

البركة والنعمة

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક 22343 કિંમત ૦.૧૦૦

ગ્રંથનામ કાવિય કોરન-૧.

વર્ગિક ૧/૧૪૪:૫૪૪:૨૦:૨૧

સાહિત્યસૌરભ

ભાગ પહેલો

સંપાદક

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ

ભાનુશંકર બાબરભાઈ વ્યાસ

~~સંપાદક~~

પ્રથમ આવૃત્તિ

વિ. સં. ૧૯૬૬]

[ઈ. સ. ૧૯૪૦

મૂલ્ય દસ આના

મુદ્રક:—
કેશવ તાતોબા શેટ્ટે,
તત્ત્વવિવેચક પ્રેસ, બેલાસીસ રોડ, મુંબઈ.

ગ્રામીણ વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગૂજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૩૫૩

આ પુસ્તકના પ્રકાશનના સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે

પ્રકાશક:—
એન. ડી. મહેતાની કુંઠ
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ
૩૬૭, કાલકાદેવી રોડ, મુંબઈ.

આરંભવચન

હાઈસ્કૂલનાં ધોરણોમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માટે જે વિદ્યમાન સંગ્રહો છે તેમાં અમે આજે એકનો વધારો કરીએ છીએ. અમારો આશય સ્પષ્ટ કરવા માટે એત્રણ આખતોનો નિર્દેશ બસ થશે એવી આશા રાખીએ છીએ :

૧ જૂના-દયારામ સુધીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં તળપદી ગુજરાતી ભાષાનું જે દર્શન આપણને થાય છે તે જોતાં તે જૂના સાહિત્યનું પ્રમાણ અભ્યાસક્રમમાં સાધારણ રીતે વધારે રાખવું એ ઇષ્ટ લાગે છે.

૨ વળી અર્વાચીન સાહિત્યમાં જે ચિન્તન અને વિચારની સમૃદ્ધિ આપણી નજરે પડે છે તેને પણ પૂરેપૂરો અવકાશ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં મળવાની જરૂર છે.

૩ પ્રાચીન અને અર્વાચીન જેજે સાહિત્યસ્વરૂપો ગુજરાતમાં જનમ્યાં છે તે વિકાસ પામ્યાં છે તેનો પણ બને તેટલો પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ વિદ્યાર્થીઓને પરિચય મળે એ દૃષ્ટિ પણ આવા સંગ્રહોના સંપાદકોની હોવી જોઈએ.

૪ કદાચ છે તે કમનસીમે ગુજરાતમાં શિક્ષણ આપતી સર્વ શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષા અને શિક્ષણનું સમાન ધોરણ ન પ્રવર્તતું હોય તો પણ બને ત્યાં સુધી સર્વ શાળાઓમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવા ધોરણ તરફ સંપાદકોનું લક્ષ હોવું જોઈએ.

આ આખતોમાં અમે કેટલે અંશે સફળ થયા છીએ એ અનુભવી અને સાચા શિક્ષકો માટે રહેવા દઇશું. એમનું માર્ગદર્શન હમેશાં આદર-પાત્ર ગણીશું.

બાઈ કબીબાઈ હિન્દુ હાઈસ્કૂલ,
મુંબાઈ,
ગુડી પડવો, વિ. સં. ૧૯૯૬ }

સંપાદકો

અ.....નુ.....ક.....મ
પ.....ધ.....વિ.....ભા.....ગ

૧ નરસિંહ મહેતા	સુદામા ચરિત્રનાં પદો	૨-૬
૨ ભાલજી	બાલરામની હઠ, ૨ યશોદાની વિનંતિ	૭, ૮
૩ મીરાંબાઈ	કાળી કરસનડી, ૨ વિરહી ગોપીઓ	૧૦
૪ નાકર	કંક અને સૈરન્દ્રી	૧૧
૫ અખો	સંતોનો દેશ	૧૬
૬ પ્રેમાનંદ	માતાનું હેત, ૨ દેવકીના કાલાવાલા, ૩ સત્યની કસોટી	૧૮, ૧૯, ૨૦
૭ ધીરો	જેને રામ રાખે	૨૪
૮ શામળ	૧-૧૦ છાપાઓ	૨૬-૨૯
૯ નરભોરામ	કવિ લંટાયા ત્યારે	૩૦
૧૦ દયારામ	બાળલીલા, ૨ મને શરણે લો	૩૩, ૩૫
૧૧ ગિરિધર	દશરથપ્રાણત્યાગ	૩૬
૧૨ લજ્જરામ	બાળુડો અભિમન્યુ	૩૮
૧૩ નિંકુળાનંદ	જંગલના જોગી	૩૯
૧૪ બાપુસાહેબ ગાયકવાડ	બાપુ પધાર્યાં સતધામમાં	૪૦
૧૫ રણછોડ	અન્નદેવને	૪૧
૧૬ ,, બળન	હંસારાબને	૪૨
૧૭ બળન: નરસિંહ મહેતા	દૂકડું વેકુંઠ	૪૩
૧૮ ,, દેવાનંદ	દુનિયાનો ડાહ્યો	૪૩
૧૯ દલપતરામ ઠવીશ્વર	ચંદ્રોદય, ૨ નમેલી ડોસી, ૩ ગુજરાતી વાણીનો વકીલ	૪૪, ૪૬
૨૦ નર્મદાશંકર દવે	ફરી જોખનિયું આપે, ૨ વીરપુરુષ તે ક્યાં છે?	૪૯, ૫૦
૨૧ કેશવરામ ભટ્ટ	ઈશ્વરપ્રાર્થના	૫૧
૨૨ નરસિંહરાવ દીવેટિયા	સહસ્રલિંગ કાંઠા ઉપરથી પાટણ, ૨ જળધોધ	૫૩
૨૩ મણિશંકર ભટ્ટ	મહેમાનોને	૫૮
૨૪ હામોદરદાસ ભોટાદકર	વિશ્રાન્તિ	૫૯
૨૫ સુરસિંહજી ગોહેલ	પ્રથમ નિરાશા	૬૧
૨૬ અરદેશર ખખરદાર	શંખનાદ	૬૪
૨૭ ઝવેરચંદ મેઘાણી	હસવું પંખી	૬૭

૨૮ અંદ્રવદન મહેતા	ખેતી	૬૬
૨૯ પૂલલાલ દલવાડી	પુરાણ પાટણના અવશેષોમાં	૭૧
૩૦ મીચ્છાબાઈ દેસાઈ	ઘોળીનું ચીત	૭૨
૩૧ સુંદરજી બેટાઈ	હું શું માગું ?	૭૪
૩૨ ભાનુશંકર વ્યાસ	બીજું હું કાંઈ ન માગું !	૭૫
૩૩ મગનલાલ પટેલ	સોગટી	૭૬
૩૪ ત્રિભુવનદાસ લુહાર	કાણ ?	૭૮
૩૫ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	મંદિર	૭૯
૩૬ ઉમાશંકર જોષી	મોરી ગુજરાત	૮૦
૩૭ અમીદાસ કાણકિયા	નિર્દોષ અજ્ઞાન	૮૧
૩૮ લોકગીત	જસમાના ચોરડા	૮૨

ગ....ધ....વિ....ભા....ગ

૧ નર્મદાશંકર દવે	ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ, ૨ સ્વદેશ- લિમાન નિબંધ	૮૫-૮૧
૨ નંદશંકર મહેતા	બે વેદાંતી બ્રાહ્મણો ... નવલકથા	૯૩
૩ મહીપતરામ નીલકંઠ	પંસાસરનો ઘેરો, ૨ વનરાજનો જન્મ નવલકથા	૯૬, ૯૯
૪ નવલરામ પંડ્યા	ટોંગ કરવાની કળા, ૨ વૈધ અને ડોક્ટર નાટક	૧૦૩, ૧૦૬
૫ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	લીલાવતીનો સર્વસ્વત્યાગધર્મ...જીવનકથા	૧૦૯
૬ મણિલાલ દ્વિવેદી	શાગ્ય માતા નિબંધ	૧૧૨
૭ રમણુબાઈ નીલકંઠ	નાત મળી ... હાસ્યરસચિત્ર	૧૧૯
૮ મહાત્મા ગાંધીજી	પ્રિટોરિયા જતાં ... આત્મકથા	૧૩૦
૯ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ	પ્રોફેસર કાશીરામ સેવકરામ દવે-રેખાચિત્ર	૧૩૫
૧૦ જયસુખલાલ મહેતા	સ્વર્ગ, બાઈ રણજિતરામ ... ,,	૧૩૯
૧૧ દત્તાત્રેય કાલેલકર	દેશાન્તરમાં ગુજરાતીઓ ... વ્યાખ્યાન	૧૪૬
૧૨ કનૈયાલાલ સુનશી	વિદ્યાર્થી સુદર્શન ... નવલકથા	૧૫૪
૧૩ ધનસુખલાલ મહેતા	બહાદુરીનો બદલો ... નવલકથા	૧૬૯
૧૪ ગૌરીશંકર જોષી	દોસ્તી	૧૮૫
૧૫ અંબાલાલ પુરાણી	ફૂલ નિબંધ	૧૯૩
૧૬ જ્યોતીન્દ્ર દવે	મૂખાંઓનો વિષય ... નિબંધિકા	૧૯૭
૧૭ અંદ્રવદન મહેતા	ભિખારીઓનું માળિયું ... નાટક	૨૦૧
અકાશિની	૨૨૫

સાહિત્યસૌરભ

ભાગ પહેલો

નરસિંહ મહેતા

[આશરે વિ. સં. ૧૪૭૦-૧૫૩૬: ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૦]

[આપણી જૂની ગુજરાતી ભાષાના આદ્યકવિ તરીકેનું માન જોકે નરસિંહ મહેતાને આપવામાં આવે છે છતાં તેમના પહેલાં અસાધિત, અધર બ્યાસ, ભીમ અબ્દુર રહેમાન તેમ જ ધણાએક જૈન કવિઓ થઈ ગયા છે. પણ ગુજરાતીઓમાં નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો લોકહૃદયમાં પ્રવેશી ધણાં જ લોકપ્રિય થયેલાં છે. 'પ્રભાતિયાં તો નરસિંહ મહેતાનાં જ' એમ કહી આજે પણ આપણે એ કવિની કાવ્યસમૃદ્ધિને પ્રેમપૂર્વક સત્કારીએ છીએ.

મહેતાનું જન્મસ્થળ જીનાગઢ. એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ અને માતાનું દયા-કુંવર. મહેતાના ત્રીજા વર્ષમાં પિતા અને અગિયાર વર્ષમાં માતા ગૂંજ્યાં હતાં. કાકા પર્વતદાસને ત્યાં એ બિછર્ચા હતા અને એમનો સ્વર્ગવાસ થતાં પિત્રાધ ભાઈ અંશી-ધરને આશ્રયે એ રહેતા. સત્તર વર્ષની બેઠ્ઠીએ એમનાં લગ્ન માણેકબાઈ સાથે થયાં હતાં. એમને બે સંતાનો હતાં : કુંવરબાઈ અને રામબળદાસ. નાનો નરસિંહ મહેતા વિદ્યાર્થી તરીકે ઠોક ગણાતો. સાધુસંતોના ટાળામાં બેસી બજનો સાંભળવાનો, ગાયનો ગાવાનો ને નૃત્ય કરવાનો એને અજબ નાદ લાગ્યો હતો. સંસારવ્યવહાર તરફ એ બેદરકાર હતો; છતાં પ્રભુમાં એને અડગ શ્રદ્ધા હતી.

હાર, હુડી, મોસાળું, વિવાહ અને શ્રાદ્ધ એ એમના જીવનના પ્રસંગો એમણે એમનાં કાવ્યોમાં ગાયા છે અને ગુજરાતે એ પ્રસંગો રનેહપૂર્વક સ્મરી રાખ્યા છે.

પત્નીનું મરણ, પુત્રનું મરણ અને પુત્રવધનું વૈધવ્ય, કુંવરબાઈના મોસાળાની કષ્ટતા : આ સર્વેએ મહેતાના ભક્તજીવનને કચ્છતાથી રંગ્યું છે. રામાંડલિકની સતામણીએ એમાં બેરેલ કર્યો છે.

સંસારવ્યવહારના ચાલુ કષ્ટ જીવનને વીતાવતા છતાં પ્રભુમાં અટલ શ્રદ્ધા રાખનાર મહેતાજી આશરે એમના હાસકમા વર્ષે સ્વર્ગે ગયા હતા.

નરસિંહ મહેતાની અડગ શ્રદ્ધા, ઉદાર માનવતા અને ચિરંજીવિની કવિતા ગુજરાતમાં અમર છે. એમની કવિતા જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી છતાં પાંચસો

ઉપરાંત વર્ષોથી લોકમુખે ગવાઈ ગવાઈ હાલની ગુજરાતીમાં બનાવવામાં આવી હોય એવી જણાય છે.

નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યકૃતિઓ

હુડી (પદ ૯), હારસમેનાં પદ, અંતર્ધ્યાનસમાનાં પદો, ગોવિંદગમન, ચાતુરી-ષોડશી, છત્રીશી પદો, પ્રભુભક્તિ ને જ્ઞાનમાં પદો, બાળલીલા, રાસલીલા, દાણુલીલા, સહસ્રપદ્મીરાસ, બે જાનના દ્વાદશમાસ, શામળદાસનો વિવાહ, કૃષ્ણજન્મની વધાઈનાં પદો, સત્યભામાનું રસજી, સુદામાચરિત્ર, હોડોળા વસંત, શૃંગારમાળા, કેરબા-રેખતાનાં પદો, આડવાર, સુરતસંગ્રામ અને છટક પદો વગેરે વગેરે.

નરસિંહ મહેતાએ છટક પદોમાં ભક્ત સુદામાનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે. સુદામાના ગરીબ ગૃહસ્થાશ્રમનો કરુણ રસ ને છેવટનો ઉદય એમણે એમની પ્રાસાદિક વાણીમાં સરસતાથી બતાવ્યો છે.]

સુદામાચરિત્રનાં પદો

રાગ : પરભાતિયાનો

“જદુપતિ, નાથ, તે મિત્ર છે તમતણા, જાઓ વેગે કરી કૃષ્ણ પાસે;
પ્રીત પૂરવતણી, હેત ધરશે હારિ, મનના મનોરથ સફળ થાશે. જદુપતિ.
ધેર બાળક સહુ દુઃખ પામે બહુ, અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે બાણાં;
નિરધન સરજ્યાં પુણ્ય કીધા વિના, કર્મના દોષ તે આવી પૂણ્યા. જદુપતિ.
જદુપતિ જાદવો, ભક્તિવશ માધવો, કરશે કરુણા પ્રભુ દીન જાણી;
ગોમતીસ્નાનથી કાટિ અધ નાશશે નિરખતાં કૃષ્ણને પ્રેમ આણી. જદુપતિ.
કૃષ્ણને હળીમળી શીઘ્ર આવો વળી, જાણશે દુઃખ અંતરગમી;
વિનતિ મનમાં ધરો, બાળસ પરહરો, સદાય થાશે નરસૈનો સ્વામી. જદુપતિ.”

૨

“સાંભળો ભામિની, કાન ધરી કામિની, કવણ કહાવું હું કૃપણ પાપી ?
ત્રિભુવનનાથ તે મહીપતિ માધવો, કેમ બોલાય ત્યાં વાત ચાંપી ? સાંભળો.
દિવસ ઝાઝા થયા બાલપણે ગયાં, નરપતિ નવ પ્રીછે પ્રીત જૂની;
દુર્બલ રંક હું ભિક્ષુક આપડો નવ લહુ ચોકશી ખોટી ચૂની. સાંભળો.
ઉગ્રસેન, અકુર, આદ્ય છે ત્યહાં, બળિભદ્ર ને અનિરુદ્ધ પાસે;
કાટિ જોદા જ્યહાં, બિભો રહીશ કયાં ? કાણ આવી મારો હાથ સહાશે ? સાંભળો.
જડિત રત્નો મણિ, કાંતિ ભાસે ધણી, તિમિર ના'વે તેની જ્યોત પાસે;

ત્યાં કેમ બોલી શકું? વેણુ વદતો થકું, ધમણુ ધમતો રહું જ્ઞાસોન્ધ્યાસે. સાંભળો.
મૈન બેસી રહો, સુખદુઃખ સહુ સહો, ભોગવો કમ' જે ભાગ્ય ચોટયું;
દુરિજન લોક તે છોને લવતાં રહે, નરસૈના સ્વામીનું બિરદ મોટું. સાંભળો."

૩

"સ્વામી, સાચું કહ્યું, બોલવું નવ રહ્યું, કંથનાં વચન તે વેદવાણી;
લવતણું નાવ તે ભક્તિ ભૂધરતણી, તેહ હું પ્રીછવું સ્નેહ આણી. સ્વામી.
નથી હુરિ વેગળા, ભક્તિભાવે મળ્યા, રાય તે રંક તે એક ઘાટે;
લખપતિ કાટિધ્વજ મન ના'ણે રતી, શકસરિખા ત્યાંહાં નહિ રે સાહે. સ્વામી.
બ્રહ્મણ્યદેવ દયાળ શ્રીકૃષ્ણજી નિજ જન જાણીને સુધ લેશે;
પ્રીતની રીત તે જન્ય નહાં વીસરી, બાળલીલાતણાં ચરિત્ર કહેશે. સ્વામી.
નથી કાંઈ ઓઢવા, ભેટ લેઈ જવા, કેમ કરી જાણશે કૃષ્ણ કામી?
દત્ત નથી આપણું, વદન લગ્નમણું, નિરખતાં લાગે નરસૈનો સ્વામી. સ્વામી."

૪

"વિનતિ વળી કહું, ભેટ લાવી દઉં, પોતિયે તાંદુલ ગાંઠ બાંધો;
જાણશે થોડે થણું ભાવ ભોજનતણું, ધન્ય કૃષ્ણશું સ્નેહ સાંધો. વિનતિ.
ભિલડીનાં ખોર તં ભાવે આરોગિયાં, જૂઠું અન્ન આહિરનું લીધું;
ભક્ત વિદુરની ભાજી ભાવે જમ્યા, ભૂપનું નોતરું પાછું કીધું. વિનતિ.
પેરે પેરે પાંડવકષ્ટ નિવારિયાં, ભક્તકારણ કંઈ દુષ્ટ તાર્યા; વિનતિ.
જાંચ ને નીચનું એને છે પારખું, પતિતઅધર્મી કંઈ કાટિ તાર્યા. વિનતિ.
ભક્તિવશ વિદુસો સંત સાથે મળ્યો, સમોવડને નવ ચૂકે ટાણે;
સંત સમરે ત્યાં આવી ઊભો રહે, ભક્તના મનતણો ભાવ જાણે. વિનતિ.
જાઓ વેગે કરી. નિરખો મુક્તિપુરી, ધન્ય ધન્ય તારુણીસ્નેહ ન્યાળો;
નરસૈના નાથને નિરખો નિશ્ચય કરી, કામનિયે કંથને બાહે જાલ્યો. વિનતિ."

૫

ચાલિયો વાટમાં, જ્ઞાનના ઘાટમાં, મિત્ર મોહનતણું નામ લેતો;
"ધન્ય એ નાર અવતાર સદ્ગુણ કર્યો, કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ !" મુખ એમ કહેતો. ચા.
"માગવું મૃત્યુપ્રમાણું જે પ્રાણીને, લોભ કીધે ત્યાંહાં પ્રીત તૂટે;
કહ્યું મેં અખત્રા, સુખે જમી રહો, માગતાં તો બધો મમ' છૂટે. ચાલિયો.

માગિયું મેં નથી, શું મુખે કહું કથી ? ભોગવું કમ' ને ભાગ્ય લાવ્યો;
 શ્રીપતિનાથે મને રંક સરળવિયો," એમ કરતો દ્વિજ દ્વાર આવ્યો. ચાલિયો.
 આવી ઊભો રહ્યો, કંઠ ગદગદ થયો, કોટિ સૂરજશશીન્ધોત ભાસે;
 ઉર દયા આણીને, હરિજન જાણીને, પોળિયે જઈ કહ્યું કૃષ્ણ પાસે. ચાલિયો.
 મંદિરે તેડિયા, ચાલીને ભેટિયા, ત્રિવિધિના તાપ તે સર્વ નાદા;
 હેમસિંહાસને લેધ બેસાડિયા, તાણતાં વિપ્રનાં વસ્ત્ર ફાટયાં. ચાલિયો.
 તેલકૂલેલમરદન કરાવિયાં, શુદ્ધ ઉષ્ણોદકે સ્નાન કરીધું;
 કનકની પાવડી, ચરણ આગળ ધરી, કૃષ્ણે ચરણોદક શીષ લીધું. ચાલિયો.
 પુનિત પિતાંજર પહેરવા આપિયું, કનકને થાળ પકવાન દીધાં;
 ભાવતાં ભોજન કૃષ્ણહાથે કર્યાં, લીધું આચમન ને કાળ સિધ્યાં. ચાલિયો.
 કૃષ્ણે પલંગ પર પોતે પધરાવિયા, દ્વિસુતા વીંજણે વાયુ ભરતાં;
 સલભામાદિક નારી નિરખી રહી નરસૈનો નાથ પદસેવ કરતાં. ચાલિયો.

૬

“ ભાગ્ય જો જો બાઈ, કૃપણ બિશ્વકર્તાણું,” રુકિમણીઆદિ સૌ નારી બોલે;
 હજીધરજોગ્ય તે ભોગ પહોંચાડિયા, અજઅંબરીપથી અધિક તોલે. ભાગ્ય.
 આ કૃપણરૂપ તે પ્રગટિયું કયાં થકી ? વસ્ત્ર મેલાં દિસે, કમ' ફૂટયો;
 ત્રિગુણને દુલ્ખ સેજ રમાતણી, વશ કરી નાથને પાપ છૂટયો. ભાગ્ય.
 અંગ અતિ કમકમે, ધમણ મોઢે ધમે, ઊધરસે ને વળી નાક લૂતો;
 જો જો કોતુક હરી, દેહદશા ફરી, કૃપણ તે કૃષ્ણને સંગ સુતો. ભાગ્ય.
 પોલીને ઊઠિયા, સ્નાને બેસાડિયા, વદન પખાળવા નીર દીધું;
 કનકઝારી ભરી શીત જળ આપિયું, કનકકટોરે તે પાણી પીધું. ભાગ્ય.
 શ્રીમુખે બોલિયા : “કહોને બાંધવ ! તમે બ્રહ્મચારી કે ગૃહધર્મ કરીધો ?
 કુશળ છે બાલગોપાલ સહુ તમતણાં ? ભાગ્ય મોટું મને ચિત્ત લીધો. ભાગ્ય.
 ગૃહસ્થના ધર્મમાં હું ય વળગી રહ્યો, હું તે મારી બધી ગત્ય બૂલ્યો;
 મિત્રસુદામાની શુદ્ધ લીધી નહીં, કામનીકેશમાં હું જ રૂઢ્યો. ભાગ્ય.
 સ્માંદીપનિગોરને ઘેર આપણુ બણ્યા, ધન્ય ધન્ય દિવસ તે સફળ કહાવ્યો;
 એક રેણી રહ્યા વન વિષે આપણે, સરપણુ ભાગતાં મેધ આવ્યો. ભાગ્ય.
 અજ લીધા વિના બૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીડ જાણી;

વિસરી ગયું છે કે વીર, તને સાંભરે સાંદીપનિચારની અચળ વાણી ! ભાગ્ય.
ભાભીએ ભેટ ને મોકલી મુજ બણી, ભાવશું ભાઈ, તે લાગે મીઠી;
સ કોયતો ગાંઠી, વિપ્ર આઘી ધરે, નરસૈના સ્વામીએ નજરે દીઠી.” ભાગ્ય.

૭

છપ્પન ભોગ જ્યાં કવણ તાંદુલ ત્યાં ? આપતાં ઊર સ કોય આવે;
જે રે જોઇએ તે આવી મળે કૃષ્ણને, તાંદુલભેટ તે તુચ્છ કહાવે. છપ્પન.
ધાઈ લીધા હુરિ મૂઠી તાંદુલ ભરી, પ્રેમે આરોગિયા તૃપ્તિ પામી;
ઉંદ્રકુખેરથી અધિક વેલવ કર્યો, રુકમણી કર મલો શીશ નામી. છપ્પન.
“એક રજાં અમો, એક ખીજ તમો, ભક્તને અઢળક દાન કરતાં;”
પ્રેમદાયે પ્રેમવચન એવાં કહ્યાં, હાથ સહાયો ત્રીજી મૂઠી ભરતાં. છપ્પન.
વનિતાવચન તે વિપ્ર સમજ્યો નહીં, ચાલવા ધરબણી શીખ માગી;
નરસૈને નાથે દુર્બળપણું ટાળિયું, ભૂખના દુઃખની ભીડ ભાગી. છપ્પન.

૮

વિપ્ર ચાલ્યા વળી, કૃષ્ણ સાથે મળી, ચિત્તમાં શેય વિચાર કરતો:
“આપ્યું તો કાંઈ નહીં, ત્રીઠ જાણી નહીં, તેતણો શેય હૃદયે જ ધરતો. વિપ્ર.
અષ્ટ મહાસિદ્ધિતણી રિદ્ધિ નવનિધિતણી, સંપત્તિમાં રહ્યો ભોગ માણી;
કામનીકથને હું દ્વારિકા આવિયો, અમતણી ત્રીઠ તો નવ જાણી. વિપ્ર.
બાલગોપાલ જે વાટ જોતાં હશે તેહને જોઈ અમો શું ય કહેશું ?
મિત્રમોહનતણું હેત જ્યારે પૂછશે કામનીને ઉત્તર કેમ દેશું ?” વિપ્ર.
એમ ચિંતા કરે, નેત્રથી નીર ઝરે, કર્મની વાત મનમાંહિ ધારી;
“નરસૈનો નાથ તો અતિધણો લોભિયો, પીતાંબરી પણ લીધી જિતારી !” વિપ્ર.

૯

ધન્ય ! તું, ધન્ય ! તું, રાયરણુછોડજી, દીન જાણી મને માન દીધું;
નહીં મુજ જોગ તે ભોગ પહોંચાડિયા, અનઅંબરીપથી અધિક કીધું. ધન્ય.
કનકને આસને મુજને ખેસાડિયો, રુકમણી કૃષ્ણને હાથ સહાતાં;
હેત કરી કરી હુરિ ચરણ તળાંસિયા, ખટરસ ભોજન ખાંતે ખાતાં. ધન્ય.
બાલપણાતણો રનેહ નવ વિસરિયો, મિત્ર મોહનતણી પ્રીત સાચી;
હેતથી હળીમળી માન દીધું મને, રંક ખેસાડિયો કનકમાંચી. ધન્ય.

ધન્ય ! ધન્ય ! કૃષ્ણજી, સંતસેવા કરી, ધ્યાન ધરતાં હું નિજ દ્વાર આવ્યો;
 રત્નજડિત મણિ, ભવનશોભા ધણી, દેવ શું દ્વારિકા આંદોં લાવ્યો ! ધન્ય.
 કનકની ભૂમિ ને રત્નના થાંભલા, અર્કની જ્યોત ઉઘોત દિસે;
 ખાન ને પાનત્રિહારસ્થાનક ધણાં, કામની નિરખતાં કામ હિસે. ધન્ય.
 સતનવ વરસની દોઢી ત્યાં સુંદરી, નારી નવજોખના બહુ રૂપાળી;
 સોળ શણગાર તે અંગ સુંદર ધર્યાં, દેવ વિમાનથી રહ્યા નિહાળી. ધન્ય.
 સહસ્ર દાસી મળી, દિસે વીંટી વળી, કામની કંથની પાસ આવી;
 “સ્વામી ! રે સ્વામી ! હું દાસી છું તમતણી, ચાલો મંદિર વિષે પ્રેમ લાવી. ધન્ય.”
 ગોમતીરનાન કરી કૃષ્ણજી નિરખિયા, પુણ્ય પ્રકટ થયું. પાપ નાહું;
 તેથકી સમૃદ્ધ આ સકલ તે સાંપડી, મટી ગયું આપણું લાગ્ય માહું.” ધન્ય.
 ‘કૃષ્ણ’ કહેતા તે નિજ ધામ પધારિયા, નવલજોખન થયાં નર ને નારી;
 વિનતિ બિચારતાં રજની વીતી ગઈ, નરસૈના સ્વામીની પ્રીત ભારી ! ધન્ય.

પ્રશ્નો

- ૧ સુદામાના ગૃહસ્થાશ્રમનું આશરે દસ લીટીમાં ચિત્ર આલેખો.
- ૨ સુદામાનું અથવા તેમની પત્નીનું પાત્રાલેખન કરો.
- ૩ પોતાની નિર્ધનતા પ્રત્યે સુદામા કયી દૃષ્ટિએ જુએ છે ? એમની પત્નીને એ કેવી રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે ?
- ૪ કૃષ્ણધામમાં સુદામાના થયેલા સત્કારનું વર્ણન કરો.
- ૫ પોતાને વતન પાછા ફરતાં સુદામાના મનમાં બેઠતા સંકલ્પવિકલ્પોનું વર્ણન કરો.
- ૬ સુદામાના ઉદય પામેલા ગૃહસ્થાશ્રમનું એક દ્રવ્ય ચિત્ર આલેખો.
- ૭ સુદામાનો ઉદય થવાનાં બને તેટલાં કારણો આપો.
- ૮ ‘સુદામાચરિત્ર’ નો આશરે પંદર લીટીમાં કાવ્યમાં વપરાયેલા શબ્દોમાં સાર આપો.
- ૯ આ પદોમાં તમને અધરા લાગતા શબ્દોની યાદી કરો ને તેમના અર્થ જણાવો.

ભાલણ

[આશરે વિ. સં. ૧૪૬૦-૧૫૭૦ : ઈ. સ. ૧૪૩૪-૧૫૧૪]

[વિદ્વાન, રસિક અને પ્રતિભાશાળી પાઠણના મોટા આદાલતકવિ ભાલણને માટે ગુજરાતી પ્રબને બહુ જ અભિમાન છે. એ રામભક્ત જણાય છે, છતાં એમની કવિતાએ જુદાજુદા વિષયોને રસિકતાથી છેલ્યા છે. બાલુભટ્ટવિરચિત સંસ્કૃત કાદંબરી જેવી અદ્ભુતકથાને એમણે રસિક ગુજરાતીમાં બેતારી હિંદના તે કાળના પણ કાઈ કવિએ નથી કરી તેવી ગુજરાતને એમણે સેવા કરી છે.]

ભાલણના ગ્રંથો :

પ્રથમ નળાખ્યાન, બીજું નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, સપ્તરાત્રી, ક્રુવાખ્યાન, શિવભિલડીસંવાદ, દુર્વાસાખ્યાન, મામડીઆખ્યાન, રામવિવાહાખ્યાન, મૃગી-આખ્યાન, કૃષ્ણવિષ્ટિ, રામબાલચરિત્ર, રામાયણ, કાદંબરી, જલધરાખ્યાન વગેરે.]

બાલરામની હઠ

પદ

આજ રૂડો દહાડો ! રંગીલા રામે લીધો આડો.
 આડો કરે છે અતિધણો ને પછાડે બે પાગ;
 આકાશને ઊતરડી જનની ! આદિત્ય મુજને આપ. આજ.
 દ્વિનકરથી આ દેહ તમારો મહામોટો સંબંધ;
 સમજવ્યો સમજે નહીં અર્બક, વસમો કરતો ધંધ. આજ.
 દશરથ દહાડી દુઃખ ધરતા જે બાલ વિના બધું રાજ;
 આજ તો ભૂપતિ અતિ અકળાણા, માતા આવ્યાં વાજ. આજ.
 હીરલાકેરી ગૂંથી ઊઢાણી, મણિમુક્તા ચોપાસ;
 કૌસલ્યાએ કરમાં આલી, હરિને આવ્યું હાસ ! આજ.
 આડો જીવા આદિત્ય થંભ્યા, વિરમે પામ્યા સુર;
 ભાલણપ્રભુરધુનાથ ભરાણા ઝહાંડે ભરપૂર ! આજ.

રામબાલચરિત

૨

યશોદાની વિનતિ

મીઠડા માવજી રે ! મારે મંદિર આવો;
 મેમે પીરસું પુરમાનંદ ! કૂર ને દૂધ શીરાવો. મીઠડા.
 મથુરા રિદ્ધિ પામ્યા ધણી, વાધ્યું છે અતિ તેજ રે !
 અહીં જાણુને મારા સરખું કેા નહીં આણે હેજ રે. મીઠડા.
 ધવરાવીને હેડે ચાંપતી તેમ દેવકી નહીં ચાંપે રે !
 રોમાંચિત મારી દેહડી ચાતી તેમ તેની નહીં કાંપે રે ! મીઠડા.
 માતા નહીં થાઉં તમારી, ધાવ કહીને જાણો રે !
 મેં આધ્યો જે માખણુ માટે તેણે રાષે ભરાણો રે ? મીઠડા.
 કાલિંદીમાંહે તમ ઊપર જે હું નવ ઝંપાવી રે !
 જાણું છું તે વાત સંભારી રીસ મનમાંહે આવી રે ! મીઠડા.
 તેં દીધો તેમ કેા નહીં દે પ્રીત કરીને છેહ રે !
 ભાવજીપ્રભુરધુનાથ ! સંભારો એક ધડીનો નેહ રે ! મીઠડા.

દશમસ્કંધ

૩

મોરલી

મોરલી વાય છે વૃંદાવનમાં શ્રીગોપાળ;
 મોરલી સાંભળવા જઇએ.
 ગૌ તૂણ ચરતી સાંભળે, સાંભળે માંડી કાન;
 આકાશે ચાલે નહીં, થંભી રહ્યાં વૈમાન. મોરલી સાંભળવા જઇએ.
 મૃગલાં મીટ માંડી રહ્યાં, વૃક્ષતણાં ન હાલે પાન;
 મોરલીરાગરંગ સાંભળીને યોગેશ્વરે મૂક્યાં ધ્યાન. મોરલી સાંભળવા જઇએ.
 ગુણીજન લઈ શકે નહીં અનેક રાગરંગતાન;
 મોરલી સુણતાં મેનકાઉવંશી વિધાતાએ મૂક્યાં માન. મોરલી સાંભળવા જઇએ.
 અમુનાજી હાલે નહીં, સૂર્ય રહ્યો સ્થિર સ્થાન;
 મોરલી સુણતાં મોહી રહ્યાં, સાંભળી સુંદર ગાન. મોરલી સાંભળવા જઇએ.

દશમસ્કંધ

પ્રશ્નો

- ૧ બાલરામની હઠ કૈસલાએ કેવી રીતે પૂરી કરી ?
- ૨ ચરોદાની વિનતિનું વર્ણન કરો.
- ૩ તમારા રાખોમાં કૃષ્ણની મોરલીના નાદે કરેલી અસર વર્ણવો.

મીરાંબાઈ

[વિ. સં. ૧૫૬૩-૧૬૦૩ : ઈ. સ. ૧૫૦૭-૧૫૪૭]

[મીરાંબાઈની જન્મભૂમિ ગુજરાત બહાર હોવા છતાં ગુજરાતી કવિઓમાં એમનું સ્થાન માનવતું છે. જોધપુરના રાઠોડોના અંગભૂત મેડતીઆ રજપૂત રાવ દુદાઈ મીરાંના દાદા થાય. રત્નસિંહ એના પિતા થાય. જયમલ રાઠોડ એના પિત્રાઈ ભાઈ ને બાલસખા થાય.

ચિત્તોડના બુહિલોત રાણા સંગ (સંગ્રામસિંહ)ના યુવરાજ જોજરાજ જોડે મીરાંનાં લગ્ન સં. ૧૫૭૬ માં થયાં હતાં. થોડા વર્ષ બાદ સં. ૧૫૮૪ માં તે વિધવા થયાં.

મીરાંના બાલસંસ્કારો રાવ દુદાઈની પરમ વૈષ્ણવભક્તિના વાતાવરણમાં થયા હતા. ભક્તિનો ભેગ કરી વેધવ્યને એણે વધારે નિર્મલ બનાવ્યું હતું.

ચિત્તોડની પડતી થઈ. વડિલો રણસંગ્રામમાં ખપી ગયા. રાણો વિક્રમાદિત્ય ગાદીપતિ થયો ને સાધવી મીરાં પ્રત્યેનો દિયરધર્મ વિસરી જલદો એને સતાવવા લાગ્યો. વિષપાન મોકલતાં મીરાં અમૃતપાન સમજી પી ગયાં. આ જ રાણા સંગ્રામમાં મીરાંએ પોતાની પજવણી માટે એનાં કાવ્યોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આખરે મીરાં ચિત્તોડ ત્યાગી મથુરાવૃંદાવન થઈ દ્વારકા આત્યાં. અહીં જ તે દ્વારકેશ સમક્ષ અને એને પાછાં તેડવા આવેલા લાંબતા ઘેપવાસી ક્ષાણેણીની વિનતિઓ સમક્ષ મીરાંએ ગાતાં ગાતાં દેહ છોડી સારૂપ્ય મુક્તિ મેળવી. એ કૃષ્ણમાં મળી ગયાં.

મીરાંનાં કાવ્યોમાં હૈયાની ભક્તિના ઊછાળા મારતી ભર્મિઓ છે. એવાં યદની સંખ્યા ગ્રાહી નથી. એની ભારે લોકપ્રિયતાએ ખીળનાં જોડેલાં એવાં અસંખ્ય પદોનો એમાં ભમેરો કરી નાંખ્યો છે. દૂંકાંટય, નિર્મલ, ભક્તિભાવયુક્ત અને પ્રવાહી એ મીરાંના પદોનું લક્ષણ છે. આ કસોટીએ મીરાંના પદોની પરીક્ષા સંભવે છે.

મીરાંએ 'ગુજરાતી'માં કદાચ ન પણ લખ્યું હોય. છતાં પશ્ચિમ રાજસ્થાનની આ યુવરાણીની આપણી જૂની ગુજરાતીના જ જેવી માતૃભાષામાંનાં પદોને આપણા જૂના ગુજરાતીઓએ પોતાનાં કરી લીધાં હોય અને એમ પરંપરાએ મીરાં અને એનાં પદો 'ગુજરાતી' થયાં.

મીરાંની કાવ્યકૃતિઓ

છૂટક હિન્દી પદો, લખનો, નરસિંહકા માહારા (હિન્દી), સતભામાનું રસણું વગેરે વગેરે.

કાળી કરસનડી

લેને તારી લાકડી ને લેને તારી કામળા;
વાછર ચરાવા નહીં જાઉં માવડલી !
માખણુ તો અગલદ્રે ખાધું;
અમને મળી ખાટી છાસલડી ! લેને.
વૃંદાવનને મારગડે જતાં
પગમાં ખૂંચે જીભી કાંકરડી ! લેને.
દાદુરમેર ને પંખીડાં ખોલે;
ખીજવે કહી કાળી કરસનડી ! લેને.
મીરાંકે પ્રભુગિરિધરના ગુણ-
ચરણકમળ ચિત રાખડલી ! લેને.

૨

વિરહી ગોખીઓ

અલિહારી રસિયા ગિરિધારી સુંદરદશ્યામ હો !
તજી અમને મથુરાના વાસી, આવા ન બનીએ જી !
વાસલડી વાગે એવા ભણુકારા વાગે જી;
મ્રજવાટ લાગે અમને ખારી. સુંદર.
જમનાનો કાઠો વ્હાલા ! ખાવાને દોડે જી;
અકળાવી દે છે અમને બારી. સુંદર.
વૃંદાવનકેરી શોભા તમ વિના અમને જી
આંખે દીઠી નવ લાગે સારી. સુંદર.
ગોવધન તોળ્યો વ્હાલા ! ટચલી આંગળીએ જી;
અમ પર દોળ્યો ગિરિધારી ! સુંદર.
આઠમીરાંકે પ્રભુ ! ગિરધરનાગર વ્હાલા,
ચરણકમલ દાસી તારી અલિહારી. સુંદર.

અમ્ને

- ૧ વાછરૂ ચરાવવા નહીં જવાની કૃષ્ણની રીસનાં કારણો આપો.
- ૨ 'વિરહી ગોપીઓ' એ કાવ્યનો મધ્યસ્થ વિચાર આપો.
- ૩ ગોપીઓના વિરહનું તમારા શબ્દોમાં વર્ણન કરો.

નાકર

[વિ. સં. ૧૫૭૨-૧૬૨૪ : ઇ. સ. ૧૫૧૬-૧૫૬૮]

[નાકરકવિ વડોદરાનિવાસી વૈષ્ણવ કવિ હતા. ભાલણે ઉપાડેલી આખ્યાનો લખવાની પરંપરા એમણે જળવી રાખી છે. એ કવિ આખ્યાનો લખી લખી શ્રાદ્ધાણકવિઓ, પુરાણીઓ અને માણસદ્દેને આપતા અને તેઓ વાંચીગાઈ તેથી પોતાનો ઉદ્ધરનિર્વાહ કરતા. આમ કાવ્યોનો ફેલાવો થતો.

નાકરની કાવ્યકૃતિઓ

મહાભારતનાં પર્વો, હરિશ્ચંદ્રખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, કર્ણુચરિત્ર, કૃષ્ણવિહિ, ભ્રમરગીત, ચંદ્રહાસાખ્યાન, ક્રુવાખ્યાન, નળાખ્યાન, નગાખ્યાન, ઓખાહરણ, ભવાનીનો દંડ, ભીલડીના ખારમાસ, મૃગલીસંવાદ, મોરખ્વન-ખ્યાન, રામાયણ, લવકુશાખ્યાન, વિદુરની વિનતિ, વીરવર્માનું આખ્યાન, શિવવિવાહ, શૃગાલપુરી, સુધન્વાખ્યાન, સોઠકાનો ગરબો વગેરે વગેરે.

વિરાટનગરીમાં ગુપ્તવેષે રહેતાં ધર્મરાજ (કંક) અને દ્રૌપદી(સૈરન્ધ્રી)નો તેમનાં દુઃખ સંબંધીનો સંવાદ અહીં રજૂ કર્યો છે.]

કંક અને સૈરન્ધ્રી

“સ્વામી ! તમે નથી જાણતા પેલો કૈયોકેયક મૂઠ;

તમ દેખતાં પાટૂ હણી, પછી પૂંડે આવ્યો પ્રૌઢ;

કેશ અલ્યા સ્વામી ! માહરા, પછે તાણી અવની મોઝાર.”

તે રકત દાખવ્યું તારુણી, પછે રુએ છે નાર.

“પછી મેં સ્તુતિ કરી જુગદીશની ને મૂકાવી મહારાજ !”

કહી ગયો એમ પાપી : “તારી સાર કરશે કોણ આજ ?”

કાલે ઘેર બેઠાં નહીં આવે તાં આણીશ તારો અંત.”

“તે પહેલી હું આપહત્યા કરીશ મારા કંથ !

પછી કહેશો કંક ! કહ્યું નહીં, અમે કરત સંભાળ.

બેઉ પ્રકારે તમે જાણજો જે ખૂટયો મારો કાળ !”

રાયચુધિશ્ચિર બોલિયા : “ સુણો સુંદરી રે !

તું મા આણીશ દુઃખ લગાર, ઘેલી કાણે કરી રે ?

પછી અમે એને મારશું, સુણો સુંદરી રે !

આંહાયાં ચાલીશું તેણી વાર, ઘેલી કાણે કરી રે ?

દિવસ આંહાં બહુ નિગમ્યા, સુણો સુંદરી રે !

તે મમં ન જાણે કાય, ઘેલી કાણે કરી રે ?

દોહલે વન પૂરાં થયાં, સુણો સુંદરી રે !

વહી ગયાં તે વર્ષ જ બાર, ઘેલી કાણે કરી રે ?

અનેક કષ્ટ શીર ભોગવ્યાં, સુણો સુંદરી રે !

તમે જાણો છો નિજ નાર, ઘેલી કાણે કરી રે ?

વળી નિષ્ઠ ચચાંચિ, સુણો સુંદરી રે !

વહી ગયા જે માસ અગિયાર, ઘેલી કાણે કરી રે ?

થોડાક દિવસ કેડે રહ્યા, સુણો સુંદરી રે !

તું જાણ્યાં છાં નિજ નાર ! ઘેલી કાણે કરી રે ?

એક માસ હાવાં રહ્યો, સુણો સુંદરી રે !

તે વિમાસી મન જોય, ઘેલી કાણે કરી રે ?

વિપતિ પડે સુખ ત્યાંથકુ, સુણો સુંદરી રે !

પામ્યાં દુઃખનો નહીં પાર, ઘેલી કાણે કરી રે ?

સીતાસમાન કો સાધવી, સુણો સુંદરી રે !

તે સાહી ગયા રાક્ષસ સોય, ઘેલી કાણે કરી રે ?

દમયંતી રાયનગતણી, સુણો સુંદરી રે !

તે ચઢી કબાડીહાથ, ઘેલી કાણે કરી રે ?

હુરિશ્ચંદ્રરાણી તારામોચની, સુણો સુંદરી રે !

તે વેચાણી પરહાય, ઘેલી કાણે કરી રે ?

વૃંદાસરખીએ ભોગવ્યું , સુણ સુંદરી રે !
 સંધ્યાવતી સત્પાત્ર, ઘેલી કાણે કરી રે ?
 એટલાંને મહાદુઃખ પડ્યાં, સુણો સુંદરી રે !
 તો આપણુ તે કાણુ માત્ર ? ઘેલી કાણે કરી રે ?
 આપણુને બહુ કષ્ટ પડ્યાં, સુણો સુંદરી રે !
 તે તું જાણ્યાં છાં નિજ નાર ! ઘેલી કાણે કરી રે ?
 મિત્ર શીટી શત્રુ થયા, સુણો સુંદરી રે !
 જે સગાંસહોદરવીર, ઘેલી કાણે કરી રે ?
 આપણે વનથી ચાલિયાં, સુણો સુંદરી રે !
 કાણે ટીંપું ન પાયું નીર, ઘેલી કાણે કરી રે ?
 લીખપીતામહ પિતરીઓ, સુણો સુંદરી રે !
 અમ દેખતાં કાઠ્યાં ચીર, ઘેલી કાણે કરી રે ?
 હાવાં વેળા વળી આપણી, સુણો સુંદરી રે !
 સન્મુખ થાય ચઢુવીર, ઘેલી કાણે કરી રે ?
 જે તમને કૈયો હણે, સુણો સુંદરી રે !
 એમ ન કહે મહારાજ, ઘેલી કાણે કરી રે ?

x x x

અનેક પેરે પ્રીછવી, સુણો સુંદરી રે !
 તો યે મન નવ પામે વિશ્રામ, ઘેલી કાણે કરી રે ?

x x x

સુણી વનિતા એમ વહે: “ સુણો સ્વામીજી !
 હાવાં શીટયો મારો ઠામ, કહું શીર નામી જી.
 જે કાળે પાપી મને મારશે, સુણો સ્વામીજી !
 હું કાઠીશ મારા પ્રાણુ, કહું શીર નામી જી.
 તમને રાજ્ય હુસ્તીપુરનું મન વસ્યું, સુણો સ્વામીજી !
 તમને મળશે રાણારાય, કહું શીર નામી જી.
 લીખપિતામહ પૂછશે, સુણો સ્વામીજી !
 અને વિદુરદ્રોણચુરુ સાર, કહું શીર નામી જી.

કુંતા કહેશે: વહૂ ક્યાં ગયાં ? સુણો સ્વામીજી !
 વળી હસશે સકળ સંસાર, કહું શીર નામી જી.
 ત્યાં ધૂૃધુમ્ન મળવા આવશે, સુણો સ્વામીજી !
 મુને મિળવા દુપદરાય, કહું શીર નામી જી.
 માતા મારી મુજને નહીં મળે, સુણો સ્વામીજી !
 તમો વાર કરો છો નાથ, કહું શીર નામીજી.
 તમોથી નવિ નીપજે, સુણો સ્વામી જી !
 મેં જોયું વિમાસી મન, કહું શીર નામી જી.
 જોઉં અર્જુનથી કાંઈ નીપજે, સુણો સ્વામીજી !
 આ તલે નહીં કાંઈ તલ ! કહું શીર નામી જી.

મહાભારત: વિરાટપર્વ

અશ્વે

- ૧ વિરાટનગરમાં વસતી સૈરંધ્રીના વીતકનું વર્ણન કરો.
- ૨ કંક પાસે પોતાનાં દુઃખ રડતી વખતે સૈરંધ્રીએ શી શી દલીલો કરી ?
- ૩ કંકે સૈરંધ્રીને શું આશ્વાસન આપ્યું ?
- ૪ સૈરંધ્રીએ માગેલી વહાર નિષ્ફળ જતાં તેણે શા ઉત્તર આપ્યા ?
- ૫ નિરાશ થયા પછી દ્રૌપદી ક્યાં ગઈ ?

અખે

[આશરે વિ. સં. ૧૬૭૧-૧૭૨૦: ઇ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૬૪]

[ગુજરાતી સાહિત્યનો નરસિંહયુગ ને નાકરયુગ પૂરો થતાં પ્રેમાનંદયુગનો આરંભ થાય છે. નરસિંહ મહેતાની રસદષ્ટિ ને તત્ત્વદષ્ટિ વિલકત થઈ પ્રેમાનંદ ને અખામાં સંક્રાન્ત થાય છે. પ્રેમાનંદે નવજીવન પ્રેરનારી રસિક વાણીને રસિક આખ્યાનોમાં ચૂંથી ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેની અપૂર્વ ને અજોડ ભક્તિથી આપણા કવિતાના સહિત્યને પ્રચંડ આંદોલનો વડે વિવિધ દિશામાં બહુલાવ્યું છે. અખાને ગુજરાતી સંસારના જીવોના પ્રપંચ અને ક્ષુદ્રતાને લીધે સંસાર નીરસ લાગ્યો. આથી એ જ્ઞાની કવિ નિઃસંગ રહી વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનના રસનો આસ્વાદ કરવા અને કરાવવા તૈયાર થયો. વેદાંત જ્ઞાનનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરવા માટે આ સોનીભકતે

એની ભટ્ટીમાંથી જ્ઞાનના ભડકા ફેલાવ્યા છે. એના એરણ ઉપર હથોડા ઠોકાઠોકી તેમાંથી એણે જ્ઞાનના તણખા વેચ્યાં છે.

જ્ઞાતિએ શ્રીમાળી માર સોની અખાનો જન્મ તે વખતમાં મુગલાઈની સુબેદારી તળે ભમતા અમદાવાદ પાસેના જેતલપુર નામના પરામાં થયો હતો. એનાં માતાપિતા વિષે કંઈ જાણવાનું સાધન નથી. એની એક પ્રિય બહેનના અકાલ સ્વર્ગવાસે એનામાં સંસાર તરફ તીવ્ર વૈરાગ્યબુદ્ધિ પ્રેરી અને એણે સાંસારિક સુખ-ભોગ તજ દીધા. સંસારમાંથી ભલાઈ નથી ચાલી ગઈ એ વિચારે એક ધર્મની બહેનની કંઠી ધડી આપવામાં એણે ગાંડનું સોનું જોમેયું હતું; છતાં અવિશ્વાસુ દુનિયાની એ બહેનનો વહેમ ગયો નહીં. એણે કંઠીનો કસ કઢાવ્યો. અખાને સંસારની આવી આવી કુટિલતા તીવ્રતાથી સાલી. એ જો વાર પરણ્યો હતો પણ બંને વાર વિધુર થયો હતો. આ પણ એના જ્ઞાનરસ તરફ ઢગવાનું કારણ હશે.

અમદાવાદની પાદશાહી ટંકશાળની નોકરીમાં પણ આ સોનીભક્તને ધાતુ-મિશ્રણના આરોપસર આરોપી બની પકડાવું પડ્યું હતું ને કેદમાં જવું પડ્યું હતું. પરિણામે જ્ઞાન ને ગુરુની શોધમાં એ નીકળી પડ્યો. એ જયપુર ગયો ત્યાં વૈભવમાં આળોટતા વૈષ્ણવ મહારાજોની મુલાકાતે પણ એને નિરાશા જ આપી. એ ગોઠુલ ગયો. એની એક કૃતિ નોંધે છે:

‘ ધણું કૃત્ય કર્યું મેં બાલ્ય તો યે ન ભાગી મનની દાઝ;
દર્શનવેશ બહુ જોઈ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવાને ગોઠુલ ગયો. ’

સ્થલેસ્થલે રખડી એ અયાગ, કાશી ગયો. કાશીમાં એક જ્ઞાનદંડજનો એને સમાગમ થયો. શરુઆતમાં છૂપા રહી એણે જ્ઞાનશ્રવણ કર્યાં કર્યું. કોઈ ગુરુના કે સંપ્રદાયના વાડામાં પૂરાર્થ જવાની એને ઈચ્છા ન હોતી છતાં આ જ્ઞાનદંડજ એને યોગ્ય ગુરુ લાગ્યા. ત્રણ વર્ષ સુધી એ કાશીમાં રહ્યો. સાંમળીસાંભળીને આ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં એણે ખંચદેશી, અધ્યાત્મરામાયણ, યોગવાસિષ્ઠ અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં વૈષ્ણવ મહારાજોના કડવા અનુભવને પણ એણે ફરી પાકો કરી લીધો. આરંભમાં અજ્ઞાન છતાં બહુશ્રુત બની અખાએ પુખ્ત જોમરે લખવાનો આરંભ કર્યો. શાંકર વેદાંતના અભ્યાસક બની એણે એની લેખનપ્રવૃત્તિ આરંભી. આ પછી એની જ્ઞાનપ્રધાન કવિતાના નાનામોટા ગ્રંથો એણે લખ્યા.

શુદ્ધ વેદાન્તના સ્વતંત્ર વિચારનો આશ્રય કરી એણે પોતાનો તત્ત્વચિંતકનો સંદેશ જગવવા માંડ્યો. આધ્યાત્મિક વિચારોનું શરણ સમગ્રાવી એમાં એ એની આસપાસના મનુજબધુઓને શ્રેયસ સાધવાનો સદુપદેશ આપે છે. હિન્દના અવિનાશી આધ્યાત્મિક વિચારોને એક પરમતત્ત્વ પરમાત્મા પ્રતિ પ્રેરતો પ્રેરતો એ

જીર્ણપ્રાય ને નિઃસત્ત્વ બની રહેલી હિંદુ પ્રભના મલિન માનસને શુદ્ધ કરવા અગ્નિ, એરણુ અને હથોડો લઈ ખેઘડક દીપતોદીપતો જીવનભર મંડયો રહે છે.

અખાનું અવસાન આશરે વિ. સં. ૧૭૨૦ માં થયું કહેવાય છે.

અખાના ગ્રંથો

ગુરુશિષ્યસંવાદ, અખેગીતા, ચિત્તવિચારસંવાદ, પંચકરણ, અનુભવખિંદુ, કૃત્યવ્યગીતા, સાતસો છેતાલીસ છપ્પા. આ ઉપરાંત પદો, છપ્પાઓ, કાજનો અને જ્ઞાનપ્રધાન સોરકાઓ એણે લખ્યા છે. કાલકલીલા અને સંતપ્રિયા એ એના હિન્દી ગ્રંથો છે.]

સન્તોનો દેશ

સન્તો ! આવો જ દેશ અમારડે ! જ્યાં છે સદા રે વસન્ત !
સ્વણુવાડીક કે વણુકૂલડે, તેનો ન આવે અન્ત !

આવો જ દેશ અમારડે ! સન્તો.

સન્તો ! મૃદંગ બાજે અણુમઢયા, વણુમુખ ગાવે ગીત !
દિવસ રજની સન્તો ! ત્યાં નહીં, નહીં ઉણુ ને શીત !

આવો જ દેશ અમારડે ! સન્તો.

સન્તો ! ધન્દ્રિયઅગોચર તે સદા, ત્યાં નહીં કાળ ને કર્મ;
પવનપ્રવેશ સન્તો ! ત્યાં નહીં, ત્યાં છે હરિપરબ્રહ્મ.

આવો જ દેશ અમારડે ! સન્તો.

શુક્રમ હોય તે ચાલે એણે મારગે વાટ વિહંગમકેરી;
પગ ન ટકે રે પિપીલનો ! ત્યાં છે સાંકડી શેરી !

આવો જ દેશ અમારડે ! સન્તો.

સન્તો ! મુનિવર મેળો ત્યાં કરે, ત્યાં નહીં બિન્દુ ને નાદ;
તુરિયાતીત સન્તો ! ત્યાં રહે જો જયે અહંવાદ.

આવો જ દેશ અમારડે ! સન્તો.

સન્તો ! મન રે મારી મજ્જન કરે, પ્રેમજ્યોતર્મા બળે,
ખગાકાર એ તો થઈ રહે તે નર પાછો ના ફરે.

આવો જ દેશ અમારડે ! સન્તો.

સન્તો ! આકાશથી આધેરકું ! તેનું રૂપ નહીં નામ !

સહજે શૂન્ય નિહાળતાં દેખ્યું પૂરણુ ધામ !

આવોજ દેશ અમારડે ! સન્તો.

સન્તો ! જ્ઞાનહિમાળે જે ગળે તે નર આવે ન જાય;

અખા ! ગુરુબ્રહ્માનન્દ ભેટતાં જ્યોતમાં જ્યૌત સમાય !

આવોજ દેશ અમારડે ! સન્તો.

અક્ષેપ

૧ અખાના આ કાવ્યનો તમારી ભાષામાં સાર આપો.

૨ અખો સન્તોનો દેશ કેવી રીતે વર્ણવે છે ?

૩ કાવ્યમાં તમને અધરા લાગતા રાખ્દોની યાદી કરો ને તમારાં વાક્યોમાં વાપરી તેના અર્થ રૂપ સમજવો.

પ્રેમાનંદ

[વિ. સં. ૧૬૬૨-૧૭૬૦ : ઈ. સ. ૧૬૭૬-૧૭૭૪]

[મહાકવિ પ્રેમાનંદે કરેલી ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્યની સેવા વિરલ છે. એમણે જે સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષાને એમની સંખ્યાબંધ લોકપ્રિય સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા આપ્યું છે તેવું સ્વરૂપ સ્થિર થઈ ગયું છે. એ બડોદરાના વતની ને જ્ઞાતિએ એવીસા બ્રાહ્મણ હતા. પુરાણીઓનો રાગડા તાણતો ભાષાંતરિયો ઉપદેશ શુષ્ક થઈ રહ્યો હતો, ત્યાં આ અમર માણુભટ્ટે આખ્યાનોની રસિક કલા ગૂંથી લોકોની રસ-વૃત્તિને તૃપ્ત કરી. પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત, મરાઠી ને હિંદી સાહિત્યનો સફળ અભ્યાસ કર્યો હતો. હિંદી તે વખતે ગુજરાતમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતી. 'હિંદની ભાષાઓમાં શું શાં' નામથી નિહાતી ગુજરાતીની રૂપીએ ચાર પૈસા કિંમત અંકાતી જોઈ પ્રેમાનંદની ભાષાભક્તિ લગવાઈ ને તે પુરુષાર્થ કરી અનેક રીતે ખીલી ને ફાલી. 'ગુજરાતીને ઉત્તમ પદ મળે એવી ન કરું ત્યાંસુધી પાપડી ન પહેરું' એવા આ મહાકવિએ ટેક લીધો હતો એમ કહેવાય છે. પ્રેમાનંદના ચત્નો મહાભારત છે. એના શિષ્યમંડળમાં પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ હતાં. સૌએ સહકાર કરી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉચ્ચ આદરો અનુસાર અપાર ભક્તિ કરી છે. મહાકવિનું આયુષ્ય લગભગ સો વર્ષનું મનાય છે.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોનું વસ્તુ સંસ્કૃતમાંથી લીધેલું છે. કવિએ તે વસ્તુને કલાથી સ્વતંત્ર રીતે ગૂંથ્યું. એમાં નવી પાત્રસૃષ્ટિ ઊભી કરવામાં આવી છે. કેટલુંક ખીલનું

એણે અપનાવ્યું પણ છે. ગુજરાતી જીવનનાં લાક્ષણિક લક્ષણો એમાં ગૂંથવામાં આવ્યાં. પ્રેમાનંદની કાવ્યસમૃદ્ધિના વિવિધ ગુણોએ ગુજરાતીઓનાં હૃદયને સ્પર્શ્યાં છે.

જાંઘીશરના આ ભાષાભક્તે ગુજરાતને ધણાંએક રસિક આખ્યાનો આપ્યાં છે.

પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓ

લક્ષ્મણહરણ, ઓખાહરણ, અંદ્રહાસાખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, મદલસાખ્યાન, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, હુડી, વામનકથા, હારમાળા (મૂળ નરસિંહ મહેતાની વધારેલી), દ્રૌપદીસ્વયંવર, શ્રાદ્ધ, માંધાતાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર, ભગવદ્ગીતા, મામેરું, સુધન્વાખ્યાન, શામળશાહનો મોટો વિવાહ, રણચક્ક, નળાખ્યાન, દ્રૌપદીહરણ, (કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ), હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, દેવીચરિત્ર, સુભદ્રાહરણ, માંડુકય પુરાણ, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, દરામસ્કંધ, ભ્રમરપચીશી, દાણ્ડીલા, બાલુવાહનાખ્યાન, મળવેલ, વિવેકવલ્લભારો, અહલાદાખ્યાન (સ્પર્શમ રસકંધ), કુકમણીહરણ, વગેરે વગેરે. ત્રણ નાટકોનું કર્તૃત્વ પણ એને આપવામાં આવે છે.]

માતાનું હેત

રાગ : મેવાડો

મોસાળ પધારો રે, મોસાળ પધારો !

મોસાળ પધારો વાડુઆં રે, મારાં લાડકવાયાં બે બાળ,
નમાયાં થઈ વરતળે, સહેળે મામીની ગાળ. મોસાળ પધારો રે !

હૃદયા ચાંપે રે, હૃદયા ચાંપે;

હૃદયા ચાંપે પેટને રે, એ છેલુંવેલું લાડ;

હવે મળવાં દોહલાં રે, મળિયે તો પ્રભુનો પાડ.

મોસાળ.

થયાં માતવોહોણાં રે, થયાં માતવોહોણાં;

માતવોહોણાં થયાં દામણાં રે, નહીં કો રૂડો સાથ !

રુએ રાણી હૃદયા ફાટે રે ! કાણ માથે ફેરવશે હાથ ?

મોસાળ.

મંદિરના ગુરુજી રે ! મંદિરના ગુરુજી,

મંદિરના ગુરુજી સુદેવજી રે, તમારે ખોળે સોંપું બે તન;

જઈ કહેજે મારી માતને રે : ‘ ‘જીવની પેરે કરજે જતન. મોસાળ.

પુત્રીજમાઈ રે, પુત્રી જમાઈ;

પુત્રીજમાઈ તમતણાંએ, કહેજે, વનમાં પૂર્વે વાસ;

જઈ કહેજે મારા તાતને રે; અમ જંગીની લે તપાસ.” મોસાળ.

ચુ'બન કરતી રે, ચુ'બન કરતી;
ચુ'બન કરતી માવડી રે, ફરી ફરી મુખ જોય;
હેયેયકાં નવ ગિતરે રે, એમ કહી દમયન્તી રાય. મોસાળ.

(વલણ)

રોયે રાણી અતિધણું, વત્સ સોંપ્યાં ગુરુકરમાંય રે;
ઋષિ સાથે બે બાળકાં વોળાબ્યાં નળરાય રે.

નળાખ્યાન

૨

દેવકીના કાલાવાલા

રાગ : મેવાડા

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી;
માનને માગે હો, મુખે દશ આંગળી.
હૃદયા ફાટે હો, નયણે જળ બરે;
સકુમાર કુંવરી હો, કાલુંકાલું ઓચરે :
“ માતૃષી દેહ ધરી હો, વિપત શી આવડી ?
કોણ મૂકાવે હો ? નહીં પિતામાવડી.
બાઈ ! તેં ગિછેરી હો, નમાઇ હું રાંકડી;
કેમ સહું રાતી હો, વીરાજીની આંખડી ?
મહીએર મહારું હો, તું મથુરાપતિ,
ઉચ્ચસેનકાકા હો, આજ પાસે નથી.
કહાં ભોગવશો હો, પાપનો પોટલો ?
શીર મારું દુઃખે હો, તાણો મા ચોટલો.
માળા મારી તૂટી હો, પડે કર મુદ્રડી;
દેખે અંગ લોકડાં હો, ખસી મારી ચુંદડી.
વેણી વિખરાણી હો, કાકીએ સેસ બરી;
બહું થાઓ દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી.
જે પરણાવે હો, તે વધ કેમ કરે ?
મીઠળ નથી છૂટયાં હો, ના ગઈ સાસરે.

તંબોળ પરપ્યાનો હો, સુક્યો નથી સાવલીએ;
 મા મારો, છઉં કોડભરી હો, લાગું તારે પાવલીએ.
 જેહને જીછેરીએ હો, તેને નવ મારીએ;
 ધણું વોળાવી હો, ઘેર પધારીએ.
 ગગનવાણી હો, કેા વેરણુ મુજ તણી ?
 સાચું રખે માનો હો, જીએા હું દુખલ ભણી. ”
 એમ વલવલતી હો, રોતી ગજગામની;
 દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
 રોયાં વૃદ્ધજોખન હો, રુએ બાળક બાકુવાં;
 રોયા હયહસ્તી હો, રોયાં નગર ઝાડુવાં !
 રોયા ગગને દેવતા હો, રોયા વસુદેવપતિ;
 પણુ નિદ્ય કંસને હો, દયા નથી આવતી.

(વલણ)

દયા ન આવે કંસને, કોધી મથુરાનાથ રે;
 જેવે ધાઈ ધાય મૂકે, વસુદેવે ઝાલ્યો હાથ રે.

દશમસ્કંધ

૩

સત્યની કસોટી

રાગ : કાલેરો

પક્ષી કહે : જૈમિનિ, સુણો તમે, એવે આવ્યો વૃદ્ધ એક વિપ્ર.
 “ અરે બાઈ, મારે દાસી રાખવી, એનું મૂલ્ય કહે તું ક્ષિપ્ર.
 ધનસંગ્રહ ધણો મારી પાસે, ધરમાં મળી નારી સુકુમાર;
 તે ધરકાય કરી શકે નહિ જાણો, માટે ધન ખરચું આ વાર.
 આ તારી સ્ત્રી નિપુણ જણાયે, તરુણરૂપ, શીલમાં છે સારી;
 એ ગુણની સાથ દ્રવ્ય આ પૂરું, તે તું લે નારી દઈ તારી.
 નારી તારી દઈ ચાલ્યો જન વાટે, ” એવું વેણુ સુણ્યું નરે દ્ર;
 તેનું દુઃખે હૃદય ચીરાઈ ગયું અતિ, રે મેં શાં પાપ કર્યાં મહેંદ્ર ?

હા કે ના નવ મુખથી જાયરો; દ્રવ્ય બાંધ્યું રાજની ગાંઠ;
 કેશે સાહી સ્ત્રી ખેંચવા લાગ્યો, જો જો આંદાજુ ખરો ખાંટ !
 સ્ત્રી કહે, “ પિતાજી, મૂકો મુજને, હું આવું તમારી સાથ;
 આ કેશ મારા કાંઈએ નવ ખેંચ્યા, તમે ખેંચો જુએ મારો નાથ !
 શું આટલા દુઃખથી અંત આવ્યો હશે ? શ્રોતા, મનમાં એમ
 ના ના એમ રખે ભાઈ, ધારો, થાય પડતા પર પાટૂની રે’મ !
 તેનો અજ્ઞાન બાળક જોઈ માતાને મૂકાવવા શું ધ્રોડ્યો ?
 વસ્ત્રે વળગી પડ્યો કાકપક્ષાળો, મુખ પાડે ઘણીઘણી રાડ્યો;
 “ રે મા ! આ વૃદ્ધ તને ક્યમ ખેંચે, મારા જનકને મૂકી આજ ?
 રોહિતાશ્વ વળી રુદ્ધ કરી કહે, “ આજ કોપશે મા ! મહારાજ.”
 રાજપત્ની રડતી મુખ બોલી, “ રે આય ! મૂકો પગ વાર;
 મારા બાળકપુત્રને આલિંગી લઉં હું, ત્યાં સુધી મૂકો દાતાર.
 અહો પિતા ! એ બાળકકેરું દર્શન દુલ્ભ મુજને;
 માટે જરાવાર મુજને મૂકે તો આશીષ દેઉં તુજને.”
 “ અહો વત્સ, આવ આવ આ બાજુ, જો દાસી થઈ તારી માત;
 અહો પુત્ર ! મને સ્પર્શ કરીશ નહીં, સ્પર્શ યોગ્ય રહી નથી જાત.”
 તદ્દપિ તે બાળક નવ સમજ્યો, ગયો રડતો રડતો તેની પાસ;
 અશ્રુથી નેત્ર ભરાઈ ગયાં જેનાં દિસે અંગોઅંગ ઉદાસ.
 “ ઓ મા ! ઓ મા ! ” કહી પાછળ ધાયો, વળગી પડ્યો તેની કાટ;
 સાદું કરનારે લાત મારી એક, તેની દહ ચોટ.
 “ અહો માતા ! હે માતા ! ” કહીને બાજ્યો બાલુડો બાંધ;
 “ હે માતા, મુજને આ મારે, તું નવ બોલે મુખ કાંય ? ”
 રાજપત્ની કહે : “ અહો દ્વિજરાજ, એક વિનતિ સુણો મારી;
 આ બાળકને સાથે લાગો ખરીદો, પ્રભુ, થાઓ એટલા ઉપકારી.
 એ વિના મારા પ્રાણ ન રાખુ કે કરી શકું નવ કામ;
 હું હીનહીન અભાગણી સામું ભાગો કૃપાદષ્ટિ, આમ.
 હું સનાથ અનાથ જેવી પ્રભુ, જાણો, મેળવો ગાયને વત્સ;
 પ્રભુ, પુત્રપ્રેમ સર્વેને લાગ્યો, ક્યમ જીવે જળવિષ્ણુ મત્સ્ય ? ”

તે ધ્યાનથી મહાકૂર હતો પણ નહોં વિશ્વામિત્રજેવો !
 તે પડેલા પુરુષની પાસ જઈ કહે : “ ક્યમ અત્યા, પુત્ર દેવો ન દેવો ?
 આ વધારે દ્રવ્ય હું તુજને આપું તે લઈ બાળક દે મુજને;
 અથવા અમો શેણે પૂછું કાંઈ? આપું દ્રવ્ય કહું શાસ્ત્રે તુજને. ”
 ધર્મવેત્તાએ સ્ત્રીપુરુષકેરું, મૂલ્ય કર્યું નક્કી જાણ :
 શત સહસ્ર લક્ષ કે કોટિ માનો, ખોલ શું દેઈ તુને અજાણ ? ”
 તદપિ નૃપ મુખથી નવ મોદ્યૌ ત્યારે વિપ્રે કીધું આમ.
 પ્રથમની પેઠે છોડે દ્રવ્ય આંધ્યું, પછે ચાલ્યો લઈ હુરિનામ.
 રાજપત્ની અને પુત્ર નિહાળે પૃથ્વી પડ્યો ભૂપાળ;
 આગળ જવા જેના પગ નવ ઊપડે, મારે ધક્કા દ્વિજ કરાળ !
 તદપિ તે નવ ચાલ્યાં જ્યારે આંધ્યાં બંને એક દોર;
 ગોપાળ વત્સસુરભિને ખેંચે તેમ ખેંચે કૂર કોર.
 તે ભ્રષ્ટ્ર નયણે નૃપ અતિ કંપ્યો, વારંવાર ઉજ્ય મૂક્યા નિઃશ્વાસ.
 “ રે મારી પત્નીને વાયુ ન દેખે કે સૂર્યશશીનો પ્રકાશ;
 તે નારી દાસી થઈ ગઈ મારી, ધિક્ક ! દેવ, તુને ધિક્કાર !
 સૂર્યવંશમાં જન્મ પામેલો તે દુઃખ પામે સુકુમાર;
 જેની અંગુલિ મગફળી હઠાવે તે શું વેચાયો આ વાર ?
 ધિક્કાર છે દુષ્ટુદ્ધિ મુજને, ન વસે દયા લગાર.
 અહો ત્રિયે ! હા વત્સ બાલુડા ! શું આવી દશા આવી આજ !
 મારી અનીતિએ બંને વેચાણું રે, રે મેં કથળ્યું તમારું કાજ !
 મહાકષ્ટ હું દેહે પામ્યો પણ આ જીવ શાથી ન જાય ?
 આ જીવતરમાં ધિક્કાર પડો જેણે વેચ્યાં પુત્ર પુત્રવતી માય !
 રે રે પ્રભુ, શાં પાપ કર્યાં મેં ? તેનો દેવા લાગ્યો તું આ દંડ ?
 અતિ થયું હવે ક્ષમા કરો પ્રભુ, નથી નથી કંઈ પાખંડ.

(વલણ)

નથી નથી પાખંડ કંઈ મારાં એમ વિલપે નૃપ ભૂમિ પડી રે ! ”
 તે જદ્દ વિપ્ર પત્નીસુત લઈ ને ગયો આથે તેણી ધડી રે.

માર્કંડેયપુરાણ

અમ્ને

- ૧ હમયંતી વનમાં જતી વખતે બાળકોને મોસાળ વિદાય કરતાં શી શી વેદના અનુભવે છે ?
- ૨ 'માતાનો પ્રેમ' એ વિષય ઉપર દસ વાક્યો લખો.
- ૩ કંઈ શા માટે દેવકીનું ખૂન કરવા તૈયાર થયો હતો ?
- ૪ દેવકીએ આજીજી કેવી રીતે કરી તેનું વર્ણન કરો.
- ૫ રાણી તારાલોચની ને કુમાર રોહિતાશ્વને શા માટે વેચાણું પડ્યું ?
- ૬ હરિશ્ચંદ્રના હૃદયના દારુણ દુઃખનું વર્ણન કરો.
- ૭ 'સત્ય'ને ખાતર સાચો સત્યાગ્રહી કેટકેટલા ભોગ આપે છે તે ગણાવો.

ધીરો

[વિ. સં. ૧૮૧૦-૧૮૮૧ : ઈ. સ. ૧૭૫૪-૧૮૨૫]

[ગુજરાતી સાહિત્યતીર્થ ઉપર ધણાએક ભકતો આવી ગયા છે. કાયર બની ગયેલા ગુજરાતી લોકજીવનને પ્રભુમક્તિ તરફ પ્રેરી આવા ભકતોએ તંબુરાના તાર સાથે કવિતાદેવીનાં આછાંધાડાં સ્તોત્રો ગાયાં છે અને તેમની સાહિત્યયાત્રાને થોડેધણે અંશે સફળ કરી છે. આવા ભકતકવિઓમાં ધીરાનું સ્થાન ઇન્દુ છે. પણ ધીરો માત્ર તંબુરિયો ભગત નથી. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગમાં લીન થઈ સંસ્કારી બનેલો ધીરો એક વિચારક કવિ છે.

વડોદરા રાજ્યનાં સ્થાવલીતાલુકાના ગોઠડા ગામનો રહેવાસી ધીરો જ્ઞાતિએ ખારોટ-જાડસટ્ટ-હતો. એનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ હતો પણ પોતે રામાનંદીય સંપ્રદાયનો થયો હતો. એના પિતાનું નામ અતાપ ખારોટ ને માતાનું નામ દેવબા હતું. એની બાલ્યાવસ્થા ભટકવામાં ગઈ હતી. એણે શરુઆતના શિક્ષણનો લાભ કંઈ જ લીધો હતો નહીં. એનો સ્વભાવ સ્વછંદી ને તોરી હતો. તેની પત્નીનું નામ જતનબા હતું અને તે પણ સ્વભાવે તામસી હતી. સતરની ઊંમરે મહીનદી ઉપરના બાંદરવાસ સ્થાનના વાંકાનેરગામે એને એક પંજબી સિદ્ધ પુરુષનો મેળાપ થયો. ધીરાને તેમ જ એના હીરાવીરા નામના બે મિત્રને એ સિદ્ધે પહેલી જ્ઞાનદીક્ષા આપી કહેવાય છે. એ મિત્રો પણ નામાંકિત ભગત થયા હતા.

ધીરાને વારસામાં થોડાં ખેતરો મળ્યાં હતાં. વળી બાંદરવાના ઠાકોરની નગીરની હદમાં થતાં લગ્નો ઉપર એને આઠ આનાનું 'તોરણધોડા'નું દાપુ પણ મળતું હતું. એની રિયતિ આમ એકંદરે સાધારણ હતી.

જીભાર્થ નામના કોઈ ઉદ્દીચ્ય જ્ઞાણશાસ્ત્રીએ એને સંસ્કૃતમાંથી કંઈ શ્રુતજ્ઞાન સંબંધાવ્યું હતું. અજ્ઞાન છતાં એ આથી જ્ઞાનનાં કેટલાંક સૂત્રો સમજી શકતો હતો. એના કાલના મતમતારો, સાધુઓ, જતિસેવક અને શાસ્ત્રો વગેરેથી એ બહુ કંટાળી ગયો હતો. ઉપર જણાવેલા સદ્ગુરુના મેળાપથી એ ‘ધીંગડમલ’ પરમ ભક્ત બની રહ્યો હતો. ગુરુ તરફની એની પૂન્યયુક્તિએ આગળ જૂતાં એની પાસે ગુરુની મહત્તા, ગુરુકૃપા, ગુરુશિષ્યના ધર્મ, જ્ઞાનવૈરાગ્ય વગેરે ગવડાવ્યું. એ ભક્ત મટી ઉપદેશક બન્યો. એનું શિષ્યમંડળ વધવા લાગ્યું. એના પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાં એક શિષ્ય શામરાવ જીવનરામ અથવા આપુસાહેબ ગાયકવાડ હતા.

ધીરાએ કુલ ૨૫૦૦૦ જેટલાં પદો લખ્યાં કહેવાય છે. એ પોતે લખી શકતો નહીં, પણ જ્યારેજ્યારે એ ગાતો ત્યારેત્યારે એના શિષ્યો એ લખી લેતા. શિષ્યો બહુધા અમલ્ય હોવાથી એનાં ગાયેલાં ધણીએક પદો નાશ પામી ગયાં છે. પોતાનાં પદોનો પ્રચાર કરવાની ધીરાની એક યુક્તિ જાણીતી છે. ધીરો મહીસ્તાને તેમ જ દેવાસ્તાને ધણીવાર જતો ને વાંસની ભૂંગળીઓમાં કે તૂમડાંમાં એનાં પદોની નકલો મૂકી તેમને તરતાં મૂકતો. ધીરાની કવિતા આ રીતે પણ એના કાળમાં પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. ગામે ગામથી ધણાક શિષ્યો આકર્ષાઈને આવતા ને એની યોષ્ઠપૂર્ણ કવિતાથી પાવન થતા. ધીરો ધણીવાર ડાકોર જતી ભજનમંડળીઓમાં પણ અગ્રેસર બની જતો હતો.

ધીરાનું મૃત્યુ એના પાંદો વયે સં. ૧૮૮૧ માં થયું હતું.

ધીરાના ગ્રંથો

ધીરાનાં પદો એની પ્રિય પદરચના ‘કાફી’માં લખાયેલાં છે. ફારસી શબ્દ ‘કાફીઆ’ નો અર્થ કવિતામાં શબ્દોની ઝડઝમક થાય છે. કાલક્રમે ‘એક ભતની દેશી’ અથવા ‘પદમાપ’ એ અર્થમાં આ પદરચના રૂઢ થઈ છે. ‘સ્વરૂપની કારીઓ’ એ નામ આપી રાકાય એવા ગ્રંથમાં ધીરો ગુરુસ્વરૂપ, માયાસ્વરૂપ, તૃષ્ણાસ્વરૂપ લક્ષ્મીસ્વરૂપ તથા ચૌવનસ્વરૂપ એમ અનુક્રમે વિવિધ સ્વરૂપો કાફીઓમાં ગૂંથે છે. આ પછી મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાનક્રકો, ગુરુધર્મ, શિષ્યધર્મ અને યોગમાર્ગ એ કાફીઓનાં ગૂંથમાં એની કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પછી અત્યંતરમાલિકા, અવળવાણી તથા પકીર્ણ પદો આવે છે. આમાંનાં કેટલાંક પદો હિન્દીમાં પણ છે.]

જેને રામ રાખે

રાગ : કાફી

જેને રામ રાખે રે, તેને કાણુ મારી શકે ?

અવર નહિ દેખું રે, બીજો કોઈ પ્રશ્ન પામે.

જેને.

ચાહે અમીરને બીખ મંગાવે ને રંકને કરે રે રાય;
 સ્થલને સ્થાનકે જલ ચલાવે, જલસ્થાનક સ્થલ થાય;
 તરણુનો તો મેરુ રે, મેરુનું તરણું કરી દાખવે. જેને.
 નીંભાડાથી બળતાં રાખ્યાં મંઝારીનાં બાળ;
 ટિટોડીનાં ઘડાં ઊભાર્યાં એવા છે રાજન, રખવાળ;
 અંતવેળા આવો રે, પ્રભુ, તમે તેની તકે. જેને.
 બાણ તાણીને ઊભો પારધિ, સીંચાણો કરે રે તકાવ;
 પારધિને પગે સપ્ ડસિયો, સીંચાણુશીર નહીં ધાવ;
 બાળ પડ્યો હેઠે રે, પંખી ઊડી ગયાં મુખે ! જેને.
 ગજકાતરણી લઈને ખેઠા હુરજી તો દીનદયાળ;
 વધેઘટે તેને કરે બરાબર, સૌની લે સંભાળ;
 ધણી તો ધીરાનો રે, હુરિ તો મારો હીડે હેકે. જેને.

અમને

- ૧ ધીરાની આ કાફીની તમારી સાદી ભાષામાં સમજૂતી આપો.
- ૨ માત્ર પ્રભુની જ કૃપાથી મોતમાંથી બચેલાંનાં પાંચ દૃષ્ટાંતો આપો.
- ૩ હુરજીને ધીરો શા માટે દરજી બનાવે છે ? બંનેને સરખાવો.

શામળ

[વિ. સં. ૧૭૨૬-૧૭૮૬ : ઈ. સ. ૧૬૭૦-૧૭૩૦]

[પ્રેમાનંદયુગ પછીના શામળયુગનો અધિષ્ઠાતા કવિ શામળભટ્ટ છે. ગુજરાતમાં લોકવાર્તાના કવિ તરીકે શામળનું નામ ધરગતુ થઈ પડ્યું છે. અમદાવાદના વેંગળપુરનો એ રહીશ, જ્ઞાતિએ શ્રીગોડ માલવીય જ્ઞાણુ હતો. એના પિતાનું નામ વીરેશ્વર. પ્રેમાનંદસુત કાંકડા વલ્લભનો એ સમકાલીન થાય. સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, હિંદી વગેરેમાંથી પોતાને સરજવાના વિશાળ લોકવાર્તા-સાહિત્ય માટે શામળે મૂળ શોધ્યાં. આશરે ચોત્રીસ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી એણે પહેલાં ‘પદ્માવતીની વાર્તા’ (સં. ૧૭૭૪) લખી જણાવ્યું છે. આ પછી ‘સિંહાસન બત્રીશી’નું વાર્તાચક્ર એણે હાથ ધર્યું. કવિની ખ્યાતિ વધવા માંડી અને આમાંની પંદર વાર્તાઓ પૂરી થઈ એટલામાં સિંહજીના જમીનદાર રખીદાસ પટેલે એને નોતકું દીધું. કવિની પ્રવૃત્તિઓના આ કદરદાને કવિને જમીનનું પસાયતું આપ્યું અને કવિ એમની સાહિત્યભક્તિ માટે ઉત્તેજ્યા.

શામળનાં ઇંધા

સિંહાસનબત્રીશી, સુડાખોતેરી, વૈતાલપત્રીશી, નંદબત્રીશી, વિદ્યા-
વિદ્યાસિની, ઉદ્ધમકર્મસંવાદ, અંગદવિષ્ટિ, રાવણમંદોદરીસંવાદ, પદ્માવતીની
વાર્તા, મદનમોહના, શિવપુરાણમાહાત્મ્ય, રણછોડજીના શલોકા, દૈવાખંડ,
રુસ્તમબહાદૂરનો પવાડો, અભરામ કુલીના શલોકા, વગેરે વગેરે.]

છપ્પાચો

સાચી સમજ

જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતંગ નિજ બાળે કાયા;
જળચર જળમાં નાંચ, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા;
ગાડર મુંડાવે શીશ, અળ મુખ દાઢું રાખે;
ગધંવ લોટે છાર, શુક મુખ રામ જ ભાખે;
વળી મોર તજે છે માતુની, શ્વાન સકળનું ખાય છે;
કોવ શામળ કહે: સાચા વિના કોણ સ્વર્ગમાં જાય છે ?

૨

ઈશ્વર કોને મળે ?

જિયું બાળે જોટ, વાગોળ નીચું ન્યાળે;
તરુવર સહે છે તાપ, પહાડ આસન દઢ વાળે;
ધર કરી ન રહે નાગ, જિંદરો રહે છુપીને;
નોળીકર્મ ગજરાજ, ભક્ષ ફળપત્ર કપિને;
ઈશ્વર અનુભવ વિષુ નવ મળે, સહેજ ભાવનાભંગ છે;
શામળ કહે: મનસા સિદ્ધ તેને કથરોટમાં ગંગ છે.

૩

ભૂંડી ભીખ

ભીખમાંહોં નહિ ભોગ, ભીખથી જોગ ન સાધે;
ભીખમાંહોં નહિ માન, ભીખથી ભાગ્ય ન વાધે;
ભીખ નામ નિર્માલ, ભીખથી ભાર જ ખુએ;
બિહુક ઓછું પાત્ર, ભીખ સામું કેા ભુએ ?

છે વરણુ તુઝ તે સરવથી, બીખ હોય હલકી બહુ;
કવિ શામળ કહે, “ શાણા સુણો, બીખથી બૂંડું શું કહું ? ”

૪

જન્મે તે મરે જ

જે જાનું તે જાય, જે કુસ્યું તે ખરશે;
ભર્યું તેહ ઠલવાય, ચડ્યું તે તો ઊતરશે;
લીલું તે સુકાય, નવું તે જૂનું થાશે;
આવરદા વશ સર્વ, કાળ સૌ કોને ખાશે;
જો કિન્નરજક્ષ ને રાક્ષસો, દેવ, ગાંધર્વ ને દાનવી;
મધવાદિક પણ મોતે મરે; કોણમાત્રમાં માનવી ?

૫

ગયા દંદ્ર કંઈ કોડ, ગયા આત્મા કંઈ ભૂલ્યા;
ગયા કરોડો કામ, અડગ શરા પણ ફૂલ્યા;
ગયા દેવદિગપાળ, ગયા માંધાતામહીપત;
ગયા દિલીપ, હુરિશ્ચંદ્ર, ગયા છાકેલ છત્રપત;
વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાનહવી,
થિરથાવર કોઈ રહ્યા નહીં; કોણમાત્રમાં માનવી ?

૬

આશાની ખાડ

આશા ઊડી ખાડ, પહાડથી થાય ન પૂરી;
હેમમેરુસમ હોય, તો ય પણ રહે અધુરી;
આશાનીર અગાધ, બહુ જન તેમાં ખૂડ્યા;
કોણ રાય કે રંકે, કોણ રૂડા કે બૂંડા;
શરા પૂરા પડિત સહુ ભણ્યાગણ્યા ભૂલ્યા ભમ્યા;
“ આશાફી અરણ્યવનજે,” શામળ કહે, “ સરવે શમ્યા.”

૭

સ્વભાવ

જળ તરવાને તૂંબ, અગ્નિ હોલવવા નીર;
 ભૂખનું ઓસડ અન્ન, બાળનું ઓસડ ક્ષીર.
 તાવ ઓસડ ઉપવાસ, ગૂમડે ડામ જ દેવા;
 વિવેક તો વશીકરણ, સમસ્ત પ્રકારે સેવા.
 ઓષધ છે એકે એકનાં, કાડે કાડે કહું કથી;
 ભૂંડા કે રૂડા સ્વભાવનું, શામળ કહે, ઓસડ નથી.

૮

કેણુ જીવ્યો ?

જીવ્યો જશ લેનાર, જીવ્યો પરમારથ પૂરો;
 જીવ્યો દાતા દેહ, જીવ્યો જે સામદ શરો.
 જીવ્યો ભાવિક ભક્ત, જીવ્યો જે જગતે જાણ્યો;
 જીવ્યો ક્રાંતિવંત, જીવ્યો કવિએ જ વખાણ્યો.
 જીવ્યો જન તે તો જાણ્યો, જેની આશ સહુકો કરે;
 શામળ કહે, “જીવ્યો તેહ જન, જે સંકટ પરનાં હરે.”

૯

આદર્શ નારી

નારી તેનું નામ કરે સ્વામીની સેવા;
 નારી તેનું નામ દિલથી જાણે દેવા;
 નારી તેનું નામ દુઃખસુખ ધટતાં લહિયાં;
 નારી તેનું નામ સ્વામીના અવગુણ સહિયાં;
 વળી નારી જે નમી ચાલશે, નારી સફળ ફળે ફળે;
 જીવે ત્યારે જશ જીતી લે, અંતકાળે બાંહે બળે.

૧૦

નિમંળ મનની નાર, સ્વામીને સ્વર્ગ પમાડે;
જીવતી જીવનમાંહી રીઝતી રંગ રમાડે;
ઢાંકે કુળકલંક, સરસ ચલવે ધરસૂત્ર;
વધે તેહથી વંશ, પ્રસવે પુત્રસુપુત્ર;
વળી હોય સતી, શુભ, સાધવી, પુણ્યવંતી તે પારખી.
છે નીચ કોઇક જ નારીઓ, સ્વભાવે સહુ નહીં સારખી.

અરનો

૧ શામળના અભિપ્રાય મુજબ નીચેની બાબતો વિષે દ્વંકાણુથી વિવેચન કરો:—

સાચી સમજ, ભૂંડી બીખ, અમરતા, આશાની અમર્યાદા, સ્વભાવની દવા, ખરેખર જીવનાર અને શ્રેષ્ઠ નારી.

નરભેરામ

[વિ. સં. ૧૮૨૪-૧૮૬૩ : ઇ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૩૭]

[અધ્યાકાલીન ગુજરાતી વૈષ્ણવ કવિઓમાંનો એક કવિ નરભેરામ પણ કહેવાય છે. વડોદરારાજ્યના પેટલાદ તાલુકાના પીહીજગામમાં વિ. સં. ૧૮૨૪ માં એના જન્મ થયો હતો. એનાં માતાપિતાનાં નામ કે કુટુંબની હકીકત જાણવાની સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. જ્ઞાતિએ એ ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ હતો. એનાં કાવ્યોમાં એ પોતાને વિષે કંઈકંઈ ઇસારા કરે છે પણ તેના બાદચકાલ વિષે કંઈ તેમાંથી જણાયું નથી. એના ગુરુ કોઈ જોડાલાલ કરીને હતા એમ એનાં કેટલાંક પદોના અંતમાં ‘કહે નરભો જોડાલાલપ્રતાપે’ કેટલેક સ્થલે કહે છે તે પરથી જાણી શકાય છે. ગુરુપ્રતાપે એનું ચિત્ત કૃષ્ણભક્તિમાં એકાંતરૂં. ગુજરાતના વૈષ્ણવતીર્થ ડાકોરના ઈષ્ટદેવ રણજીડરાયનો એ અનન્ય ભક્ત બન્યો હતો.

પોતાના ઈષ્ટદેવની ભક્તિ ગાઈ તે વડે ઉદરનિર્વાહ માટે એ અમદાવાદના ગોમતીપરામાં આવેલી વડપોળમાં જઈ રહ્યો હતો. ઋષ્ણાણુ લોકોએ એને એક ભક્ત તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. એનાં ભક્તિપ્રધાન પદો દિવસેદિવસે લોકપ્રિય થતાં ગયાં. દૂરકાના રણજીડરાયને ડાકોરમાં લાવી તેમની પ્રતિષ્ઠા કરનાર પ્રખ્યાત ભક્ત ઓડાણુના એક અવતાર તરીકે લોકશ્રદ્ધા એને માનતી હતી. ભક્તકવિએ પોતાનું આખું જીવન સાકાર કૃષ્ણભક્તિ, ભજનપદો વગેરે ખાતાંખાતાં તીર્થાટનમાં ગાળ્યું જણાય છે.

બીજો એક પ્રસંગ તેની દ્વારકાની યાત્રાનો જણાયા છે. દ્વારકામાં સાધુસંત સીવાય બીજાઓ પાસેથી ગોમતીસ્નાન તેમ જ ‘દ્વારકાની છાપ’ માટે કર લેવામાં આવતો હતો. નિડર ભક્તકવિને સાધુ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેનો ભેદ હાડેહાડ સાલ્યો. એણે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો અને ભક્તિની મસ્તી ને શુસ્સાભર્યાં બે પદ બનાવી ત્યાંના મંદિર આગળ ગાયાં હતાં.

સીધુંસદ ને તડ ને ફડ માત્ર કહેવાનો એનો સ્વભાવ હતો. કેટલીક વાર તો એ ચોપડીને પણ ઉપદેશ આપતો જણાય છે.

કવિનું અવસાન વિ. સં. ૧૮૯૩ માં થયું કહેવાય છે.

નરભેરામના ગ્રંથો

બોડાણાચરિત્ર, બીજમસ્તુતિ, પરીક્ષિતગર્ભરક્ષણ, કંસવધ, શસલીલા, ગજેન્દ્રમોક્ષ, બોડાણાની મૂર્છનાં પદ, જયવિજયશાપનું કારણ, પ્રજા બળવા વિષે મનને શીખામણ, જીવને શીખામણ, વામનાખ્યાન, સત્યલાભાનું કેસણું, કૃષ્ણ-વિનોદ, નાગહમન, મનને ઉપદેશ, ગ્રેમ વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર નાનાંનાનાં કાવ્યો તથા છટક પદો.]

૧

કવિ લૂંટાયા ત્યારે

[રાતો ઘોડો રણપાખરિયો, શ્વેત ધર્યો શણગાર જોને : એ ઢાળ]

ધરમે ઘોળાં નિત્યે ગામઝે, ડાકોરવાળો ડાલો વ્હાલા !

આંખા તળેથી બે જણુ ઊઠ્યા, આઠાણુ દેખી ધાધો વ્હાલા !

ઊભો રહે અધ્યા આઠાણુ, તું તો, ત્યારે લાગી બીક વ્હાલા !

જૂગત કરીને જોડો લીધો ઠાકોરને છે ઠીક વ્હાલા !

ભાંજ આપ્ય ને, ભાંજ આપ્ય ને, એવું આવી કહે છે, વ્હાલા !

અચરજસરખું મુજને ભાસ્યું, લૂગડાં તો લે છે, વ્હાલા !

પાઘડીને પહેલી લીધી, માથું કરિયું બોડું વ્હાલા !

હીંડીહાલી ઠાકોર આવ્યા, પાસે નો'તુ ઘોડું વ્હાલા !

દોટીમાં શું ? એવું કહીને પછેડી પણ લીધી વ્હાલા !

જનાં લપને નવાં આપશે, કૃપા હુરિએ કાપી વ્હાલા !

જે જોઇએ તે માગી લ્યોને, ના કહાનો નેમ વહાલા !
 હાથપગ ને દોરી તૂંબડી રહી છે કુશળખેમ વહાલા !
 ચોખ્ખાનીનો કડકો પહેર્યો, સવે' દાન કરીને વહાલા !
 ઊમળકા આણીને સોંપ્યું, નરભે તો હુરિને વહાલા !
 જૂનાંપૂનાં વસ્તર મારાં, લાગ રહી તે માટે વહાલા !
 રામકૃષ્ણજોવિદ કરતા ચાલ્યા ઊભી વાટે વહાલા !
 લોક મળે તે એવું પૂછે : ' કહે, આહાણુ, ક્યાં લૂંટયો વહાલા
 જિહ્વા મુખમાં સાજી છે તો છોગાળોજી ત્રૂયો વહાલા !
 નાને ભડકે દીવાળી ને મોટે ભડકે હોળી વહાલા !
 જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કોળી વહાલા !
 પાણુસોરાને ચોરે આવ્યા, ખબર કરી છે ખાંતે વહાલા !
 આહાણુ, પટેલ, દેસાઈ કહે: ભગત, રહો નિરાંતે વહાલા !
 દુવારકા દેસાઈને જોરેભાઈએ કરિયું જોર વહાલા !
 ઘો રણુશિયું, વહાર કરો ને ઝાલી લાવો ચોર વહાલા !
 નરભો કહે એવું નવ કરવું, સમજાવ્યા નિરવાણુ વહાલા !
 નિત્યે પૂનમે મારે જાવું, ખોશો મારા પ્રાણુ વહાલા !
 પછેડી તો તુત' મગાવી, હાથ ભરીને લીધી વહાલા !
 જૂનાં લેઇને નવાં આપ્યાં, કૃપા હુરિએ કીધી વહાલા !
 ખેચાર દિવસ જે રહો તો બાજરી લખાય વહાલા !
 જનનરભાને હેતે રાખ્યો, ગુણુ હુરિના ગાય વહાલા !
 પાંચે દિવસ કીરતન કરિયાં, બાજરી થઈ મણુ પાર વહાલા !
 વેઠિયાનાં મન દુઃખાયાં, નરભે મેલ્યો પાર વહાલા !

અરનો

- ૧ કવિને કયા લૂંટારાઓએ લૂંટ્યા ? શા માટે ?
- ૨ કવિએ પોતાને લૂંટ્યાનું આપેલું વર્ણન તમારા મધમાં લખ્યો.

દયારામ

[વિ. સં. ૧૮૩૩—૧૯૦૬ : ઈ. સ. ૧૮૭૭—૧૮૫૨]

[પ્રાચીન કવિઓના છેલ્લા છતાં સમર્થ પ્રતિનિધિ દયારામભાઈ જ્ઞાતિએ સ્કોટોદરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. એમના પિતાનું નામ અશુરામ આણંદરામ બદ્ધ અને માતાનું નામ મહાલક્ષ્મી અથવા રાજકુંવરબાઈ હતું. એમનું વતન આંદોદ હતું અને જન્મ એમના મોસાળ ઉબોઈમાં. સં. ૧૮૩૩ માં થયો હતો. એમને અંગાબાઈ નામે એક નાની બહેન હતી તે બાળવયમાં ગૂંજરી ગઈ હતી. બાળક-દયારામ એનાં ભક્તિપ્રિય માતાપિતાનો એકનો એક લાડકો પુત્ર હતો. ગુંજરાતની વિવિધ સૃષ્ટિસૌંદર્યોથી ભરપૂર મહાનદી નર્મદાને કાંઠે આવેલું આંદોદતીર્થે કવિના બાલહૃદય ઉપર ભારે અસર કરી હતી. એક નાનપણથી જ એને ભક્તિના ઊંડા સંસ્કાર એની માતા તરફથી મળ્યા હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે એને ચક્ષુપતિત ધારણ કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ જ પ્રસંગે એક અંગા નામની કન્યા સાથે એનું વાગ્દાન થયું હતું. પણ તે બાળા થોડા વખતમાં મરણ પામી હતી. અશુરામ બદ્ધને પોતાના પુત્રને કાશી ભણવા મોકલવાની ઈચ્છા હતી પણ માતા કે પિતા એને બડોદરા સુધી પણ નજર બહાર કાઢવા તૈયાર હતાં નહીં. સં. ૧૮૪૩ માં અશુરામ ગૂંજરી ગયા. બે વર્ષ બાદ સં. ૧૮૪૫ માં એની માતાનો પણ સ્વર્ગવાસ થયો. માતાપિતા વગરના દયારામની નિરાધાર દશામાં સગાંબહાણાં સંભાળ રાખતાં આંદોદમાં એના કાકાની દીકરી જનગેરીએ સંભાળ રાખી હતી. તે બાઈ ગૂંજરી ગયા પછી એના મોસાળ ઉબોઈમાં જ એ કાયમના રહ્યા હતા.

વડિલોની છત્રછાયા ગયા પછી દયારામ મનસ્વી બની યથેચ્છ રીતે ફરતો ને દેશદેશને જઈ ભજનસંગીતમાં ભળતો. ડાકોરના પ્રસિદ્ધ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની એના ઉપર આ વખતો કૃપા થઈ. દયારામના ખરાબે ચઢેલા જીવનનાવને વાળીને યોગ્ય વહેનમાં મૂકનાર આ ભટ્ટજી છે.

સં. ૧૮૪૭ માં કવિએ એના કુલકમાગત વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અનુસાર બ્રહ્મ-સંબંધ બાંધી કૃષ્ણને સર્વાત્મવિવેકન કર્યું. ૧૮૫૩ માં યાત્રાર્થે બડોદરાથી એક સંબંધ નીકળતો હતો તેમાં મામાની ના હોવા છતાં એ જોડાયા. એમણે સં. ૧૮૫૮ માં મનમરજદ ને સં. ૧૮૬૧ માં પાકી મરજદ લીધી. ૧૮૬૫ માં એ યાત્રાએથી પાછા આવ્યા ને ૧૮૬૬ થી સ્થાયી સુકામ કરી ઉબોઈમાં રહેવા લાગ્યા. ૧૮૮૭-૭૮ માં શ્રીનાથજીની એ છેલ્લી ઝાંખી કરી આવ્યા. ૧૮૯૮ માં એમને ભારે મંદવાડ આવ્યો હતો. આ વખતે એમણે એમનું મૃત્યુપત્ર કર્યું હતું. સં. ૧૯૦૮ માં કૃષ્ણના આ એકનિષ્ઠ લોકપ્રિય ભક્તકવિએ દેહ છાડ્યા.

હયારામના ગ્રંથો:

ગરબીઓ, કમળલીલા, દાણલીલા, રાસલીલા, પત્રલીલા, રૂઢિમણીવિવાહ, સત્યભામાવિવાહ, કૃષ્ણોપવીત, સીમન્ત અન્નમિલાખ્યાન, બોડાણાખ્યાન, મીરાં-ચરિત્ર, રસિકવલ્લભ, ભક્તિપોષણ, સિદ્ધાન્તસાર, સંપ્રદાયસાર, વરુન્નતુવર્ણન, સ્વતસેયા, સારાવલિ, વસ્તુત્વંદનીપિકા, હરિહરતારતમ્ય, પિંગળસાર, તાલમાળા, રાગમાળા, વગેરે વગેરે.]

બાળલીલા

ગરબો

સન્નજન ! સાંભળો રે, હરિની બાળલીલા કાંઈ ગારું,
કોટિ કલ્પના રે, પતિતપણાથી પાવન થારું.
ઈશ્વર અખિલતણા રે, જેનું કરે શેષશિવ વંદન.
ભક્તવત્સલ પ્રભુ રે, માટે થયા નંદના નંદન.
ગોકુળગામમાં રે, નિત્ય યશોમતીધેર આનંદહેલી;
કાલાંતોતલાં રે, સુતનાં વચન સુણી થાય ઘેલી.
મોહન મૂરતી રે, સહેજે દીડેથી મોહ લાગે;
તે હરિ હઠ કરી રે, મા, મા, કહીને માખણ માગે.
પાયે લંગરી રે, છમછમ કરતો છખીલો ચાલે,
લટકે લાડકો રે, રંગત લાકડલી કર ઝાલે.
કટિકંદારડો રે, ચરણ ધરંતાં ખમખમ બોલે,
લટકે કૂમતૂં રે, શોભા નહીં કોઈ તેની તોલે.
પહોચાંસાંકળાં રે, કરમાં કંચનકંકણ શોભે,
બાજુબેરખાં રે, બાજબંધે બહુ મન લોભે.
ઊર પર સાંગલું રે, સિંહનખ શોભે સુવરણમઢીઓ;
મણિ મુક્તાતણી રે, માળાઓ જઈ નાભી અડીઓ.
મોહન મુખડું રે, શરદપૂતમશશીયકી બહુ સારું;
નિરમળ નાસિકા રે, મોતીલળકે મોહ્યું મન મારું.

આંજી આંખડી રે, માજી ગાલ નજરિયું કીધું;
 લીલવટ લાલતું રે શોભે કુમકુમબિંદુ દીધું.
 કુંડળ કાનમાં રે, પડ્યાં પ્રતિબિંબ કપોળે ઝળકે;
 ઝૂમણુ વેળિયું રે, મોતી ભરિયું લટકે લળકે.
 મુખ પર ઝૂમતા રે, હુરિને ખિટળીઆળા કેશ;
 જાળી ધનશ્યામ છે રે, મનમોહન પ્રભુ બાળકવેશ.
 મુખ દ્વિ લેપિયું રે, નિરખે ઉર ભરી આવે વહાલ;
 પરમ આનંદનો રે, સાગર નવનીતપ્રિય નંદલાલ.
 એવો લાડીલોરે, ઠમકે ચાલ ઠમકતી ચાલે,
 મહીકું વલોવતાં રે, ગોવિંદ ગોળીરવે ઝાલે.
 ખોલે તોતલું રે, ટણકણુતો કાનડ કાલો;
 માડી, ધવડાવની રે, હઠ કરી કહેતાં લાગે વહાલો.
 પાનો ઊભર્યો રે, કાકા દૈને કંઠ લપટાવે;
 શિરશુદ્ધિ કરી રે, ઉજંગે લઇને ધવરાવે.
 ગોવિંદ ધૂંટડે રે, દૂધ પીએ જસોદા મુખ જુએ;
 બુચકારી કરી રે, જનુની આંખનાં આંસુ લુએ.
 તૂમ થયા પછે રે, માજી વિવિધ રમકડાં આપે;
 ખેલે આંગણે રે, ગોપીજન લઈ હૃદયે ચાંપે.
 લેતી ભામણાં રે, નિરમે શિશુ માટે મુખ ચૂમે;
 ઘેર જવાય નહોં રે, લલચ્યું લાલ વિષે મન ધૂમે.
 રમતાં આંગણે રે, કદંમ વળગ્યો છે શ્રીઅંગે;
 બહેક બરાસથી રે, ઝાઝી ફેલી છે હુરિસંગે.
 એવા જે ભર્યાં રે, વજનું પૂંછ ગ્રહી ફરે પૂઠે;
 પડી જવાયછે રે, ગોપી હસી પડે, વળા ઊઠે.
 વ્રજની સુંદરી રે, લાલચ માખણતણી બતાવે;
 અંતર પ્રેમથી રે, પ્રભુને થૈથૈ થનક નચાવે.
 બાળચરિત્રનો રે આનંદ એવો વ્રજજન માણે;
 વ્રજવાસીતણાં રે, ભાગ્યનો પાર કોઈ નવ જાણે.

નેતિ નિગમ કહે રે, અગમઅગોચર સહુથી અળગો;
તે પ્રભુ પ્રેમથીરે આહીરડાને આવી વળગ્યો.
કીડાઅવતાર ધણો રે, શિરોમણિ પ્રજલીલા પ્રજરાણો;
દાસદયાતણો રે, પ્રાણજીવન ધન્ય એ પ્રભુ જાણો !

૨

મને શરણે લો

રાગ : કાફી

કૃપાસિંધુ કહાવો રે, કૃપા મુને કયમ ના કરો ?
આવડી શી અડખી રે ? રંક પર રાજ્ય ધરો. કૃપાસિંધુ.
અનેક ભક્તના પૂર્યાં મનોરથ, મનઘરિછા તત્કાળ;
એક મુને ઠાળ્યો તેમાંથી તે ના ઘટે ગોપાળ !
ખિરદને છે બટ્ટો રે, દાસને કરતાં પરો. કૃપાસિંધુ.
દોષ દયાનાંધ ! ક્યાંલગી જોશો મારા ? ગણતાં નહોં આવે અંત;
છો સકુમરિ અમિત થાશો, માટે ભૂલી જાઓ ભગવંત !
અંધેને ગુણ થાશે રે, એ જ ઉપાય ખરો. કૃપાસિંધુ.
મારી આજ્ઞા પૂરણ કરતાં, નાણું નહિ બેસે નાથ !
છો ઉદાર અતિ અંતરજામી, હું છું દીન અનાથ;
સમુદ્ર નહોં ખૂટે રે ખિંદુ એક કરતાં વરો. કૃપાસિંધુ.
પ્રમાણ મૂકી બળ પ્રમય ધરો, સોધે મારાં કાજ;
હું કહું છું તેની કહેણ વિચારો, તમો મન સમજો મહારાજ !
દયાનાં દુઃખ કાપો રે, રંગીલા, દદયામાં ધરો. કૃપાસિંધુ.

દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ

અરનો

- ૧ દયારામે ગાયેલી બાળલીલાનું દ્વંકું વર્ણન કરે.
- ૨ બાલકૃષ્ણનાં ને બાલપણનાં તમારાં તોફાન સરખાવો.
- ૩ કાવ્યમાં જે દસ લીટીઓ તમને ખૂબ ગમે તેનો ઉતારો કરો.
- ૪ મને શરણે લો એ કાવ્યમાંની દયારામની દલીલો ગણાવો.

ગિરિધર

[વિ. સં. ૧૮૪૩-૧૯૦૮ : ઈ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૫૨]

[દયારામયુગના મુખ્ય કવિઓમાં એક ગિરિધર છે. તે જ્ઞાતિએ દસાલાલ વાણીઆ, માસરના વતની અને વૈષ્ણવ હતા. તેમના પિતા તલાટી હતા. જોડાદરામાં એ એમની બહેનને ત્યાં વેપારીપેઢીમાં રહેતા હતા. તે વખતની ગામઠી જીવણી ઉપરાંત ગિરિધરે હિંદી ને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. લગ્ન પછી સાતમે વર્ષે એમની પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પછી એમની પ્રવૃત્તિઓ ભક્તિના સાહિત્યાલેખન પ્રતિ વળી. ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં એ શ્રીનાથજીની યાત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં પોતાના શ્રદ્ધાપાત્ર મહારાજ રંગીલાલની આજ્ઞા નાથદર્શન માટે મળતાં કંઈક વાર લાગી તેથી એ અકળાયા ને ઓચિંતા સ્વધામ પહોંચી ગયા હતા.

ગિરિધરના કાવ્ય ગ્રંથો :

તુલસીવિવાહ, રાજસૂયજ્ઞ, ગોકુળકીલા, રાધાવિરહના દ્વાદશમાસ, રામાયણ, અશ્વમેધ, મથુરાકીલા, વગેરે વગેરે.]

દશરથપ્રાણત્યાગ

રાગ : વેરાડી

સુમંત સંચર્યો રે, મારગે કરતો જાય રુદન;
રથ હાંકી વળ્યો રે, પરતાય છે અતિધણું મન.
“અરે, હું અભાગીઓ રે, વનમાં મૂકીને આવ્યો રામ;
મુને જનનીએ જનમ્યો વૃથા રે, કરવા આવું નિર્દય કામ.
દેખશે રથ રામ વિના રે પામશે માતાપિતા ધણું દુઃખ;
ન્યારે મને પૂછશે રે, ત્યારે હું શું દેખાડીશ મુખ?”
સુમંત એમ શોચતો રે, રોઈ રોઈ રાતાં થયાં લોચન;
અશ્વ ઝૂરે ધણું રે, પગ પાછા પડે દુરખળ તન.
અવધપુર આવિયું રે, દીઠી નગરી પ્રેતસમાન;
લોક સહુ રુદન કરે રે જે જ્યાં તે ત્યાં મૂકી બાન.
ન્યારે રામ વન ગયા રે, પુરમાંહે પડી છે હડતાળ;
દેહ જેમ પ્રાણ વિના રે, એમ થઈ અવધપુરી તે કાળ.

પ્રધાન પરવર્યો રે પુરમાં ઢાંકી પોતાનું મુખ;
 કેકેને આંગણે રે, રથ છોડ્યો થયું ધણું દુઃખ.
 મંદિરમાં મંત્રી ગયો રે, જ્યાં છે દશરથભૂપ સુખાણુ;
 સહુ સાથ વીંટી વળ્યો રે, રાયના કંઠે આવ્યા છે પ્રાણ.
 સુમંતે ત્યાં જઈ રે, કીધો રાયજીને પરણામ.
 ભૂપતિ ખોલીઆ રે, “સુમંત ! ક્યાં મૂકી આવ્યો રામ ?
 લક્ષ્મણજનકી રે, પ્રાણવલ્લભ મારા રઘુવીર !
 મારું સરવસ ધન ગયુંરે ! હવે હું કેમ કરી રાખું ધીર ?
 સુમંત, તેં શું કયું રે ? રામને શીદ મૂકી આવ્યો વન ?
 મંદિર મારું ઉજળડ થયું રે, કાણે ફાડ્યાં મારાં લોચન ?
 હું અંધની લાકડી રે, રામને ચોરી ગયું કાણુ આજ ?
 દેવે દુઃખ દીધું ધણું રે, મેં શાં કીધાં હશે કુડાં કાજ ?
 મૂકી મને ક્યાં ગયા રે ? આવો મારા રામકુંવર ! સુકુમાર;
 મારી આજ્ઞા કાણુ પાળશે રે ? કાણુ ચલાવશે રાજવેવાર ?
 વૈદેહી, ક્યાં ગઈ રે સુંદર ચંપકકળી સુકુમાર ?
 આવો મારી માવડી રે ! મેં તને દીધું દુઃખ અપાર.
 હવે મુખ નથી દેખતો રે, લાડકવાયા લક્ષ્મણવીર !
 આવો ડાઘા દીકરા રે, મારું તનમનધન રઘુવીર.
 હે વિધિ ! તેં શું કયું રે ? લૂંટી લીધું દેખાડીને સુખ !
 આવું કોને થાય નહિ રે, હા ! હા ! દેવે દીધું ધણું દુઃખ !
 બાળક બાળપણે રે મેં પાપીએ કાઢ્યાં વન;
 સુમંત ! સાચું કહે રે, ક્યાં મૂકી આવ્યો પ્રાણજીવન ?
 ક્યાં લગી સંગ કર્યો રે ? ક્યાંથી તું પાછો આવ્યો ઘેર ?
 રામે ત્યાં શું કયું રે તે માંડી કહે મુજને પેર.”
 સુમંત થયો ગળગળો રે, નેત્ર સજળ થઈ ખોલ્યો વાણુ :
 “મહારાજ ! મેં ધણું કહ્યું રે, પણ પાછા ન વળ્યા પુરુષપુરાણ.
 હું શૃંગવેલ સુધી ગયો રે, ત્રણ દિવસ લગી રહ્યા નિરાહાર;
 મુને પાછો વાળીઓ રે, ગુલકે ગિતાર્યાં ગંગાપાર

દક્ષિણ દિશા બણી રે, ગંગા ઊતરીને ગયા રામ;
 તમને ધણી કરી રે રઘુપતિએ કહ્યા છે પ્રણામ.
 સુણી એવું બૂપતિને રે, રૂંવે રૂંવે લાગ્યો હુતાશન;
 ગાદે સ્વર થકી રે રાયે કીધું શૌકરુદન.
 કંઠ મળી ગયો રે, અંગ પછાડે અવનીમાંહે;
 રામવિભોગનો રે અંગે અગ્નિ લાગ્યો ત્યાંહે.
 આરત નાદથી રે પોકાયું રાયે રામનું નામ;
 દેહ મૂકી દશરથે રે, પ્રાણ ગયા કહેતાં 'હે રામ !'

(વલણ)

‘રામરામ ! રઘુવીર’ ! કરતાં તજ્યા બૂપે પ્રાણ રે !
 હાહાકાર હવો તદા, સહુ રુદન કરે નિવાળુ રે !

અપ્રનો

- ૧ રામના વન જવાથી એમના પિતાએ શા માટે પ્રાણ છોડ્યા ?
- ૨ રામ લક્ષ્મણ સીતા તરફનો દશરથનો પ્રેમ કવિના રાબ્દોમાં વર્ણવેલો.
- ૩ ‘પિતાનું હેત’ એ વિષે એક નિબંધ આશરે પંદર લીટીમાં લખેલો.

લજ્જનરામ

[વિ. સં. ૧૮૪૪ માં હયાત]

[જ્ઞાતિએ ઉદ્દીચ્ય સહસ્ર આશ્લુ અમદાવાદના લોકપ્રિય ગાગરિયા બહુ
 હતા. એમણે આખું જીવન સરસ રીતે રચ્યું કહેવાય છે.]

રાગ : મેવાડો

મને આણુડો ન કહેશો મારી માવડી રે !
 મા ! બાળે કહાને જળમાં પેસી નાથ્યો કાળી નાગ રે;
 મા ! બાળો વીંછી કેટલો ? બધે અંગે જોડે આગરે. મને.
 મા ! બાળો મેઘ જ કેટલો ? તે તો નીર ભરે નવ ખંડ રે;
 મા ! બાળો વજ્ર જ કેટલો ? તે તો પવંત કરે શતખંડ રે. મને.
 મા ! બાળો દ્વિનકર કેટલો ? બધો અધકાર પામે નાશ રે;
 મા ! બાળો સિંહ જ કેટલો ? તેથી હસ્તી પામે ત્રાસ રે. મને.

મા ! બાળો મંકાડો કેટલો ? તે તો ખીજ્યો કરડી ખાય રે;
 મા ! મૂકાવ્યો મૂકે નહીં, તાણ્યો તૂટી જાય રે. મને.
 મા ! બાળો હીરો કેટલો ? પણ તે તો એરણુને વેધેરે;
 મા ! બાળો નોળ જ કેટલો ! વડા વશિયરને તે છેદે રે. મને.
 મા ! બાળો અગ્નિ કેટલો ! તે તો દાણે બાધું વનરે;
 મા ! બાળો તે નવ જાણીએ જે આખર ક્ષત્રિયતન રે. મને.

અશ્વનો

- ૧ અભિમન્યુએ સુભદ્રાને આપેલા ઉત્તરમાં પોતે નાનો હોવા છતાં કેટલો બળવાન છે તે સમજવતાં શું શું કહ્યું ?
- ૨ દૂકાં વાક્યોમાં કયા કયા નાના જંતુ અને કયા કયા નાની વસ્તુઓ મોઠા જંતુ અને મોટી વસ્તુઓને ભારે પડે છે ?

નિષ્કુળાનંદ

[વિ. સં. ૧૮૭૭ માં હયાત]

[આ કવિનો જન્મ કુચ્છમાં વિશ્વકર્મા ગ્રાહણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ લાલજી હતું. સ્વામીનારાયણનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયા પછી એમનું નામ નિષ્કુળાનંદ પડ્યું હતું. વૈરાગ્ય એ એમની કવિતાનું મુખ્ય અંગ હતું. એમના વીસ ગ્રંથો છે. એમણે ત્રણ હજાર પદો બનાવ્યાં છે.]

નિષ્કુળાનંદના કાવ્યગ્રંથો

ભક્તચિન્તામણિ, જમદંડ, વચનવિધિ, કુલ્યાણનિર્ણય, શિક્ષાપત્રી, અરજવિનિમય, હરિસ્મૃતિ, સ્નેહગીતા, હરિવિચરણ, હૃદયપ્રકાશ, ચિદ્ધ્યવિન્તામણિ, મનગંજન, ચોસટપદી, સારસિદ્ધિ, હરિબળગીતા, પુરુષોત્તમપ્રકાશ, આતુરિયું, શુભગ્રાહક, ધિરજાળ, ભક્તિનિધિ, વગેરે વગેરે.]

જંગલના જોગી

જંગલ વસાવ્યુંરે જોગીએ તજી તનડાની આશ જી;
 વાત ન ગમે આ વિશ્વની, આડે પહોર ઉદાસ જી. જંગલ.
 સેજપલંગે રે પોહતા, મંદિરઝરખામાંય જી;
 તેને નહિ તૃણસાથરો, રહેતા તરુતળ છાંય જી. જંગલ.

- શાલદુશાલા રે ઝોઢતા, ઝોણા ઝરકશી જમ જી;
તેણે રે રાખી કંથા ગોદડી, સહે શિર શીતધામ જી. જંગલ.
ભાવતાં બોજન જમતાં અનેક વિધિનાં અન્ન જી;
તેણે રે માગવા લાગ્યા ટૂંકડા, ભિક્ષા ભવનેભવન જી. જંગલ.
હાજી કહેતાં હજારો ઊઠતા, ચાલતા લશ્કર લાવ જી;
તે નર ચાલ્યા રે એકલા, નહીં પંજર પાવ જી. જંગલ.
રહો તો રાજા ! રસોઈ કરું, જમતા જાઓ જોગીરાજ જી,
ખીર નીપજાવું ક્ષણું એકમાં, તે તો ભિક્ષાને કાજ જી. જંગલ.
આહારકારણુ ઊભા રહે એકની કરી આશ જી;
તે જોગી નહીં, બોગી જાણુવો, અતે થાય છે વિનાશ જી. જંગલ.
રાજસાજસુખ પરહરી જે જન લેશે રે જોગ જી;
તે ધનદારામાં નહિ ધસે, રોગસમ જાણુ બોગ જી. જંગલ.
ધન્ય તે ત્યાગવૈરાગને ! તજી તનડાની આશ જી;
કુળરે તજીને નિષ્કુળ થયા તેનું કુળ અવિનાશ જી. જંગલ.

અરનો

- ૧ સાચો ચોગી કાણુ એ વિષે નિષ્કુળાનંદ શું કહે છે ?
૨ જંગલમાં વૈરાગ્યથી વસનાર જોગીનું એક શબ્દચિત્ર દોરો.

આપુસાહેબ ગાયકવાડ

[વિ. સં. ૧૮૩૫-૧૮૪૬ : ઇ. સ. ૧૭૮૬-૧૮૪૩]

[જડોદરારાજ્યના એક મરાઠા સરદારના આસામદાર ચરણંતરાવ કવિના પિતા થાય. જે મરાઠા સજ્જનોએ ગુજરાતીમાં કવિતા કરી છે તેમાંના એક આપુસાહેબ છે. ધીરાને અને નીરાંત ભક્તને આપુસાહેબ પોતાના ગુરુ ગણી પોતાનાં કાવ્યોમાં યાદ કરે છે. એમનાં પદો જ્ઞાનને ઉદ્દેશીને લખાયેલાં હોય છે.]

આપુ પધાર્યા સતધામમાં

આપુ પધાર્યા સતધામમાં, સૌને કહ્યા જે શીરામ રે;
નામ નીરાંત નીસાનમાં, અમો જઈશું ગોવિંદગામરે. આપુ.

ફૂલ ખીલીને ખરી પડે રે એવું કાયાનું છે કામરે;
 માટે ચેતી ચોપે ચાલવું, મૂકી મમતા તમામરે. આપુ.
 આજ આનંદ મારા અંગમાં રે, પરિચ્છાદેણ થઈ રે;
 જ્ઞાન રાખીને ગર્વ ટાળજે, સત માનો સાચી કહી રે. આપુ.
 સ્વપ્ન હતું તે સમાઈ ગયું રે, સુરતા થઈ એકતાર રે;
 સરિતા સિન્ધુમાં ભળી ગઈ, પળમાં પામી ભરથાર રે. આપુ.
 સંવત અઢાર નવાણ્ણવો રે, ઉત્તમકારી આસોમાસરે;
 સુદી એકાદશી બુધરાત્રિએ ગયા ધામ આપુદાસ રે. આપુ.

અશ્વને

- ૧ આપુસાહેબે અંતની ધડિએ લખાવેલા ઉપરના પદમાં એમનો ઉપદેશ
 કેવી રીતે સમજાવ્યો છે ?
- ૨ આપુસાહેબના જ્ઞાન વિષે દસ વાક્યો લખો.

રણછોડ

[સં. ૧૯૦૪ માં હયાત]

અન્નદેવને

તમને આરાધું અન્નદેવ ! પરથમ કરું તમારી સેવ.
 સવા પહોરે સૂતાં ઊઠે બંકાર કરતાં બાળ;
 માતા પાસે ખાવા માગે પેહેલે પ્રાતઃકાળ. તમને.
 પહોર દહાડામાં આવી મળે તો કાયા કરે કલોલ;
 માણસ થાય છે મરવા જેવું ધડી થાય જો સોળ. તમને.
 વાત કરતાં વઢી પડે છે, બાણુતાં જાય છે ભૂલી;
 આંખડિયે અંધારાં આવે, કાયા થઈ જાય લૂલી. તમને.
 પંદરે દિન એકાદશી આવે, વ્રતતણો મહિમાય;
 રાત પડે ને સપનું લાગે—વહાણું ક્યારે વાય ? તમને.
 બળિયામાં જો બળિયો કહાવે, જો છે સૌથી બળિયો;
 તે જો પામે ત્રીજો પહોરે, ધૂળ થઈને ઢળિયો. તમને.

તેત્રીશ કાટિ દેવ મળીને સહુકો તમને પૂજે;
કહે રણુઓડ : અન્નદેવ મળે તો સર્વે વાતો સૂજે. તમને.

અશ્વનો

- ૧ તમે કવિની સાથે અન્નદેવને આરાધો છે ?
- ૨ શા માટે અન્ન જરૂરી વસ્તુ છે ?
- ૩ અન્ન વગરના માણસની સ્થિતિનું વર્ણન કરો.

ભજનો

હંસારાજને

રહી જાઓ આજની રાત, હંસારાજ !

રહી જાઓ આજની રાત !

મારે કરવી છે દિલડાની વાત, હંસારાજ !

રહી જાઓ આજની રાત !

પડેલો રે વિસામો ધરને ઝમરે, હંસારાજ !

ખીજો રે વિસામો ઝાંપા બહાર;

ત્રીજો રે વિસામો ગામને ગોંદરે, હંસારાજ !

ચોથો રે વિસામો શમશાન. હંસારાજ !

રહી જાઓ આજની રાત.

મારે કરવી છે દિલડાની વાત. હંસારાજ !

મા અને માશી બે બેનડી, હંસારાજ !

ઝાંપલા સુધી તારો સાથ;

આપ અને કાંકો બે બાન્ધવા, હંસારાજ !

શમશાન સુધી સારો સાથ. હંસારાજ !

રહી જાઓ આજની રાત !

મારે કરવી છે દિલડાની વાત. હંસારાજ !

ગાડું ભરીને સૂકાં લાંકડાં રે લીધાં,

કારા હાલ્લામાં લીધા છે અંગાર;

ચાર જણા, હું સારામ ! જીપાડીને ચાલ્યા,
પાંચમે કરે છે પોકાર. હું સારામ !

રહી જાઓ આજની રાત !

મારે કરવી છે દિલડાની વાત, હું સારામ !

રહી જાઓ આજની રાત.

અજ્ઞાત

૨

ઢૂંકડું વૈકુંઠ

વૈકુંઠ ઢૂંકડું રે, મારા હરિજનહરે હજુર;
દુરજનિયાને દૂર દીસે છે, પ્રેમીજનને ઉર. વૈકુંઠ.
કામક્રોધમદલોભ નીવારી કાઢે પાપનું મૂળ;
પુણ્યપથે પગ ધરે દૂર કરી માયામમતાશૂળ. વૈકુંઠ.
રટે જીહ્વાએ નામ રામનું, ભૂખ્યાને દે અન્ન;
પરનારીને માતા પેખે, પથ્થર લેખે પરધન. વૈકુંઠ.
પીડે નહીં કદી પર આત્માને, મારે નિજનું મન;
ભલો નરસૈયો પ્રિય કરી માને હરિ એવા હરિજન. વૈકુંઠ.

નરસિંહ મહેતા

૩

દુનિયાનો ડાહ્યો

દુનિયાનો ડાહ્યો ડહાપણમાં દુઃખ પામે;
ભવતારણ ભગવાન વિસારી ભટક્યો નિત અવગે ઠામે રે. દુનિયાનો.
મનુષ્યદેહ મળ્યો અનિમોટો, ખોટા કામમાં ખોયો;
ચોરે ચાટે જૂઠું ખોલી નાહક નીર વલોવ્યોરે. દુનિયાનો.
હરિ હરિજન સંગ હેત ન કીધું, પીધું વિખનું પાણી;
સુખ સંસારી લેવા સાફ મુઆ લગી માયા તાણી રે. દુનિયાનો.
હરખશોકની નદીઓ વહે અહીં તેમાં જાય તણાણો;
દેવાનંદ કહે: હરિ ભળ્યા નહીં, ધણા દુઃખે ઘેરાણો રે. દુનિયાનો.
દેવાનંદ

દલપતરામ કવીશ્વર

[વિ. સં ૧૮૭૬-૧૯૫૪ : ઇ. સ. ૧૮૨૦—૧૮૯૮]

[અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયું ને ગુજરાતમાં નવયુગ પ્રસર્યો. ગુજરાતમાં નવ-શિક્ષણની, સુધારાની, ઉદ્યોગહુત્તરની ને નવીન સાહિત્યની એ તૈયારીઓ હતી. આ અરસામાં વડવાણમાં દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કવીશ્વરનો જન્મ ૧૮૨૦ માં થયો. ગુજરાતી ને સંસ્કૃતની થોડી કેળવણી લઈ આ મહાગુજરાતીએ સ્વામીનારાયણના એક દેવાનંદ સાધુ પાસેથી કવિતા કરવાનું શીખી લીધું. 'રાસમાલા'ના રચનાર અલેક્ઝાંડર કિન્લૉક ફાર્બસસાહેબને ગુજરાતનાં છટાછવાયાં ઐતિહાસિક સાધનો શોધે ને લોકકવિ થઈ ગુજરાતના લોકોને બોધ કરે એવો એક કવિ જોઈતો હતો. જોનાનાથ સારાભાઈએ દલપતરામની ભલામણ કરી.

ફાર્બસને અતુલ સાહાય્ય કરવા ઉપરાંત કવીશ્વરે ખીજી બાજુએ કાવ્યો બનાવી જાહેરમાં ગાઈ સંભળાવી પ્રસિદ્ધ કરવા માંડયાં. અમદાવાદ, સુરત, સુભાષ, ઇંદર, દાંતા, રાજકોટ ઉપરાંત ગુજરાતને ગામેગામે દલપતરામ લોકકવિ તરીકે સન્માન પામ્યા. કવીશ્વરની સુબોધક કવિતાથી દેશમાં વિધાવૃદ્ધિ ને દેશોદયનાં પગરણ મંડાયાં. એમનો સુધારો નર્મદના જોવો 'ચાહોમ' નહોં પણ 'ધીમો' હતો.

દલપતરામે ફાર્બસસાહેબની સ્થાપેલી 'ગુજરાત જહાંકયુલર સોસાયટી' ના સહાયક મંત્રી ને 'યુદ્ધિપ્રકાશ' માસિકના તંત્રી તરીકે ૧૮૫૫ થી કામ શરૂ કર્યું. જૂની 'હોપુસ્તકમાળા'ની સમિતિના કવીશ્વર એક સલાસદ હતા. એમની લોકસેવાની ખૂબ કરી સરકારે એમને 'સી. આઈ. ઇ.' નો ખીતાબ આપ્યો. કેટલાંક રાજ્યોના એ રાજકવિ થયા હતા અને આખી જીંદગી ચાહુ સાહિત્યલેખન કરી એ પૈસા ને કીર્તિ કમાયા હતા.

કવીશ્વરના ગ્રંથો

દલપતકાવ્ય, અંગઉધારનો ઝંઘડો, જાહેવાસ્થળી, બાળવિવાહનિબંધ, પુનર્વિવાહનિબંધ, જૂતનિબંધ, મિથ્યાભિમાનનાટક, વેનચરિત્ર, કથનાવલી, અરબાવળીઓ, દૈવજ્ઞદર્પણ, કવિતાવિલાસ, સંપલક્ષ્મીસંવાદ, વગેરે વગેરે.]

અંદ્રોદય

ઉપજાતિવૃત્ત

જગ્યો શશી પૂરવ દિશ્વ એવો, આકાર આદિત્ય જણાય જેવો;
જાણે મહારાવનું રૂપ ધારી આગ્યો પ્રજાને ઠગવા રખારી !

પાતાળમાં પન્નગરાય રાજે, તેણે સખવી રવિરાય કાજે
 વાળુની વેળા નજરે નિહાળી આ મોકલી એક સુવર્ણથાળી.
 શશાંકનું સુંદર બિંબ જોઈ કહે વિચારી કવિ એક કોઈ:
 “પાતાળમાં શું નટવો નચાવ્યો ! તેણે જ આ થાળ જાએ જાડાવ્યો ?”
 શશાંકનું બિંબ જોયું ચડે છે, દેખાવ કેવો નજરે પડે છે ?
 જાણે નિરાધાર જતું નિહાળ્યું આકાશમાં એક બલૂન ચાલ્યું.
 શશાંકનું તેજ બધે છવાયું, જાણે હવે રાજ્ય નવું સ્થપાયું !
 તારા નિહાળે ન જણાય ઝીણા, જાણે દયાયા નૃપ જોરહીણા !
 આકાશ સંપૂર્ણ સુધાંશુ શોભે, જોતાં જનોનાં બહુ ચિત્ત લોભે;
 જાણે નિશાસુંદરી એક એ છે, તેજસ્વી તેનું મુખ સ્વચ્છ તે છે.
 લગાર જે તીવ્રપણું ન રાખે તો વિશ્વમાં તે નર કોણ બાખે ?
 જે ચંદ્રમાં તીવ્ર નથી લગારે તો પડિતો સ્ત્રીમુખતુલ્ય ધારે.
 શીતાંશુની શીતળતા છવાઈ, જ્યાં જોઈએ ત્યાં જગમાં જણાઈ;
 જાણે પ્રજના ગભરાટકાળે જણાવિયું શાંતપણું નૃપાળે !
 તારાશશીથી અતિ છેક દૂર, તથાપિ દિસે શશીની હજૂર;
 જાણે રવિને જીતવા લડીને આવ્યું શશીસૈન્ય બધું ચઢીને !
 ક્યાં સૂર્યને ક્યાં શશી તે વિચારો; તથાપિ જે જે જન ! સૃષ્ટિધારો;
 ગરીબનો કાળ બળિષ્ઠ આવે, ગરીબને રાજ્યપદે ચડાવે.
 અરે શશી ! તું તજ ગર્વ એવા, ધણા દીઠા છે શશી તું જ જેવા;
 ગુરુ કને ચાર શશી વિખ્યાત, શનિ કને તું શશી દેખ સાત.
 ઝહો શશી તો ફરતા દિસે છે, તારા બીજ તો સ્થિર થઈ ઠસે છે;
 આકાર એથી ધરતા ધરે છે, વિચિત્રદર્શનલિકા ફરે છે.
 જે એક આદિત્યથી કામ થાતું, શશાંક ! તારાથી નથી કરાતું;
 કરે વડું કામ પ્રતાપી એક, ન થાય નિર્માલ્ય જને અનેક.

૨

નમેલી ડોસી

મનહર :

ફરેથી નમેલી ડોસી દેખીને જુવાન નર
 કહે: 'શું શોધો છો ? કશી ચીજ અછતી રહી ?'
 કહે ડોસી: 'આળપણું ખર વિના મેં ખોયું,
 જુવાનીમાં દીવાની તારા જેવી ગતિ રહી;
 છવાઈ જરાની છાયા, કાયાના વિખાયા બંધ,
 ગાયા ન ગોવિંદરાયા, માયામાં મતિ રહી.
 ઝૂકી ઝૂકી ડોકી વાંકી રાખી દલપતરામ,
 એતી હું કરું છું: 'જે જુવાની ક્યાં જતી રહી ?'

૩

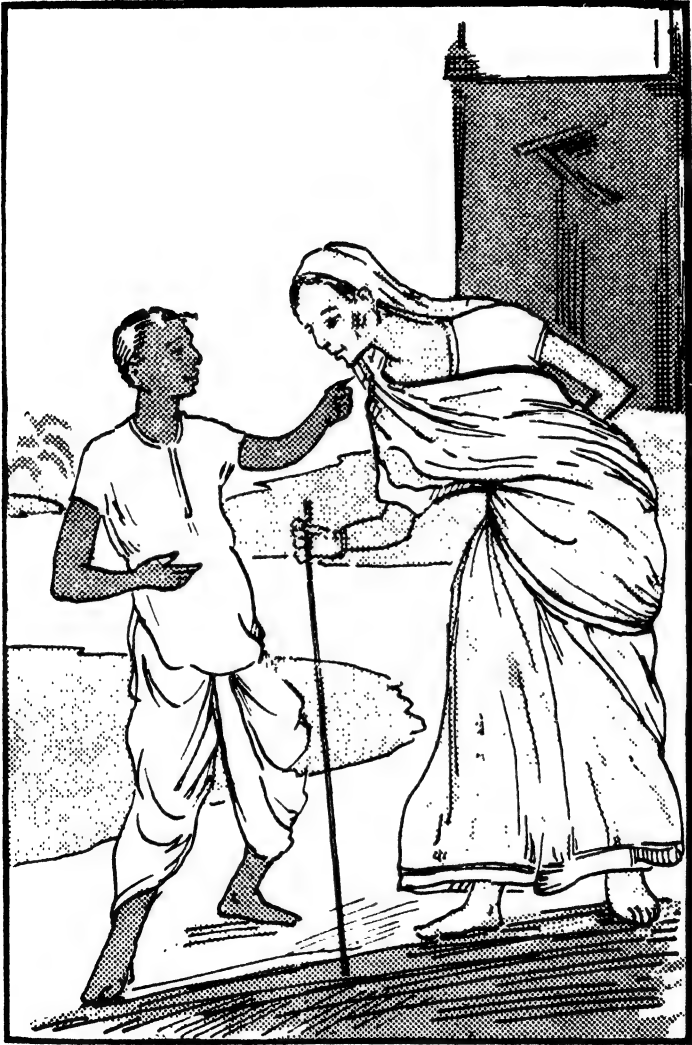
ગુજરાતી વાણીનો વકીલ

સ્વદેશ સુધારવાની સભાનો છું સભાસદ,
 સુખોષક સજ્જનોના સાથમાં સામીલ છું.
 ચોટામાં લૂંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
 જાણી તેવું દુઃખ ધણો દિલગીર દિલ છું.
 હિંદી ને મરાઠી હાલ પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ,
 સ્વદેશી શિથિલ રહી તે દેખી શિથિલ છું.
 કહે દલપતરામ રાજઆધરાજ ! સુણો,
 રૂડી ગુજરાતી વાણીરાણીનો વકીલ છું.

દલપતકાવ્ય

અરનો.

- ૧ દલપતરામે આપેલા અંદ્રોદયનું વર્ણન આશરે પંદર લીટીમાં કરો.
- ૨ મશ્કરીખોર જુવાનને ડોસીમાંએ વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધમાં શો જવાબ આપ્યો ?
- ૩ દલપતરામ પોતાને ગુજરાતી વાણીના વકીલ શાથી ગણાવે છે ?

નમેલી ડોસી

[પૃષ્ઠ ૪૯]

નર્મદાશંકર દવે

[વિ. સં. ૧૮૮૬-૧૯૪૨ : ઇ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬]

[મધ્યકાલીન યુગમાં પદ્યસાહિત્યના સર્જનદ્વારા ગુજરાતી ભાષાને સ્થિર સ્વરૂપ આપી જે અક્ષય કૃતિ એમાનદે પ્રાપ્ત કરી છે તેવી જ અક્ષય કૃતિ આપણા નવીન મંથની રૌલીને રૂઢ સ્વરૂપ આપી કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ દયારામને હાથે પૂરો થતાં નવીન યુગને આંકનાર ને ધડનાર નર્મદાશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સુરતમાં થયો હતો. એ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર પુરુષોત્તમ દવે. એમની માતાનું નામ નવદુર્ગા. લાલશંકર લઘીઆનો ધંધો કરતા હતા. સુબાઇની સદર અદાલતમાં એમણે કારકુની પણ કરી હતી.

પાંચ વર્ષના નાના નર્મદે સુરતમાં ગામઠી નિરાળામાં પ્રાથમિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૮૪૪ માં એમની માતાનું મરણ થયું. આ જ વર્ષમાં ગુલાબ નામની કન્યા જોડે એમનું પ્રથમ લગ્ન થયું. ૧૮૪૫ માં એ સુબાઇ જઈ માધ્યમિક કેળવણી માટે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયા. નર્મદનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું. સ્વર્ગો વિદ્વાન અને ભાષાશાસ્ત્રી હો. રામકૃષ્ણ બાંડારકર એના સહાધ્યાયી હતા. ૧૮૫૦ માં એણે કૉલેજની પ્રવેશપરીક્ષા પસાર કરી. ભાષા ઉપર એણે પ્રભુતા મેળવી.

૧૮૫૧ માં જુવાન નર્મદે સુરત પાછા આવી ધર માંડયું. આ જ વર્ષથી અમદાવાદના કવીશ્વર દલપતરામની એને ઓળખ થવા માંડી. ૧૮૫૨ માં એ રહેરમાં માસ્તર થયા. બીજે વર્ષે એમની પત્ની ગુલાબનો સ્વર્ગવાસ થયો. આ વખતે સુરત, નાનપુરામાં પંદર રૂપીઆની માસ્તરની નોકરી એ કરતા હતા.

નર્મદની મહત્વાકાંક્ષાને આરો નહોતો. ફરીથી એ સુબાઈ ગયો. અઢાર વર્ષના એ યુવકે ત્યાં 'યુજિવર્ધક સભા' સ્થાપી. સ્વદેશ, પ્રેમ, ધર્મ, સાહસ, ઉદ્યોગહુત્તર અને વિદ્યાકળા ઉપરનાં એનાં પ્રોત્સાહક ભાષણોએ સભાને ગજવી મૂકી. ફરી એક વાર કૉલેજનો અભ્યાસ ભરી રાખવા એણે કમ્મર બાંધી. પણ વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં તો તેને છેલ્લી સલામ એને કરવી પડી. જ્ઞાનમેળવવાની એની હોંસને કદી થાક લાગતો નહોતો. આપણા ગદ્યસાહિત્યના આ પિતાએ આપણા ઉગતા મંથને વિવિધ પેરે લખવા અને વિકસાવવા માંડયું.

નર્મદ જન્મથી કવિ હતો. ધીરા ભક્તનાં બે પદોએ એના કવ્યસંસ્કારોના સંતારને હજીજીવવી મૂક્યો.

એણે મહાન થવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે સખ્યાબંધ અંગ્રેજી સંસ્કૃત, વ્રજ વગેરે ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવાવિચારવા માંડયાં. ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીનાં ચાર વર્ષો નર્મદની મહાન તૈયારીઓનાં વર્ષો હતાં. એનું બીજું લક્ષ ૧૮૫૧ માં થયું. ૧૮૫૭ માં એણે ‘પિંગલપ્રવેશ’ પ્રસિદ્ધ કરી પિતાને અર્પણ કર્યો. ૧૮૫૮ માં ‘રસપ્રવેશ’ અને ‘અલંકારપ્રવેશ’ એણે રચી દીધા. આ જ અરસામાં વળી એ ‘લક્ષ્મીકામુદી’ ના વ્યાકરણગ્રંથમાં ને કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીય નાટક’ ના અભ્યાસમાં ગ્રંથાયો હતો. ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૬ સુધીનો દસકો એ એના વિચારોના મહામંથનમાં ગાળે છે. ૧૮૫૮ સુધીમાં ગ્રંથકાર થવાનું પૂરું ભાથું એ તૈયાર કરી રહ્યો.

નર્મદમાં નક્કી કરેલા જીવનધ્યેય માટે સ્વાર્પણ કરવાની અજબ અને પારાવાર શક્તિ હતી. નોકરી કરવી કે સ્વતંત્ર જ રહેવું એ નિર્ણય એને કરવાનો હતો. પોતાની આત્મકથા-મારી હકીકત-માં પચ્ચીસમે વર્ષે કરેલી પ્રતિજ્ઞા એ નોંધે છે: ‘મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ગ્રગગળીઆં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે જોળે છઉં.’

‘નર્મકવિતા’ ના લોકપ્રિય છૂટા ભાગો હવે બહાર પડવા લાગ્યા. કવિ લોકપ્રિય થયા. કાવ્યરસિકોએ નર્મદલપતની કાવ્યશૈલીએને સરખાવવા માંડી. બંને કવિઓ વચ્ચેની સ્પર્ધાનાં બીજ અહીં રોપાયં. નર્મદની વાગ્ધારા આ કાળે જોશથી ફૂટી રહી. ‘ડાંડીઆ’ માસિકદ્વારા એણે અંગ્રેજી ગદ્યસ્વામી જોસફ એડિસને ‘સ્પેક્ટેટર’ માં કર્યા હતા તેવા વાકપ્રહારો આપણા સમાજ પર કરવા માંડયા. ૧૮૫૭ માં એમના ગદ્યલેખોનો અમર સંગ્રહ ‘નર્મગદ્ય’ નામથી બહાર પડ્યો. એમાંનો ‘રાજ્યરંગ’ લખવા માટે એણે ખસે પુસ્તકોનું વાચન ને તારણ કાઢ્યું કહેવાય છે. આમ કવિની કીર્તિનો સૂર્ય ૧૮૫૬ થી ૧૮૫૮ સુધીમાં પૂર્ણ તપી રહ્યો. ૧૮૬૪ માં પોતાના કુલદીપક પુત્રની સાક્ષરકીર્તિ ધરડી આંખે જોઈ લાલશ કરે દેવશરણ થયા.

પણ સાહિત્યદેવીને ઉત્સાહી જીવનનું સમર્પણ કરનાર નર્મદની ગરીબાઈએ પણ એને તાવવામાં જરા ચે બાકી રાખી નથી. પેટે પાટા બાંધી, મમરા, પૌવા ફાકી, આ ઉદાર, લહેરી અને સાચો કાવ્યાત્મા ગરીબાઈ સામે મરણ સુધી ઝૂઝ્યો. ૧૮૬૮ માં એણે એનો અમર ગ્રંથ ‘નર્મકોશ’ શરુ કર્યો. આ ભારે ગ્રંથને ૧૮૭૩ માં સમાપ્ત કરી, સાથે ‘જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !’ આપણું અમર ગીત ગાઈ એને છપાવવાના સાહસમાં પણ ગ્રંથલાભ્યું. પરિણામે દેવાનો હું ગર વધી ગયો.

અર્ચને પહોંચી વળવા માટે, દેવાને હઠાવવા માટે, એણે ૧૮૭૬ માં નાટ્યાલેખન શરુ કર્યું. પણ એમાંથી થયેલી ન્યૂજ આવકમાંથી એના ખાડા ન પૂરાઈ શક્યા.

૧૮૮૨ માં પ્રેમભક્તિના આ વિરલ વીરગાયકે જાંઘીબરનો ટેક મૂક્યો. રડતી આંખે ને ભાગ્યે પગે 'શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ દાનખાતા'માં એણે નોકરી લીધી. સાડા ત્રણ વર્ષે તે ખાતામાં કેટલાક સુધારા કરી તેમાંથી તે ફારગત થયો. ૧૮૮૫ માં એના માનસમાં પરિવર્તન સૂચવતો 'ધર્મવિચાર' ગ્રંથ પ્રગટ થયો. ૧૮૮૬ માં ગુજરાતનો આ પરમ શહીદ, દેશભક્ત, કવિ અને ગદ્યસ્વામી પરલોકવાસી થયો.

નર્મદની સાહિત્યકૃતિઓ

નર્મગદ્ય, પિંગળપ્રવેશ, નર્મકવિતા (કમશ:), અલંકારપ્રવેશ, રસપ્રવેશ, દયારામકૃતકાવ્યસંગ્રહ, મનહરપદ, તુલજવેધવ્યચિત્ર, નર્મકવિતા (સામટી), શ્લોકો, ડાંડિયો, નર્મકોશ, કવિચરિત્ર, નર્મવ્યાકરણ, નર્મકોશ, રત્નો, નાયિકાવિષયપ્રવેશ, નર્મકથાકોશ, નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત, પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ, નર્મકોશ (મોટો), મહાદર્શન પહેલું (જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન), રાજ્યરંગ પુસ્તક પહેલું (જગતનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ), પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન, રામજનકીદર્શનનાટક, દ્વૈપદીદર્શનનાટક, સ્ત્રીતાહરણનાટક (અપ્રસિદ્ધ), સારશાકુંતલ, ધર્મવિચાર, બાલકૃષ્ણવિજયનાટક, કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ. ઉપરાંત આર્યદર્શન, કૃષ્ણાકુમારીનાટક, શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા, ગુજરાત સર્વસંગ્રહ, દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા, મારી હકીકત, વગેરે.]

ફરી જોખનિયું આપે

ફરી જોખનિયું આપે, હુરિ ! તું ફરી જોખનિયું આપે !

હિંદુદેશને થાપે, હુરિ ! તું નિજ કરીને થાપે.

ભરજોખનમાં બન્યો વૃદ્ધ તે તારે યોગ્ય સરાપે.

તનમનધન તે ગૂમાવી ખેડો મદ આળસને પાપે.

ઘડીલે મોઢે તે રઝળે ટટળે, રીઆયે ત્રણ તાપે.

ભણ્યો શૂર તે આજ જણાયે, વહેમી કાયર છાપે.

પુત્રપુત્રી યશ અદ્વાપ કરતો, તે રાયે છ વિલાપે.

શિક્ષા ઘટતી થઈને લાગી, તું વણુ કો દુઃખ કાપે ?

પસ્તાતા ડાઘા પર કરવી કૃપા હવે માખાપે.

ડૂબ્યું નામ તે ઝટ તરી આવે, કીર્તિ જગે ફરી વ્યાપે.

હિંદુદેશ માનીતો તારો પ્રથમથકી જ અમાપે.

ભણીગણી થર થઈ તે લે જસ નર્મદ આત્મપ્રતાપે.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

હુરિ.

૨

વીરપુરુષ તે ક્યાં છે ?

વીરપુરુષ તે ક્યાં છે બાઈ! વીરપુરુષ તે ક્યાં છે ?
 મહામાતા ક્ષત્રી સંહાર્યા પરશુરામ તે ક્યાં છે ? બાઈ! વીર.
 નિઃશંક પાપી રાક્ષસ રાજ્યા રામચંદ્ર તે ક્યાં છે ? બાઈ! વીર.
 કંસશિશુપાળમુરાદિ માર્યા વસુદેવસુત તે ક્યાં છે ? બાઈ! વીર.
 કપટી બળીઆ કૌરવ છેઘા કૃષ્ણાનુભીમ ક્યાં છે ? બાઈ! વીર.
 પરદેશી શક યવનને જીત્યા નૃપ વિક્રમ તે ક્યાં છે ? બાઈ! વીર.
 છે તે સંધા અહીં, પણ કહે છે, સંપ જનમાં ક્યાં છે ? બાઈ! વીર.
 સંપ શૈય જ્યાં જનમાં રહોયે, વીર પુરુષ તે ક્યાં છે ? બાઈ! વીર.
 નમંકવિતા

અમ્ને

- ૧ નર્મદ શા માટે ફરી જીવાની માગે છે ? કોને માટે ?
- ૨ હિન્દની દશાનું નર્મદે આણેખેલું શબ્દ ચિત્ર દોરો.
- ૩ કયા કયા વીરપુરુષોને અને શા માટે નર્મદ યાદ કરે છે ?

કેશવરામ ભટ્ટ

[વિ. સં. ૧૯૦૭-૧૯૫૨ : ઈ. સ. ૧૮૫૧-૧૮૬૬]

[કેશવરામ હરિરામ ભટ્ટ જ્ઞાતિએ પ્રશોરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા ને મોરબીમાં જન્મ્યા હતા. ધર્મ ને સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસક હતા. શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ મહેશ્વર એમના ગુરુ હતા. મુંબઈમાં નીકળતા 'આર્યપ્રકાશ' માસિકના એ તંત્રી હતા. એમનો એક પુત્ર મરણ પામવાથી એમને આઘાત થયો હતો. બીજી વારની પત્નીએ દેહત્યાગ કર્યો ને ભટ્ટજી ઉદાસ થયા. પોતાની પુત્રીનું લગ્ન બેકેલી એ સુતા ને સ્વર્ગવાસી થયા.

કેશવરામના અંથો

કેશવકૃતિ, અનસૂયાચ્યુદય, લોગાવલીભાગ્યોદય, સાવિત્રીચરિત્ર અને કેટલાંક ભાષાંતરો.]

ઈશ્વરપ્રાર્થના

રાગ : દેશ

મારી નાડ તમારે હાથે, હરિ ! સંભાળજો રે.
 પ્યારા પોતાનો જાણીને પ્રભુપદ પાળજો રે.
 પથ્યાપથ્ય નથી સમજાતું, દુઃખ સદૈવ રહે ઊભરાતું;
 મને હશે શું થાતું ? નાથ ! નિહાળજો રે. મારી.
 અનાદિ વૈદ્ય આપ છો સાચા, કોઈ ઉપાય વિશે નહીં કાચા;
 દિવસ રહ્યા છે ટાંચા, વેળા વાળજો રે. મારી.
 વિશ્વેશ્વર ! હજી નિસારો ? બાજી હાથ છતાં કાં હારો ?
 મહામૂંઝારો મારો નડવર ! ટાળજો રે. મારી.
 કેશવહરિ ! મારું શું થાશે ? ધાણુ વળ્યો ! શું ગટ ઘેરાશે ?
 લાજ તમારી જાશે, ભૂધર ! લાળજો રે. મારી.
 કેશવકૃતિ

અર્પનો

- ૧ કવિ શા માટે પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે ?
- ૨ કાવ્યનો મધ્યસ્થ વિચાર શો છે ?

નરસિંહરાવ દીવેટિયા

[વિ. સં. ૧૯૧૫-૧૯૬૩ : ઇ. સ. ૧૮૫૯-૧૯૩૭]

[સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવનો જન્મ અમદાવાદમાં વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમાં ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં થયો હતો. એમના પિતા રા. બ. લોળાનાથ સ્વારાભાઈ દીવેટિયા સુધારક, પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક તથા “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા” ના લેખક હતા.

સન ૧૮૮૩ માં એમણે બી. એ. ની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતના વિષયનું “ભાઉ દાજી આઈઝ” મેળવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં એ ‘સ્ટેન્ડ્યુટરી સિવિલ સર્વિસ’ માં જોડાયા. તેઓ ઍસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પદની સુધી પહોંચ્યા હતા. નોકરીને અંગે સ્થિર, નાણક, રત્નાગિરિ, કદરવાર વગેરે સ્થળે ફરવું પડ્યું હતું. આથી એઓ

ભરાડી તથા કાનડી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી કરી શક્યા અને એ જ્ઞાન એમને ભાષા-શાસ્ત્રી તરીકે ધણું ઉપયોગી નીવડ્યું હતું. ઉત્તરાવસ્થામાં ઍલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ગુજરાતીના વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કર્યું હતું.

૧૮૮૭ માં ‘કુસુમમાળા’ નામનો એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો. વર્ણવર્થ, કીટસ, શેલી જેવા અંગ્રેજી કવિઓની શૈલીનાં કાવ્યો ગુજરાતીમાં પ્રથમ દાખલ કરવાનું માન એમને છે. ‘કુસુમમાળા’ પછી ‘હૃદયવીણા’ ‘નૂપુરઝંકાર’, ‘દેશરણસંહિતા’ અને ‘બુદ્ધચરિત્ર’ નામના એમના કાવ્યોત્તરો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

કવિતા સિવાય સાહિત્યના અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ એમણે સારો ફાળો આપ્યો છે. અવલોકન, કટાક્ષ ને બીજા અનેક વિષયો પર એમણે લખ્યું છે. એમના એવા કેટલાક ગદ્યલેખોનો સંગ્રહ ‘મનોમુકુર’ તથા ‘દેશરણમુકુર’ નામના પુસ્તકોમાં પ્રગટ થયા છે.

એ ભાષાશાસ્ત્રનું ધણું સંગીન જ્ઞાન ધરાવતા. મુંબાઈની યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય વિષે એમની પાસે ભાષણો અપાવ્યાં હતાં. “Gujarati Language and Literature” નામે એ વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે.

આ સિવાય ‘પ્રેમાનંદનાં નાટકો’, ‘ભરતખંડ માટે એક ભાષા’, તથા ‘જોડણી’ વગેરે વિષયોની સવિસ્તર ચર્ચા કરતા નિબંધો પણ એમણે લખ્યા હતા. ગુજરાતી વ્યાકરણનો તેમનો અભ્યાસ સંગીન હતો.

એમનું અવસાન ઇ. સ. ૧૯૩૭ માં થયું.

નરસિંહરાવની સાહિત્યકૃતિઓ

કુસુમમાળા, હૃદયવીણા, સર્જતરાયની સુષુપ્તિ (વિનોદકાવ્ય), નૂપુરઝંકાર અને દેશરણસંહિતા. આ પછી અશ્રુમતી, નાટકનાં બધાં ગીતો પણ પુસ્તકાકાર થયેલાં છે. બુદ્ધચરિતનાં મોટા ભાગે અનુવાદિત અને કેટલાંક સ્વતંત્ર કાવ્યો.

એમનું ગદ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. જોડણી, મનોમુકુર, દેશરણમુકુર, ચિવર્તલીલા એ તથા અંગ્રેજીમાં Gujarati Language and Literature Vol. I, Gujarati Language & Literature Vol. II અને ઠક્કર વસનજી આદિજી વ્યાખ્યાનમાળાવાળું Gujarati Language & Literature.]

સહસ્રલિંગતળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ રોળા

અહીંઆં સહસ્રલિંગતળાવ વિશાળું હૂંડું,
અહીંઆં પાટણ જૂનું અહીં આ લાંબું સુતું,
અહીંઆં રાણીવાવતણાં આ હાડ પડેલાં,
મોટા આ અહીં ખૂરજ મળ્યા માટીના ભેળા.
એમ દઈ દઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,
પાટણપુરી પુરાણ ! હાલ તુજ હાલ જ આવા !
ગુજરાતનો પૂત રહી જિભો આ સ્થળમાં—
કોણ એહવો જેહ નયન ભીંજ્યાં નહીં જળમાં ?
જળ નિર્મળ લઈ વહે કુમારી સરિતા પેટી,
નાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાજે ઘેટી,
ધ્વિરકરુણા ખરે, વહી આ નદીસ્વરૂપે,
સ્મિત કરી પ્રીતિ ભરે, ભરે આલિંગન તુંપેં,
તુંપેં, પાટણ ! દયા ધરંતી એ સૂચવતી,
ભલે કાળની ગતિ મનુજકૃતિને ખૂઝવતી;
મુજ પ્રેમસરિતપૂર વહ્યું જાશે અણખૂટયું,
છો ધનવૈભવ લૂંટાય, ઝરણ મુજ જાય ન લૂંટયું.
તોડી પવંતશૃંગ મનુજ મદ્ભરિયો મ્હાલે,
જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગળે કાળ જતે કાળે;
ને મુજ તનકું ધડયું કોમળું પાણીપોચું,
તે તો તેમનું તેમ રહે, યુગ અનંત પહોંચ્યું.

કુસુમભાળા

૨

જળધોધ

વસન્તતિલકા વૃત્ત

લીલી હસંતી રૂડી આ વનભૂમિમાંહી
ગમ્ભીર શો ધૂધવતો જળધોધ આંહી !

ધારે મનોહર કંઈ મૃદુ ફેનહાસ,
 તો યે દિસે કંઈ ઊડો ધરતો નિસાસ
 થોભે જરાક સુણવા નિજ ઘોષ ઘેરો,
 પાછો કરે દિગુણ તે ધ્વનિને અનેરો.
 ના વાગતો હૃદય આ રવ એ ગભીરો,
 ઊડો પ્રતિધ્વનિ થતો કંઈ શોકધીરો.

આ ઘોષને હૃદય આ સમભાવ કેવાં !
 ખેનાં ગૂંથ્યાં નિકટ જીવનતત્ત્વ જેવાં.

સંસારના અનુભવો સુખદુઃખકેરા
 બંને વિષે વસી રહ્યા કંઈ રમ્ય ઘેરા.

નિર્દોષ બાળકી ફસી પડી પાપગળે,
 ને જાગતાં જ અનુતાપ જ આંસુ ઢાળે;

એનાં નિગૂઢ રુદનોતણી છાંય ઊંડી
 આ ઘેરનાદી જળધોધ વિષે જ ખૂડી.

આનન્દવાડી રમતાં હસી પ્રેમી જોડાં,
 ઈર્ષ્યાકટારી થકી તે સહસા જ તોડ્યાં;

તે પ્રેમીનાં હૃદયનાં કંઈ શોકગાન
 ઊંડાં સૂતાં જ જળધોધ વિષે મહાન.

આશાતણાં મૃગજળો પૂંઠ દોડી દોડી,
 આ મત્યંજીવનની ભૂમિ વિલોકી કારી,
 આનન્દસિન્ધુ કંઈ ભાવિતણો નિહાળે,
 ને માનવીહૃદય અશ્રુ અમોહું ઢાળે;

એ અશ્રુકેરું દિસતું પ્રતિગિમ્ય ગુપ્ત
 ગમ્ભીરનાદી જળધોધ વિષે સુષુપ્ત;—

એવા સુષુપ્ત કંઈ ભેદ અનેક ધારી
 ઘેરું જ ગાય અહીં આ જળધોધવારિ.

એવા સુષુપ્ત સ્વર ધારતી કાંઈ જીણા
અદ્ભુત આ હૃદયકેરી સુવાદ વીણા;
વીણાતણા પ્રખળ તન્તુશું ધોધકરો
જે વેળ નાદ સહસા અથડાય ઘેરો,
તે વેળ થાય સમભાવખળે પ્રભુદ્ધ
સર્વે સુષુપ્ત સ્વર વેગચકી વિશુદ્ધ;
ને વર્તમાન વળી ભાવિતણા ગભીરા
થાયે અલૌકિક ઊંડા ધ્વનિ કાંઈ ધીરા.
ત્યારે તું ગાન કંઈ શોકભરેલ ગાતો
રહેજે ભલે જ, જળધોધ ! ન મૂક થાતો;
ગમ્ભીર આ હૃદયવાદ્ય ભલે જગાવે,
આ વાદ્યને કરુણ ગાન વિશેષ ભાવે.

હૃદયવીણા

પ્રશ્નો

- ૧ સહસ્રલિંગતળાવના કાંઠા ઉપરથી કવિને પાટણ કેલું દેખાય છે ?
- ૨ પાટણની ભૂતકાળની નહોજલાલી દૂંકાણથી વર્ણવો.
- ૩ (૧) પાટણના ભૂતકાળને વર્તમાન સાથે સરખાવો.
(૨) ગુજરાતના પુત્રને હાલતું પાટણ ભેતાં શી લાગણી થાય છે ?
- ૪ કવિને ઇશ્વરકરુણારૂપે પાટણ આગળ હાલ શું જણાય છે ?
- ૫ કુમારિકાનદી પાટણને શો દીવાસો દે છે ?
- ૬ મનુષ્યને પાટણ ઉપરથી શો ખોધ નદી આપે છે ?
- ૭ જળધોધ ભેતાં કવિના મન પર શી છાપ પડે છે ?
- ૮ ધોધનું વર્ણન આશરે વીસ લીટીમાં કરો.
- ૯ ધોધના પાણીમાં કવિને શું શું સંભળાય છે ?
- ૧૦ સમજાવો: 'આ વાદ્યને કરુણ ગાન વિશેષ ભાવે.'

મણિશંકર ભટ્ટ (કાન્ત)

[વિ. સં. ૧૯૨૪-૧૯૭૯ : ઇ. સ. ૧૮૬૭-૧૯૨૩]

['કાન્ત' ઉપનામથી નૂતન ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં થોડી પણ બહુ જ ગુણવતી કવિતા લખનાર મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ જ્ઞાતિએ અમ્રોતર નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ લાડી પાસેના આંવડગામમાં સન ૧૮૬૭ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રત્નજી સુકુન્દ ભટ્ટ અને માતાનું નામ મોતીબા. સુકુન્દ ભટ્ટ એમની જ્ઞાતિમાં કવિ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા હતા. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૧૮૮૩ માં બાઈનર્મદા સાથે થયું હતું. ૧૮૮૪ માં મણિશંકર રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઈસ્કૂલ માંથી મૅટ્રિકમાં પાસ થયા. ૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮ સુધીમાં 'સુ'બાઈના ગોકુળદાસ તેજપાલ છાત્રાલયમાં રહી એ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાંથી ૧૮૮૮ માં એલ્ફિન્સ્ટન વિષય તરીકે ફિલસૂફી લઈ એમણે બી.એ. વર્ગમાં બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. ૧૮૮૯ માં સુરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં કામચલાઉ શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી. આ વર્ષમાં કવિ તરીકે એમને અપૂર્વ ખ્યાતિ આપનાર 'વસંતવિજય' કાવ્ય એમણે રચ્યું. ૧૮૯૦ માં 'સુ'બાઈના લૉકલાસમાં દાખલ થઈ એમણે કાવ્યદાનો અભ્યાસ આરંભ્યો. આ વર્ષે 'અંકવાકમિથુન' કાવ્ય રચી બી.એ. સુંદર કાવ્ય 'દેવયાની' નો એમણે આરંભ કર્યો હતો. કાવ્યદાનો અભ્યાસ છોડી એ વડોદરા ગયા અને ત્યાંના કલાલયનમાં એમણે વાઈસ પ્રિન્સિપાલનો હોદ્દો સ્વીકાર્યો. ૧૮૯૧ માં એમની કવિતાદેવીજીવી પ્રેરક પત્ની નર્મદાનું અવસાન થયું. ૧૮૯૨ માં નર્મદા નામે બીજી પત્ની સાથે એ લગ્નથી જોડાયા. ૧૮૯૩ માં 'પ્રભઓના ઇતિહાસ' એ માલામાંના 'ધર્મિ' ગ્રંથનો એમણે અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. ૧૮૯૫ માં 'સયાજીજ્ઞાનમંજૂષા' માલામાં 'શિશુલુનો, ઇતિહાસ' એ પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. ૧૮૯૭ માં જર્મન કવિ અથેક્ટ વિલ્હેમ મિસ્ટરના એક વિભાગનો 'એક દેવીનો આત્મચરિત્ત' એ નામથી અનુવાદ કર્યો. આ વર્ષે સ્વીડનબોર્ગના ધર્મસિદ્ધાન્તો વાંચતાંવાંચતાં એમને પ્રતીતિ થઈ કે એનો લેખક જ જગતના સાચા ધર્મનો ઉપદેશક છે !

પછી 'પ્રભઓના મહાપુરુષો' એ ગ્રંથમાલામાંના 'પ્રેસિડન્ટ લિંકન'ના જીવનચરિતના એ અનુવાદક થયા. ૧૮૯૮ માં વડોદરા છોડી એ ભાવનગરના કેળવણી ખાતામાં જોડાયા. ૧૮૯૯ માં એમણે 'લક્ષ્મીનેહ અને તેનો વિશ્વક્રમમાં હેતુ' એ સ્વીડનબોર્ગી નિબંધ પ્રકટ કર્યો. એ વર્ષમાં એમના પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ થયું. ૧૯૦૦ માં 'સ્વર્ગ અને નરક' એ સ્વીડનબોર્ગના એક પુસ્તકનો એમણે અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. ૧૯૦૩ માં એમના કવિમિત્ર કલાપીના કાવ્યસંગ્રહનું એમણે 'કલાપીનો કેકારવ' નામે સંપાદન ને પ્રકાશન કર્યું. ૧૯૦૫ માં અધ્યાપક તરીકે શામળદાસ

કૌશલમાં કેટલાક માસ કામ કરી વળી પાછા એ કેળવણીખાતાની ઓફિસમાં ૧૯૦૬ માં પાછા ફર્યા. ૧૯૦૮ માં એમણે ‘સહીમશાહ’ (અશ્રુમતી) નાટક લખ્યું. ૧૯૦૯ માં એમણે ‘રોમન આત્મશાસન’ નાટક લખ્યું. ૧૯૧૧ માં કેળવણીખાતું છોડી દીવાન ઓફિસે બદલાયા ને બાવનગર મહારાજના ખાનગી કામમાં રોકાયા. આ વર્ષે કલાપીનું અપૂર્ણ કાવ્ય ‘હમીરકાવ્ય’ એમણે પ્રકટ કર્યું. ૧૯૧૨ માં કલાપીરચિત ‘માલા અને મુદ્રિકા’ એ સ્વીડનબોર્ગી નવલકથાનો અનુવાદ એમણે પ્રકટ કર્યો. એમનું એરિસ્ટોટલકૃત ‘નીતિશાસ્ત્ર’ પણ આ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ માં ‘શ્ચિટિશ અને હિંદી ચિત્રમ’ નામના યુરોપીય વિગ્રહ-સંબંધી લેખો પ્રસિદ્ધ કરતા સાપ્તાહિકના એ તંત્રી હતા.

સ્વીડનબોર્ગમતના પ્રચાર માટે ૧૯૧૫ માં એ ‘Heart of India-’ હિન્દનું હૃદય-એ અંગ્રેજ ગુજરાતી ત્રૈમાસિકના તંત્રી થયા. પછી એમનું ‘દુઃખી સંસાર’ નાટક પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૧૭ માં ‘ગુરુગોવિંદસિંગ’ નાટક એમણે લખ્યું. ૧૯૧૯ માં સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ‘ગીતાંજલિ’નો ગદ્યઅનુવાદ પ્રકટ કર્યો. મણિલાલ દ્વિવેદીકૃત ‘સિદ્ધાન્તસાર’નું અવલોકન ‘કાન્તાને પત્રો’ રૂપે પ્રકટ થયું. ૧૯૨૧ માં પ્લેટોકૃત ફીડ્સનો અનુવાદ પ્રકટ થયો. મણિશંકરનો લેખન-વ્યવસાય આમ જીવનભર ચાલ્યા કર્યો હતો.

૧૯૨૩ માં જૂનની ૧૬ મી તારીખે રાવળપિંડીથી લાહોર આવતી મેઈલ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતાં એમનું અચાનક અવસાન થયું.

ગોવર્ધનરામયુગ એ નર્મદથી ખીજ પેઢીનો આપણો જ્વલંત સાહિત્યયુગ છે. આ યુગમાં નર્મદે આરંભેલાં રૂહોળાં કાવ્યઝરણો નીતરી સ્થિર ને નિર્મલ જળ-વાળાં થયાં. આત્મલક્ષી ને પરલક્ષી કવિતાના નવીન કવિદ્રષ્ટાઓમાં નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, ખાલાશંકર, હરિલાલ, અળવંતરાય, કલાપી, દેરાસરી વગેરે વગેરે સાથે મણિશંકર પણ આ યુગના આપણા તેજસ્વી કવિતારક છે. પૂર્વ-પશ્ચિમના સાહિત્યના આ પ્રયાગતીર્થમાં આ કવિમંડલે રીઝવેલી આપણી ક્યોયેવી એનાં વિવિધ રસવૈભવભર્યાં અને નવીન પ્રદેશો દર્શાવતાં સૌંદર્યો લઇને ગુજરાતી કાવ્યભૂમિ ઉપર ઊતરી આવે છે.

મણિશંકરની સાહિત્યકૃતિઓ

ગદ્ય: સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન, શિક્ષણનો ઇતિહાસ, કાન્તમાલાની ખતધારા, પ્રેસિડંટ લિંકનનું ચરિત્ર, એક દેવીનો આત્મચત્તાંત, લક્ષ્મરનેહ અને તેનો વિશ્વક્રમમાં હેતુ, સ્વર્ગ અને નરક, એરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર, પ્લેટોકૃત ફીડ્સ, હીરામાણિકની મોટી ખાણ અને પૂર્વાભાષ (કાવ્યસંગ્રહ).

મહેમાનોને

મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
 તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
 કરજો માફ હજારો પામર પાપ જો.
 દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પશુ થાય જો !
 મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
 ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં તમે;
 ગિતયાં રંક ધરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ, જો !
 શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી,
 લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો દ્હાવ જો !
 મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

પૂર્વાભાષ

અમને

- ૧ કવિ આ કાવ્યમાં મહેમાનોને શા માટે ફરી પધારવાનું કહે છે ?
- ૨ મહેમાનોથી છૂટા પડતા કવિના દીલમાં શા શા ભાવ જાગે છે ?
- ૩ કાવ્યોના સાર આપી તમારા મન ઉપર થયેલી અસર સમજાવો.

દામોદરદાસ યોટાદકર

[વિ. સં. ૧૯૨૬-૧૯૮૦ : ઇ. સ. ૧૮૭૦-૧૯૨૪]

[અંગ્રેજી અભ્યાસ અને સાહિત્યના સંસ્કારોથી બે નસીબ છતાં પ્રૌઢ સ્વંરકૃત કાવ્યશૈલીની સફલતા સાધી ગુજરાતના ‘ગૃહજીવનના કવિ’ તરીકે ખ્યાતિ મેળવનાર દામોદરદાસ ખુશાલદાસ કાઠિયાવાડના યોટાદના વતની હતા. એ જ્ઞાતિએ-વણિક હતા. પંદરવીસ રૂપિયાના માસિક પગારથી જૂઠેગીબર શિક્ષણકાર્ય કરતાં કરતાં આ કવિએ એની કવિતાસૃષ્ટિના એક પછી એક પાંચ ખંડ રચ્યા છે. કવિ અને એની કવિતા વિષે એ અવસાન પામ્યા ત્યાંસુધી મોટે ભાગે ગુજરાત ખડુ જ એાહું જાણી શક્યું હતું. અજ્ઞાત દશામાં જન્મેલા, જીવેલા ને સ્વર્ગસ્થ થયેલા આ કવિ પ્રકૃતિએ શાંત અને આત્મસંતુષ્ટ હતા. કાઠિયાવાડની કોઈ દૂરની વૃક્ષધટામાં ગાન કરતા નરકોઠિલજેવા એ પાછળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

દામોદરદાસ બોટાદકરનું પ્રથમ કાવ્ય સ્વર્ગ. હરિદાસ ધ્રુવસંપાદિત ‘અંદ’ માસિકમાં પહેલું છપાયું હતું. ગુજરાતનો કવિતારસિકવર્ગ આ કાવ્યથી તેમને કંઈક જાણવા લાગ્યા. એમનું બીજું સરસ કાવ્ય ‘વિક્રમગ’ પણ ઉપર્યુક્ત માસિકમાં જ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ પછી પ્રસંગોપાત ગુજરાતનાં શિષ્ટ માસિકોમાં એમની કવિતા દર્શન દેતી હતી. એમના કાવ્યનો પ્રથમ સંગ્રહ ‘કલ્લોલિની’ ૧૯૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયો. આ પછી ૧૯૧૮ માં બીજો સંગ્રહ ‘સ્રોતરિવની’ નામથી બહાર પડ્યો હતો. ‘કલ્લોલિની’ની કાવ્યશૈલી મુઘાવસ્થામાંથી નીકળી ‘સ્રોતરિવની’માં મધ્યાવસ્થાને પામે છે, એમના ત્રીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘નિર્ઝરિણી’માં એ પ્રૌઢા બને છે. ગુજરાતના કવિતાસાહિત્યના રાસયુગના એક સફળ કવિ બોટાદકર હતા અને એમનો રાસસંગ્રહ ‘રાસતરંગિણી’ નામે ૧૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ સંગ્રહે ગુજરાતી સ્ત્રીસમાજના હૃદયમાં કવિને સ્થાયી સ્થાન અપાવ્યું. એ રાસકાર કવિને અને એની કવિતાને આમ લોકપ્રિયતા મળી.

કવિનો પાંચમો ને છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ ‘શૈવલિની’ છપાયો તે પહેલાં જ કવિનું ૧૯૨૪ માં અવસાન થયું હતું.]

વિશ્રાન્તિ

[ગરબી : ઓધવજી ! સંદેશો કહેજો સ્થામને—એ રાહ]

આવો બહાલાં ! શીતળ આ તરુછાયમાં,

અંતરને આપો ક્ષણભર આરામ જો !

સૌરભથી તમ તમ હૃદયને તોપજો,

અનિલલહરિયે દૂર કરો ઉરધામ જો.

આવો.

બહુ ચાલ્યાં, બહુ દોડ્યાં, શ્રમિત થયાં બહુ,

વિધવિધ વેડયો રવિકરનો પરિતાપ જો;

કંટક વાગ્યા કેંક ચરણમાં કારમા,

આંખડીએ ઝળહળતો અનલ અમાપ જો.

આવો.

કાષ્ઠે પંથ વિકટ આશાને આશરે,

પણ પામ્યા નહીં હજુ એનો પાર જો.

મૂકયો તેવો માગ હજુ સામે પડ્યો,

અંતરને નહીં કાંઈ અચળ આધાર જો.

આવો.

ધોમ ધખ્યો ને સર્વ દિશા સળગી રહી,

મૃગજળકેરાં પૂર ચડ્યાં ચોપાસ જો;

રજના કુંગર ઊડી વળગે આબને,
 તેમાં આગળ કરવો કઠિન પ્રવાસ જો. આવો.
 સજજ થવાને ખેસો અહીંઆં ખે ધડી,
 કાઢો કંટક એકબીજાને હાથ જો;
 વિષમ દિવસમાં સુખની આ ક્ષણ સાધજો,
 સાચવજો અવશિષ્ટ સ્વજનસંઘાત જો. આવો.
 વીત્યું વીતક વહાલા! એમ વીસારજો,
 ખાલી કરજો શ્રમિત હૃદયનો ભાર જો;
 વાગી કંઈ કંઈ ઠેસ વીસરજો પૂર્વની.
 એથી અવર ન આપણને અધિકાર જો. આવો.
 વસમાં વીતક અંતર સૌ વીસરી જશે,
 પણ એ લુંઠકનો નહિ ત્રાસ ભૂલાય જો;
 ફૂર હૃદય ને ફૂર નયન એ કારમાં,
 નહીં ભૂલાશે એ અણચિંત્યા ધાય જો. આવો.
 લૂંટી લીધાં રતન અમૂલાં આખરે,
 રુદન હૃદયનું કાંઈ ધર્યું નહીં કાન જો;
 અગતિકનાં આકુંદ વૃથા સુધળાં ગયાં,
 રંક બનીને રડતાં ખેડાં રાન જો. આવો.
 એ જ હતું ધન, એ જ ગમનબળ દીનનું,
 અડવડતાનો એ જ હતો આધાર જો;
 નિર્બળ ચરણ હવે નહીં પથ કાપી શકે,
 સાલે વસમો ફૂર કુલિશનો માર જો. આવો.
 નહિ ભૂલાતું હાય ! હૃદયથી ભૂલ્યું !
 ચાલે નહીં પદ, કરવો તો ય પ્રવાસ જો;
 વીતકના પર્વતને પાછળ મૂકવા,
 આગળ કરવી એક અધુરી આશ જો. આવો.
નિર્ઝરિણી

પ્રશ્નો

૧ કવિના આ કાવ્યનો સાર આપો.

૨ કવિ કયી નતની વિશ્રાન્તિ વાંછે છે ? શા માટે ?

સુરસિંહજી ગોહેલ (કલાપી)

[વિ. સં. ૧૯૩૦-૧૯૫૬ : ઇ. સ. ૧૮૭૪-૧૯૦૦]

[કાઠીઆવાડના નાના સંસ્થાન લાઠીના ઠાકોર સુરસિંહજી તામ્તસિંહજી ગોહેલ રજવાડાઓના એક જૂદા જ પ્રકારના પ્રતિનિધિ હતા. છેક નાનપણમાં જ એમણે માતાપિતાને ગ્રામાચ્યાં હતાં. સરકારના સગીર તરીકે રાજકોટની રાજકુમાર કુલેજમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો. આ અભ્યાસ દરમિયાન એ ઉત્તર હિંદ ને કાશ્મીરને પ્રવાસે ગયા હતા. 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' અથવા 'સ્વર્ગનું સ્વપ્ન' એ એમની પહેલી સુંદર અધકૃતિ છે. ૧૮૯૫ માં એમની ગાદી એમને સોંપવામાં આવી, પણ માત્ર પાંચ જ વર્ષે તે પછી ભરજીવાનીમાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

સુરસિંહજી એમના કલાપી ઉપનામથી ગુજરાતમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. એમની હયાતીમાં જ એમણે કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડેલી. એમના મરણ બાદ સ્વર્ગસ્થ મલ્હિશંકર ભટ્ટે (કાંતે) એમનો કાવ્યસંગ્રહ 'કલાપીનો કેકારવ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો. કલાપીની પ્રેરણાઓ સ્વર્ગસ્થ અધ્યાપક મલ્હિલાલ દ્વિવેદીને મોટે અંશે આભારી છે. ફારસીની મીઠાશ અને સુદીવાદના સિદ્ધાંતોએ કલાપીની કવિતાને ધણીધણી રીતે રંગી છે.

કલાપીના ગ્રંથો

'કાશ્મીરનો પ્રવાસ', 'માલા અને સુદ્રિકા' (અંગ્રેજી અનુવાદવાર્તા), 'કલાપીના સંવાદો', સ્વીડનબોર્ગના 'ધાર્મિક વિચારોની અર્થા', 'હમીર કાવ્ય' (અધુરું) ને 'કલાપીના પત્રો' વગેરે.

કલાપીએ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં જૂદી જ ભાત પાડી છે. એની કવિતામાં લાગણીનું તત્ત્વ ખૂબ જ છે. સાચી લાગણી, પ્રવાહી ભાષા, આડંબરની ગેરહાજરી એ ગુણોથી એનાં કાવ્યો મોટે લોકપ્રિયતા ને જીજ્ઞાસુ બંધાયેલા છે. કુદરતપ્રેમી અને હૃદયના બેડાણના ભાવ આલેખતા વર્ણવર્ણ, શેઠી, કીટસ, ઍન્ડ્રુસ વગેરે અંગ્રેજી-કવિઓના વિરાજ વાચને કલાપી ઉપર ખૂબ અસર કરી છે. મલ્હિલાલ અને ખાલાશંકરે ગુજરાતીમાં રાત્ર કરેલી ફારસી શાળાની કાવ્યશૈલીને કલાપીએ ખૂબ વિસ્તારી છે.]

પ્રથમ નિરાશા

અંજની ગીત

આશાની પીડા વીતી છે !

અશ્રુધારા ના વીતી છે !

કાલમુખે જાવા પ્રીતિ છે !
 વીતી છે, તે વીતી છે !
 આશાના વ્રણ હાવાં લાવે !
 કાણુ ફરી કયાંથી એ લાવે !
 આશા કાણુ કાં લૂંટી'તી ?
 કાણુ જાણતું, શું વીતી'તી ?
 આશા તો આ ઉરને નડતી !
 કાંઈ અન્યને એ તો રડતી !
 કાંઈ કાંઈ દી તમ પદમાં તો
 વહાલાં ! પુષ્પ બની પડતી'તી !
 પીડા, તો પીડા એ મારી !
 કાંઈ નથી, તેથી તો સારી !
 વીતી છે ! વીતી છે એ તો
 મીઠી લાચારી !
 હાવાં આંસુ'ં યે ના જનાં !
 રેવાનાં ગીતો યે સૂનાં !
 ઉભા જીવનની વીતી છે !
 મોતતણી ઠંડી જતી છે !
 હૈયે શ્વાસો તો ય ફરે આ !
 કંઠમહીં નિઃશ્વાસ તરે આ !
 વહાલાં ! કાઝ બળ્યું જીવે આ !
 શું વીતી ? શું ના વીતી છે ?

કલાપીના કેકારવ

અર્થનો

- ૧ કહેવાય છે કે કલાપીની કવિતામાં લાગણીનું તત્ત્વ પ્રધાન અંશે છે.
 આ કાવ્યમાં તમે કયી કયી લાગણીઓ જુઓ છો ?
- ૨ કવિની નિરાશા તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- ૩ આ કાવ્ય પરથી કલાપીના હૃદય વિષે તમને શું લાગે છે ?

અરદેશર ખખરદાર

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૮ : ઇ. સ. ૧૮૮૧]

[ગુજરાતે ઇસુની સાતમી સદીમાં ધર્મપ્રિય પારસીઓને રહેવાનું આશ્રય-સ્થાન આપ્યું ત્યારથી પારસી કેમે ગુજરાતને પોતાના સ્વદેશ તરીકે અપનાવ્યું છે. તેરસો વર્ષનો આ કેમનો ઇતિહાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પરધર્મી અને પરદેશીઓના સંસ્કાર પડ્યા છે તેમ આ નાની પણ પ્રગતિશીલ કેમના પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પડ્યા છે. ગુજરાતી જીવન સાથે એકમેક થઈ તેના આદર્શોને જીવનમાં વણી ધણા પારસીઓએ નામના કરી છે. ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં માનવંતી નામના કરવામાં જે શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર પારસી લેખકો ગણ્યાગાંડ્યા થયા છે તેમાંના એક શ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર છે. શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખનાર કવિ અને સરસ ગદ્ય લખનાર ગદ્યલેખક તરીકે એ બહુ જાણીતા છે.

શ્રી ખખરદારનો જન્મ ૧૮૮૧ માં દમણમાં થયો હતો. દમણના પોર્ટુગીઝ રાજદરબારમાં એમનું કુટુંબ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું. એમના પિતા ફરામજી કાવસજી છઠ્ઠીસ વર્ષને વયે મૃત્યુ પામ્યા હતા. મુંબાઈની ન્યુ હાઇસ્કૂલમાં નાના ખખરદારે કેળવણી લીધી હતી. કવિતા અને સંગીત તરફ એમને નાનપણથી પ્રેમ હતો. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં એમણે કવિતા લખીને ‘કવિ’નું ઉપનામ મેળવ્યું હતું. રાણા છોડી દમણમાં આવી એમણે દાદી તારાપોરવાળાસંપાદિત ‘માસિક મઝાહ’માં સૌ દૃષ્ટાંતિક હોહરા લખીને ખ્યાતિ મેળવી હતી.

૧૯૦૧ માં એમની ‘કાવ્યરસિકા’ પ્રસિદ્ધ થઈ. ‘વિલાસિકા’ પ્રસિદ્ધ થતાં નરસિંહરાવભાઈના વિવેચનથી રસિકવર્ગ કવિ તરફ વિશેષ આકર્ષાયો.

એમનામાં કટાક્ષ કરવાની પણ વિરલ બક્ષીસ છે. નાનાલાલની ડાલનશેલી પરનો એમનો કટાક્ષ તેમ જ ‘યુવરના કાંઠા’ એમની એ શક્તિનાં દર્શન કરાવે છે.

એમણે અંગ્રેજીમાં પણ કાવ્યો રચ્યાં છે. પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરાંત એમના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની સંખ્યા મોટી છે.

વહાલી દીકરી તહેમીનાના અકાળ મૃત્યુથી કવિહૃદયને બહુ જ આપાત થયો હતો. આ પુત્રીના અવસાનની કઠણપ્રશસ્તિરૂપે એમનો તત્ત્વચિન્તનાત્મક ત્રણ હબર લીટીઓનો ચૂલણાઈદમાં લખાયેલો કાવ્યગ્રંથ ‘દર્શનિકા’ બહાર પડ્યો છે.

‘શૂરા બાવીશ હબર’, ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ અને ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!’ એ ગીતો ગુજરાતમાં બહુ જ લોકપ્રિય થયાં છે.

ખબરદારના ઝંથો

કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા, પ્રકાશિકા, મલબારીનાં કાવ્યોત્તમો (સંપાદન), ભારતનો ટંકાર, પ્રભાતનો તપસ્વી, કુકુટદીપ્તિ, સંદેશિકા, કલિકા, ભજનિકા, The Silken Tassel—અંગ્રેજી ભૂમિકાઓ, રાસચંદ્રિકા ભા. ૧, દર્શનિકા વગેરે વગેરે.

સરલ, ભાવવાહી, પ્રવાહી અને મનોરંજક કાવ્યશૈલીદ્વારા ખબરદારે ગુજરાતી કાવ્યદેવી ઉપર એક પગહોતા પુત્રભક્ત તરીકે સંખ્યાબંધ કાવ્યાપુષ્પો ચઢાવ્યાં છે. શ્રીખબરદારની કવિતાભક્તિ હજી અણુઓસરી ચાલુ છે.]

શંખનાદ

(પદ: રજપૂત શૂરાંરે ! જુધમાં વીર નથી શું ? —એ ચાલ)

ભારતીભૈયા રે ! શંખ સુણ્યો ન હજી શું ?

ખેસી રહીશું રે કે ઝટ સાજ સજીશું ?

ભારતમૈયા આજ બધાને સત્વર રણ ખોલાવે;

વીરજનોને ત્યાં શું ટકટક જોયાં કરવું ફાવે ?

ભારતી ભૈયા રે !

શંખ સુણ્યા કે વીરજનોનાં ગજગજ ફૂલે હૃદયો;

તન તણખે ત્યાં ભૂલે ગોરી ગોવાલણનાં મહિડાં !

ભારતી ભૈયા રે !

હાક પડે ત્યાં રક્ત શૂરનાં આભ ઊછળતાં ધાશે;

થશે મરમિયા કાયરના ને જુલમીઓ ડર ખાશે.

ભારતી ભૈયા રે !

ભારતમૈયા પડી ધવાશે, અરે ધસો ઝટ સાથે !

લાખ જખમ પણ પલક રૂઝાશે એક શૂરની છાંયે !

ભારતી ભૈયા રે !

એક હાથ રક્ષક વીરાનો સો ધાતક શરમાવે;

ધર્મ સ્વદેશથકી લડતાં પણ મરવું મૃત્યુ દીપાવે !

ભારતી ભૈયા રે !

વીરા! આવો, માત ઊગરતાં ઊગારવી સો પેઢી;
મરથું તો પણ ધન્ય બનીશું, મૃત્યુ વિષે ક્યાં ખેડી ?
ભારતી લેયાં રે!

ઓ આ શંખ પ્રબળ ફૂંકાયા! ડંખ દીલેદીલ લાગે!
હરહર, વીર અદલ કાળે આ અમૂલ્ય અવસર જાગે!

ભારતી લેયાં રે!

ભારતનો ટંકાર

પ્રશ્નો

- ૧ આ કાવ્યમાં શેને માટે શંખનાદ થઈ રહ્યો છે ?
- ૨ ભારતમેયા શા માટે વીરપુત્રોને રણમાં બોલાવે છે ?
- ૩ વીરો અને કાયરો વચ્ચે સરખામણી કરો.
- ૪ વીરનાં લક્ષણ શાં ?
- ૫ કાવ્યને સાદા ગદ્યમાં સમજાવો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૩ : ઇ. સ. ૧૮૬૭]

[ગુજરાતના લોકસાહિત્યના પ્રચારક, કવિ, વાર્તાકાર અને જીવનચરિત્રકાર તરીકે સંખ્યાબંધ કૃતિઓદ્વારા લોકપ્રિય થનાર ઝવેરચંદ કાલિદાસ મેઘાણીનો જન્મ ૧૮૬૭ માં થયો હતો. એમનું વતન અગસરા, સોરઠ, કાઠીઆવાડ. પિતાનું નામ કાલિદાસ દેવચંદ મેઘાણી અને માતાનું નામ ધોળીબાઈ. એમનું પ્રથમ લક્ષ્મ જેતપુરમાં સ્વર્ગવાસી બહેન દમયંતી સાથે થયું હતું.

બાલકમેઘાણીએ પ્રાથમિક કેળવણી રાજકોટ, દાહા, પાળીઆદ વગેરે સ્થળોમાં લીધી હતી. માધ્યમિક કેળવણી પૂરી કરી એ વડવાણકુંભ, અગસરા, અમરેલી વગેરે સ્થળોએ કર્યા હતા. ઉચ્ચ કેળવણી એમણે ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજ અને નૃતાગઢની આઉટ્રીન કોલેજમાં લીધી હતી. ૧૯૧૬ માં અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતને ઐત્તિક વિષયો તરીકે લઈ એ બી. એ. થયા.

લોકસાહિત્ય તરફ મેઘાણીને નાનપણમાંથી જ નાદ લાગ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રની વીરમૂર્તિનું લોકસાહિત્ય ગામોમાં અને રાહેરોમાં, બાટ અને ચારણોમાં, પાળીઆ-ઓમાં અને સતીઓની હહેરીઓમાં, રાજદરબારીઓમાં અને ડાયરાઓમાં, બકતોમાં અને ભરથરીઓમાં, બીખારીઓ અને બીખારણોમાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ભરાઈ રહ્યું

હતું. થોડા જ સંગ્રહાયલા પણ બહુ અંશે વિનાશાયે જતા આ કંઠસ્થ કાઠીઆવાડી સાહિત્યને ભેગું કરી ગુજરાત આગળ ગાવાના ને વાતોમાં કહેવાના મેઘાણીને આરંભથી અભિલાષ હતા.

બી. એ. થયા પછી એ કલકત્તે ગયા. ત્યાં એલ્યુમિનિયમના કારખાનાના વ્યવસ્થાપક બન્યા. એ કાર્ય એમની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ હતું. ત્યાંથી નીકળી દિરાશૂન્ય થતાં સ્વદેશ કાઠીઆવાડ આવ્યા. તે વખતના ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિકવાળા શ્રી અમૃતલાલ શેઠે એમને સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયમાં લઈ લીધા. આ સાપ્તાહિકના ઉપસાહિત્યની સેવા કરતાં કરતાં મેઘાણીને એમની સાહિત્યરસિકતા યોષવાનું ને સંવૃદ્ધ કરવાનું સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર મળ્યું. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાથે દીક્ષગી થતાં લોકસાહિત્ય, લોકવાર્તાઓ, લોકગીતો, વીરકથાઓ વગેરેથી ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અને તેનું પ્રકાશનમંદિર બેલરાવા લાગ્યાં. મેઘાણીને આ સાહિત્યની ઉપાસનાએ બહુ પ્રસિદ્ધિ આપી.

ગુજરાતના લોકસાહિત્યનાં સંગ્રહ ને સંપાદન નર્મદયુગથી થવા માંડ્યાં છે. નર્મદે એની થોડીશી પહેલ કરી. કેટલાક યુરોપીઅન પંડિતોનું એવા સંગ્રહો તરફ ધ્યાન ગયું અને ‘ઈડીઅન એન્ટિક્વેરી’નાં પુસ્તકોમાં એમાંનું કેટલુંક મળી આવે છે. સ્વર્ગસ્થ જ્ઞકસને ગુજરાતનાં આચારવિચારો ને માન્યતાઓ સંબંધમાં લોકસાહિત્યનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. બાદ સમય ગુજરાતની ઐતિહાસિક એકતા માટે આજીવન ઝંખના રાખનાર સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામ મહેતાએ કેટલાક પ્રયાસ કર્યા. તેમના મોટા પ્રયાસોનું માત્ર થોડુંક ફળ સુરતની રણજીતરામ રમ્યારક્ષમિતિએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ફાનજી ધર્મસિંહે પણ કેટલુંક કાઠીઆવાડી લોકસાહિત્ય સંધરીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, આ પછી મોટા પ્રમાણમાં આ સાહિત્યને ગુજરાત આગળ મૂકનાર ને લોકપ્રિય કરનાર મેઘાણી છે.

શ્રી મેઘાણી લોકસાહિત્યના મહેરામણનાં મોટી ગુજરાત અને મહાગુજરાતમાં વહેંચનાર લોકકવિ છે. એમને ગાતા કે વાર્તા કહેતા સાંભળવા એ જના વખતના કોઈ અંદ વરદાયીના સમાગમમાં આવવા જોઈએ. આ સાહિત્યના અંગ સાથેના એમના તાદાત્મ્યને લીધે એ લોકગીતોના, રાષ્ટ્રગીતોના, હાલરડાંના ને રાસોના સ્વતંત્ર લેખક થઈ શક્યા છે. એમનો ખુલ્લું આર્દ્ર નાદ શિષ્ટ અને સામાન્ય બન્નેને રસલીન કરી શકે છે.

મેઘાણી ચુસ્ત દેશભક્ત છે. આ દેશભક્તિના ઈનામ તરીકે વગર વાંકે એમને કારાગૃહવાસી પણ થયું પડ્યું હતું. નિર્દોષ હોવા છતાં જ્યારે મેંજસ્ટ્રેટ એમને સજા મારી ત્યારે ન્યાયમંદિરમાં જ કરુણ ગીત ગાઈ એમણે ત્રાતાઓની ઠઠને આંસુથી બીજવી નાંખી હતી.

મેઘાણીના હૃદયનો પ્રધાન સૂર કચ્છ છે. એમની પ્રકૃતિ શરમાળ છે.

એમનાં પ્રથમ પત્ની સૌ. દમયંતીદેવી પણ અસહકારની ભરતીવખતે લોક-પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. એમણે આપઘાત કરી આ લોકકવિના જીવનને વિશેષ કચ્છ કર્યું હતું.

શ્રી મેઘાણીએ એક નેપાળી જ્ઞાણવિધવા ચિત્રાદેવી સાથે આંતરજાતીય પુનર્લગ્ન કર્યું છે. આપણા રાજપ્રકરણી ગાંધીયુગને પ્રેરણા આપે એવું સ્વદેશ ને પરદેશોનું સાહિત્ય એમણે સંખ્યાબંધ પ્રવાહી કૃતિઓદ્વારા ગુજરાતીમાં બિતાર્યું છે.

સુખાર્ધના ગુજરાતી દૈનિક 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રીમંડળમાં એ છે.

મેઘાણીની સાહિત્યકૃતિઓ

કુરબાનીની કથાઓ, એશિયાનું કલંક, ડોસીમાની વાતો, મરણિયું આયર્લેન્ડ, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧, રાણો પ્રતાપ, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૨, રાજરાણી, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૩, રઢિયાળી રાત ભા. ૧, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૪, રઢિયાળી રાત ભા. ૨એ શાહજહાં (દ્વિજેન્દ્ર રાયકૃતનો અનુવાદ), દાદાજીની વાતો, અંડાધારી (કલ્લભાઈ કોઠારી સાથે સંયુક્ત કૃતિ), સૌરાષ્ટ્રની રસધારા ભા. ૫, રઢિયાળી રાત ભા. ૩, કંકાવટી, સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ, હંગેરીનો તારણહાર, સૌરાષ્ટ્રી બહારવટિયા ભા. ૧, સૌરાષ્ટ્રી બહારવટિયા ભા. ૨, હાલરડાં, સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં, વેણીનાં ફૂલ, સૌરાષ્ટ્રી સંતો, ચુંદડી ભા. ૧, સૌરાષ્ટ્રી બહારવટિયા ભા. ૩, ચુંદડી ભા. ૨, કિલ્લોલ, મકતુગીતો, નરવીર લાલાજી (સંયુક્ત કૃતિ), મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ, સિંધુડો, સૌરાષ્ટ્રી ગીતકથાઓ. કોઈનો લાડકવાયો અને બીજાં ગીતો, પીડિતોનાં ગીતો, સૌરાષ્ટ્રને તીરેતીરે, ચીતાના અંગારા ભાગ ૧-૨, આપણા જીવનમાં, વર્તમાન યુગના બહારવટિયા, સત્યની શોધમાં (નવલકથા), પ્રતિમાઓ પલકારા, વંઠેલાં અને બીજી નાટિકાઓ, જઈલ ઑફિસની બારી, યુગવંદના વગેરે વગેરે.]

હસતું પંખી

પીંજરના પંખીને હસતું બહુ આવે;

મૂરખાં જન મારી દયા લાવે !

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

હું તો મુજ બંધનના સળિયા કરડું છું;

પાંખો ફફડાવતું રડું છું—

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

તમને તો જંગિરના ઝળકાટો વ્હાલા;

પહેરી પહેરીને ફરો લાલા !

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

ભી રહે બહેની, કુલવંતની કુમારી !

કહેતી જ અશ્રુકથા તારી—

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

કહો જ નિજ માલિકના કદમો ચૂમનારા !

જડિયાં શાને જખાનતાળાં ?

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

કલમી ! તુજ કલમો હર અક્ષરે ચિંકારે;

‘ક્યાં લગ રડવું અસત્યધારે ?’

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

જનજનનાં હૈયાં પર જંગિર અણકારે;

ધરધર બંધનકથા પુકારે;

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

મારું નાનું; તમારું બવ્ય કેદખાનું;

છો ને રડતાં જ તમે છાનું !

—માનવીઓ હો શીદને મલકાતાં !

યુગવંદના

અશ્વનો

૧ પંખી પાંજરામાં રહી શું ગાય છે ?

૨ પંખીને પાંજરું ગમે છે ?

૩ માણસોની એ શા માટે દયા ખાય છે ?

૪ કાવ્યનો સાર આપો.

અંદ્રવદન મહેતા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૭ : ઇ. સ. ૧૯૦૧]

[શ્રી અંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાનો જન્મ ૧૯૦૧ માં સુરતમાં થયો હતો. એમની માધ્યમિક કેળવણી સુરતની હાઇસ્કૂલમાં અને ઉચ્ચ કેળવણી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં લેવાઈ હતી. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લઈ એ ૧૯૨૪ માં બી.એ. થયા. કૉલેજજીવનમાં કુશળ નટ તરીકે અને કવિ તરીકે એમણે સુંદર આશા આપી હતી. એ સંસ્કારી અભિનેતા છે.

અંદ્રવદન મહેતાએ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોમાંથી કાવ્ય, નાટક, નવલિકા અને કટાક્ષને પસંદ કરી પોતાનાં પ્રિય ધ્યેય બનાવ્યાં છે. ભાઈબહેનનો નિર્મળ પ્રેમ એ બહુધા કાવ્યમાં ગાય છે.

બહેનભાઈના અશરીર પ્રેમના અદ્વૈતમાં આ કવિવરને અચળ ને દિવ્ય શ્રદ્ધા છે. ઇલાનું એક ભવ્ય કાવ્યમંદિર રચીને ગુજરાતને આપવું એ એમનો આદર્શ છે.

શ્રી અંદ્રવદન સફળ નાટ્યકાર છે. એમની નાટ્યકૃતિઓ કટાક્ષથી, સ્પષ્ટ રૂપાઓથી અને સુઅંકિત જીવંત પાત્રોથી ખીસી બેઠી છે. વાસ્તવિકતાનાં એમાં સુરેખ દર્શન થાય છે. આ યુગના નવકવિઓના રાષ્ટ્રભક્તિસંપ્રદાયના એ ઉપાસક છે. ગરીબોમાં ગરીબ પ્યારા વતન હિન્દની બેડીબેંડી દાઝથી એમનું કવિહૃદય સદા જળે છે. ભયંકર વાસ્તવિકતાથી એ લોકપ્રશ્નોને ચર્ચે છે, એમના અંતરની જવાબાઓ એ સંયમિત કાવ્યવાણીમાં ભૂર્ત કરી રાકે છે.

અંદ્રવદનને ગુજરાતીની અવિભક્તતા અંતરથી ઠેચે છે. ગુજરાત પ્રાંતની એકતાની સિદ્ધિ કરવાના પ્રત્યેક મહાપ્રશ્નમાં એ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓના જીવનવિકાસને પ્રથમ પદ આપે છે. બીજા પ્રાંતોને કે હિન્દને એ ગોણું સ્થાને રાખે છે એટલો બધો ગુજરાત માટે એમને પ્રેમ ને પક્ષપાત છે. ગુજરાતનું નાટ્ય-ધર સ્થાપવું એ એમનો બીજો આદર્શ છે.

અંદ્રવદનની સાહિત્યકૃતિઓ

યમલ ('૨૯), ઇલાકાવ્યો ('૩૩), આગાહી ('૩૫), દેડકાની પાનસેરી, અખો, રમકડાંની દુકાન, આંદરણાં, રતન, વગેરે વગેરે.]

ખેતી

‘ ઇલા ! કદી હોય સદા રળ જો,
મૂકું ન આ ખેતરની મળ તો;
જો સ્વર્ગથી આંહીં સર્યું સુવણું,
એથી થયાં શોભિત ધાસપણું.

આવે મળેને કુમળે પ્રભાત,
બહેલાં જવું ખેતરમાંહીં સાથ,
ને ન્યાળવા નિર્મળ દિવ્ય રંગ;
હેયામહીં માય નહીં ભ્રમંગ.

જો ખેતરો ડાંગરશેલડીનાં,
વેલા વીટેલા ફૂલવેલડીના,
એમાં ઢળે આ મૃદુ તેજધાર,
શોભા અહીં ખેતરની અપાર.

હું તો કરું બહેન ! સદા ય ખેતી,
કાને ધરું ના જરી લોકકે'તી,
વાવી લણું તો ધનધાન્ય રહેલ,
જાને પછી થાઉં ધનો પટેલ.'

ઇલાકાવ્યો

પ્રશ્નો

- ૧ શ્રી અંદ્રવદન મહેતા પોતાની બહેન ઇલાને સંબોધી ખેતી વિષે શું કહેવા ઇચ્છે છે ?
- ૨ કવિએ આલેખેલા ખેતરનું તમારી સાદી ગુજરાતીમાં વર્ણન કરો.
- ૩ લોકોની કયી કહેતી સંબોધી કવિ ઇસારો કરે છે ?
- ૪ કવિની ખેતીનો આદર્શ શો છે ?

પૂનલલ દલવાડી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૭ : ઇ. સ. ૧૯૦૧]

[શ્રી પૂનલાલ રણછોડાદાસ દલવાડી સિદ્ધહરત કવિ છે. પોંડિચેરીના શ્રી અરવિન્દાશ્રમમાં રહી એ એમના પ્રિય વતન ગુજરાતને ગુજરાતી કાવ્યદેવીનાં સ્તોત્રો ચાલુ અર્પી રહ્યા છે.

‘પારિનતક’ નામે એમનો કાવ્યસંગ્રહ (૧૯૩૮) પ્રસિદ્ધ થયો છે.]

પુરાણ પાટણના અવશેષોમાં—

પૃથ્વી

સ્વતંત્ર ગુજરાતના ગુરુ પ્રતાપથી ગાજતી
હતી વિભવશાળી પાટનગરી વિશાળી અહીં;
જહીં જળર વીરહાક સુલટોતણી વાગતી;
સ્વદેશ બિરદાવલી વિહરતી વિદેશોમહીં;

હિમાલયસમાં સમુન્નત શિરો નભો માપતાં,
ભુજ દશ દિગંતરાલ નિજ આથમાં ભીડતી,
જહાજ જલના તુરંગ પર સિંધુનાં કાપતાં
નયાં પથવિહીન અંતર, વિદારીને સીડતી
કુરંદિ લઈ આવતાં રતનરિદ્ધિઓ સાહસે.

હતી: પણ હવે નથી સ્મૃતિ વિના કશું યે રહ્યું !
ન મુક્તિ મલકે, ન શૌચ ઝળકે, ન લક્ષ્મી લસે !
બધું ય અહ ! કાળની કપિલ કોપઝાળે દહ્યું !

ભગીરથ ન કોઈ ભરમ પર ગંગા ઊતારશે ?
અધોગતિ થકી દઈ અમર પ્રાણ ઉદ્ધારશે ?

પારિભત

અક્ષો

૧ આગળ આવેલા નરસિંહરાવના આ જ વિષયના કાવ્ય સાથે આ કાવ્ય સરખાવો.

૨ મધ્યકાલીન પાટણનું આ કાવ્ય ઉપરથી વર્ણન કરો.

૩ સોનેટ એટલે શું ? આ સોનેટની ૧૧-૧૨ મી પંક્તિ સ્પષ્ટતાથી સમજાવો.

૪ (૧) કેવી ભતના ભગીરથની કવિ ઈચ્છા રાખે છે ?

(૨) એ ભગીરથને પાટણ ફરતી પડેલી ભરમમાંથી કથી અંગા
(ભાગીરથી) ઊતારવા કવિ ઝંખે છે ?

૫ કાવ્યની જે પંક્તિઓ તમને બહુ જ સુંદર લાગે તે ઊતારો ને તે પર વિવેચન કરો.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ (રનેહરશિમ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૬ : ઇ. સ. ૧૯૦૩]

[શ્રી ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ, અનાવિલ બ્રાહ્મણ, ચીખલીના રહીશ છે. ઇતિહાસ ને રાજનીતિ એ ઐત્તિક વિષય લઈ એ (હાલ બંધ પડેલા) ગુજરાત વિદ્યાપીઠના રનાતક થયેલા છે. એ જ વિદ્યાપીઠમાં એમણે ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. ગયા અસહકારકાલે એ કારાવાસમાં પણ જઈ આવ્યા છે. જેઈલમાં એમણે કાવ્યો અને નવલિકાઓ લખ્યાં હતાં. એમનાં કાવ્યોમાં ગેયતા, કદપના ને વિચારનો સંગમ સધાયો છે. એમની નવલિકાઓ વાસ્તવિકતાના અંશોવાળી છે.

અંથો

અર્ધ (કાવ્યસંગ્રહ), ગાતા આસોપાલવ, રવર્ગ અને પૃથ્વી ને તૂટેલા તાર એ નવલિકાઓ.]

ઘોખીનું ગીત

કુકડો ખોલે, રાત સીધાવે, તેડે ઘોખીઘાટ,
ભાઈ! તેડે ઘોખીઘાટ;

મેલી ચાદર જેવી કાળી જાગે સૂતી વાટ,
ભાઈ! જાગે સૂતી વાટ.

જાગે પેલો સૂરજઘોખી, ઘોતો રજનીચીર,
ભાઈ! ઘોતો રજનીચીર;

એની ઝીકે જાગી વહેશે સૂતાં જગનાં નીર,
ભાઈ! વહેશે જગનાં નીર.

ધુઓ, ધુઓ, ઝૂકી ધુઓ, ધુઓ મેલ તમામ,
ભાઈ! ધુઓ મેલ તમામ;

દિન આખો ત્યાં મેલ ધુએ છે જગનો પેલો રામ,
ભાઈ! મેલ ધુએ ત્યાં રામ!

ઝીકો ઝીકો ઝીકો શિલા પર કપડાં વાર હજાર,
ભાઈ! કપડાં વાર હજાર;

પેલો જગનો ધોનારો ત્યાં અટકે ના પલવાર,
ભાઈ! અટકે ના પલવાર.
કપડાં ધોઈ સૂકવો ધાટે, સૂકવો સૂરજતાપ,
ભાઈ! સૂકવો સૂરજતાપ;
પેલો મોટો ધોનારો ત્યાં સૂકવે પુણ્યપ્રતાપ,
ભાઈ! સૂકવે પુણ્યપ્રતાપ.
ધોતાં ધોતાં સાંજ પડે ત્યાં વળથું પાછા ઘેર,
ભાઈ! વળથું પાછા ઘેર;
રાતે પેલા ધોખી સાથે કરથું લીલાલહેર,
ભાઈ! કરથું લીલાલહેર!

અધ્ય૯

અશ્લોક

- ૧ સ્નેહરશ્મિ આ ' ધોખીનું ગીત ' ગાવામાં શો હેતુ રાખે છે ?
- ૨ ધોખી ને રામની સરખામણી કરે.
- ૩ રામને ને ધોખીને શું શું અને શાને માટે ધોવાનું છે ?
- ૪ ધોખીના જીવનનો આદર્શ આ કાવ્ય ઉપરથી તમને શો સમજાય છે ?

સુંદરજી બેટાઈ

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૦ : ઇ. સ. ૧૯૦૪]

[દ્વારિકા પાસેના બેટશંખોદ્ધારના રહીશ શ્રી સુન્દરજી ગોવિંદજી બેટાઈ જ્ઞાતિએ ગુગલી જ્ઞાતાણ છે. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બી. એ. વર્ગમાં નરસિંહરાવના માઠ સંસર્ગમાં આવ્યા અને એમનાં કવિતાગ્રંથોને વિશેષ વેગ મળ્યો. એ એમ.એ., એલ.એલ. બી. છે અને હાલ હિન્દુ સ્ત્રી મંડળમાં અને સુખાઈની કવે કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરે છે. નરસિંહરાવની કવિતાની લેખનપદ્ધતિથી લખાયેલી એમની કવિતા ધીર, ગંભીર ને સુષડ છે.

અથો

જ્યોતિરેખા, ગુજરાતી સૌહૃદયમા સૌનેટ, ઇન્દ્રધનુ.]

હું શું માગું ?

કણકણનો માગણ હું ને તું દુનિયાનો દાતાર રે,
 હું શું માગું ?
 જલબિન્દુનો તરસ્યો હું, તું શાન્તિનો દરિયાવ રે,
 હું શું માગું ?
 કાળપાળ વચ્ચે હું બાંધ્યો, તારો મુક્ત વિહાર રે,
 હું શું માગું ?
 સુન્દરતાના અણુ ઝંખું, તું સુન્દરતા સાક્ષાત રે,
 હું શું માગું ?
 ધન તિમિરે દષ્ટિ ગુંગળાતી, તું તો સતત પ્રકાશ રે,
 હું શું માગું ?
 શોકઅગનમાં ધખધખતો હું, તું તો પરમ વિલાસ રે,
 હું શું માગું ?
 ડગ ડગ શુદ્ધિ પામે શ્રમ, તું તો શાશ્વત ચૈતન્ય રે,
 હું શું માગું ?
 આતમ ટવળે મુજ અવિરામ, તું તો ઉત્તમ ધામ રે,
 હું શું માગું ?
 પાંખ ગઈ પીંખાઈ મારી, તું તો નિત્યવિકાસ રે,
 હું શું માગું ?
 પ્રેમલ રૂપશ્ચ કરીને સત્વર પાછી તું પ્રગટાવ રે,
 હું શું માગું ?

ઇન્દ્રધનુ

પ્રશ્નો

- ૧ કવિ શું માગે છે ? કોની પાસે ?
- ૨ ચાચક ચજમાન પાસે કયી કયી વસ્તુ માગે છે ?
- ૩ માગનાર પાસે શું શું નથી ? એની પાસે જે કંઈ છે તેની એક ચાલી કરો.
- ૪ તમારી ભાષામાં કાવ્યની સમજૂતી કરો.

ભાનુશંકર વ્યાસ (બાદરાયણ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૧ : ઇ. સ. ૧૯૦૫]

[નડિયાદના રહીશ ક્ષાત્રિય ઔદીચ્ય ટોળકિયા ક્ષાત્રાણુ શ્રીયુત ભાનુશંકર બાબરભાઈ વ્યાસ આપણી શુભાઈ યુનિવર્સિટીના એમ.એ. છે. એમનાં પ્રતિભાસંપન્ન ને સુધડ કાવ્યો રસિકજનોનો સત્કાર પામ્યાં છે. એ શુભાઈની બાઈ કબીબાઈ હિન્દુ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક અને સેઇટ એવિયર્સ કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.

અંથ : ‘કેડી’ નામક કાવ્યસંગ્રહ.]

બીજું હું કાંઈ ન માગું !

આપજે તારા અંતરનો એક તાર !

બીજું હું કાંઈ ન માગું.

આટલો સુણજે આતંતણો પોકાર !

બીજું હું કાંઈ ન માગું.

આટલો સુણજે આતંતણો પોકાર !

બીજું હું કાંઈ ન માગું.

તૂંબડું મારું પડયું નકામું,

કાંઈ જુએ નવ એના સામું;

બાંધીશ તારા અંતરનો ત્યાં તાર,

પછી મારી ધૂન જગાવું.

આપજે તારા અંતરનો એક તાર !

બીજું હું કાંઈ ન માગું.

આટલો સુણજે આતંતણો પોકાર !

બીજું હું કાંઈ ન માગું.

એકતારો મારો ગૂંજશે મીઠું,

દેખશે વિશ્વ રહ્યું જે અદીકું;

ગીતની રેલશે એક અખડિત ધાર.

બીજું હું કાંઈ ન માગું.

આટલો સુભુજે આતંત્રણો પોકાર !
 બીજું હું કાંઈ ન માગું.
 આપજો તારા અન્તરનો એક તાર !
 બીજું હું કાંઈ ન માગું.

કેડી

અશ્વો

- ૧ કવિ શું માગે છે ? કોની પાસે !
- ૨ કવિ શા માટે એક જ તારની યાચના કરે છે ?
- ૩ અન્તરનો એક તાર પ્રાપ્ત કરી કવિ શું કરવા ઈચ્છા રાખે છે ?
- ૪ કાવ્યનો મધ્યસ્થ વિચાર શો છે ?
- ૫ માનવજીવનને અભુસંગીતના સૂર સાથે સરખાવો.

મગનલાલ પટેલ (પતીલ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૩ : ઈ. સ. ૧૯૦૭]

[ભાર્ય જીવનના અંકલેશરના વતની શ્રી મગનલાલ જીવનભાઈ પટેલ હાલના પ્રતિષ્ઠિત કવિમંડળમાં એક સિદ્ધહસ્ત કવિ છે. એમનાં કાવ્યો આપણાં શિક્ષક માસિકોમાં સંખ્યાબંધ પ્રસિદ્ધ થયાં છે ને આદર પામ્યાં છે. એમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ હજી અંતર્ય થયો નથી.]

સોગટી

ગઝલ

ફરતી હું સ્થાન સ્થાને મજલ મારી કાપતી
 ગુઝરાનની મારા કશી શીકર ન રાખતી;
 હેવાલ મારી જિંદગીનો જે પૂછો તમે
 તો સાચું કહેતાં મને શરમ ન લાગતી:—
 આજે હું હતી કોઈની, થઈ કાલ પારકી—
 પૂરી એક ચારથી ન મારી કામના થતી;
 મારી જીવાનીમાં અને મારી જયીશીમાં
 હું જેમ નાચતી સદા થ તેમ નાચતી !

ગાફિલ જે કોઈ મારી કદી મસ્કરી કરે
જતી લાજ તેહની—મહારી લાજ ના જતી:
મૂઝી વજૂદ મારી વફાદારીમાં રહે
તે મારતો મને અને તેને હું મારતી !

કદી હોય રાય, રંક તેહને બનાવતી,
અને રંકને કદી ય હું રાજ બનાવતી:
કિસ્મત નથી જેનું કદાપિ તેની હું નથી,
હારે છે તમારું નસીબ—નથી હું હારતી.

કરજો મહારી વારતા મિત્રોમહી, પતીત,
જે ચાહે છે મને હું તેહને ન ચાહતી !

પ્રસ્થાન : વશાખ : ૧૯૯૦

પ્રશ્નો:

- ૧ સોગંદી કવિને શું કહે છે ?
- ૨ કવિને સોગંદી શી વાત કરવા કહે છે ? કોને ?
- ૩ કાવ્યનો સાર આપો.

ત્રિભુવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૪ : ઈ. સ. ૧૯૦૮]

[શ્રી. ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર, જ્ઞાતિએ લુહાર ને ભરૂચજીવાનાં આમોદતાલુકાના મીયાંમાતરગામના વતની છે. એમના પિતાનું નામ પુરુષોત્તમદાસ કેશવલાલ અને માતાનું ઊજમબાઈ. નવ વર્ષના બાલવયે શ્રી મંગલાબહેન સાથે એમનું લગ્ન થયું હતું. અભ્યાસ પહેલાં પિતાનું અવસાન થતાં એમના પિતામહે એમને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ' વિનીત ' સુધી શિક્ષણ આપ્યું હતું. વતનભૂમિમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લઈ એ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે આમોદ અને ભરૂચની રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થી થયા હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એ પહેલા વર્ગના સ્નાતક થયા (૧૯૨૯). વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ એમણે લેખનપ્રવૃત્તિ આરંભી અને ' સ્વાયમતી ' દ્વિમાસિકના (હાલ બંધ) તંત્રીપદેથી વિવિધ લેખમાળાઓ લખવા માંડી. આ દ્વિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રેષ્ઠ લેખ માટે એમણે ' તારાગૌરી-ચંદ્રક ' મેળવ્યા હતા ' ગુજરાતી 'માં વધારેમાં વધારે ગુણ મેળવવાથી અખિલ

ભારત વિદ્યાર્થીપરિષદનું એમને ઈનામ મળ્યું હતું. ગ્રામસેવાએ અને અસહકારના નેષ્ટનિવાસે એમને ઊંડા ચિન્તક બનાવ્યા છે.

સુંદરમના ત્રથા : કૌશાલગતની કંડવી વાણી, કાવ્યમંગલા, હીરાકણી અને બીજી વાતો, વસુંધરા.]

કોણ ?

પુષ્પતણી પાંદડીએ બેસી હસતું કોણ ચિરંતન હાસ ?
 પૃથ્વીઉરથી ઊઠે કોનો સુરભિત પુલકિત મુખરિત શ્વાસ ?
 કોણ બદલતું સન્ધ્યાકાશે પલપલ નવલાં પ્રેમળ ચીર ?
 કોણ ઊછળતી મોકલતું નિજ કુમળા-ઊર્મિ સરવરતીર ?
 અહો, ગૂંથતું કોણ પૃથ્વીને સેથે ઝાકળ મોતીમાળ ?
 તરુએતરુએ ફળતી કોની આશાકેરી સાંખ રસાળ ?
 કોનાં કંકણ બાજે એકલ સરિતાકેરે સૂને ઘાટ ?
 પર્વતને શિખરે સ્થિર બેસી કોણ સનાતન જોતું વાટ ?
 એ સારસની જોડ વિષે ઊડે છે કોની ઝંખનઝાળ ?
 અહો ફલંગે કોણ અધીરું વાદળવાદળ માંડી ફાળ ?
 અંતરની એરણુ પર કોની પડે હથેલી ચેતનરૂપ ?
 કાળતણી ધરતીમાં ખોદી કોણ રહ્યું જીવનના દૂપ ?

વસુંધરા

અપ્રનો

- ૧ કવિએ આ કવિતા કોને ઉદ્દેશીને લખી છે ?
- ૨ કવિએ પૂછેલા પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર લખ્યો.
- ૩ કાવ્યને ગાઈ તમારા મન પર જે છાપ પડે તે દૂંકાણુમાં જણાવો.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૭ : ઈ. સ. ૧૯૧૧]

[શ્રીકૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી બાવંતગરના ને જ્ઞાતિએ શ્રીમાળા વણિક છે. એ આશાપ્રદ કવિ ને નાટ્યકાર છે. અસહકારયુદ્ધમાં ધારાસભ્ય જતાં જતાં એ પકડાયા હતા. એમના ઉપર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને શાંતિ-નિકેતનના વાતાવરણની અસર છે. સમાજશાસ્ત્રના વધુ અભ્યાસાર્થે એ હાલ

અર્થા

વડલો, મોરનાં ઇડાં અને કોડિયાં (કાવ્યસંગ્રહ).]

મંદિર

ઝૂલણા ઝંઙ

કનકમૂર્તિમહી દેવ દેખું નહીં;
દીપમાં ગરીબનાં દુઃખ ધૂળે !
ધંટનાદો સુણી ભક્તિ ના પ્રકટતી,
શંખમાં કોટિ નિઃશ્વાસ ફૂળે !
અંત્યજો પગથિયે ભક્તિભીના રહે;
દેવનાં દ્વાર કાળાં વસાતાં !
નિધનના નાથ, બેઠી પીડિતોતણા;
ધનિકના પિંજરોમાં પૂરાતા ! કનકમૂર્તિ.
એ ન મંદિર રહ્યાં, કેદખાનાં થયાં,
જનદુહ્યના ન ધગકાર બોલે !
વેધી ધુમ્મટ, ત્યજી દેહરતને રચ્યા,
ઝૂંપડે, ઝૂંપડે દેવ ડોલે ! કનકમૂર્તિ.

કોડિયાં

અરનો

- ૧ કવિ મંદિરનાં દર્શન કેવા પ્રકારે કરે છે ?
- ૨ મંદિરનાં અને દેવનાં કવિએ કરેલાં દર્શનનું વર્ણન કરો.
- ૩ દેવમંદિર શા માટે કેદખાનાં બન્યાં છે ?
- ૪ અંત્યજો શું માનવો નથી ? શા માટે ઉચ્ચવર્ણ હિન્દુઓ દેવસ્થાન બેઠી સાર્વજનિક ધર્મસંસ્થાઓમાં એ આવે તો વાંધા લે છે ?

ઉમાશંકર જોષી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૭ : ઇ. સ. ૧૯૧૧]

[ઉમાશંકર જોષી જ્ઞાતિએ ત્રિવેદી મેવાડા આદિજાતી ને ઇડરસંસ્થાનના રહીશ છે. એમના પિતાનું નામ જોષાલાલ કમળજી જોષી અને માતાનું નવલબાઈ. ઇડર-વિભાજના આમણાગામમાં એમનો જન્મ ૧૯૧૧ માં થયો હતો.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાના વતનમાં ને માધ્યમિક ઈડરની હાઈસ્કૂલમાં બીધું હતું. '૨૮ માં મૅટ્રિક્યુલેશનપરીક્ષામાં ત્રીજે નંબરે પાસ થઈ અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં એ દાખલ થયા. ઈન્ટર આર્ટ્સ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ એ બી. એ. વર્ગમાં હતા તેવામાં સત્યાગ્રહી બની રાષ્ટ્રસૈનિક બન્યા. એ બે વાર જેઈલનિવાસ કરી આવ્યા છે. એમ. એ. થયા પછી હાલ એ અમદાવાદ ગુજરાત વૃદ્ધનાંકયુલર સોસાયટીમાં સાહિત્યસંશોધનકાર્યમાં રોકાયા છે.

ઉમાશંકરની સાહિત્યકૃતિઓ

[વિશ્વરાતિ, સાપના ભારા, ગંગોત્રી અને નિશીથ.]

મોરી ગુજરાત

મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત
 ગુજરાત મોરી મોરી રે:
 ભારતની ભોમમાં ઝાઝેરી ગુજરાત
 ગુજરાત મોરી મોરી રે.
 સાબરનાં મદાની સોણલાં સુણાવતી,
 રેવાનાં અમરતની મમર ધવરાવતી,
 સમદરનાં મોતીની છોળે નવરાવતી
 ગુજરાત મોરી મોરી રે.
 ગિરનારી દૂકા ને ગઢ રે ઈડરિયા,
 પાવાને ટોડલે મા'કાળીમૈયા,
 ડગલે ને કુ'ગરે ભર દેતી હૈયાં
 ગુજરાત મોરી મોરી રે.
 આંખની અમીમીટ ઊમટે ચરોતરે;
 ચોરવાડવાડીએ છાતી શી ઊભરે !
 હૈયાનાં હીર પાછ હેતભરી નીતરે
 ગુજરાત મોરી મોરી રે.
 કાયલ ને મોરને મેઘમીઠે બોલડે,
 નમણી પનિહારીને બીને અંબોડલે,
 નીરતીર સારસશાં સુખડૂખ્યાં જોડલે
 ગુજરાત મોરી મોરી રે.

નમંદની ગુજરાત દોઢલી રે જીવવી.
ગાંધીની ગુજરાત કપરી જીવવી.
એકવાર ગાઈ કે કેમ કરી જીવવી ?
ગુજરાત મોરી મોરી રે.
ભારતની ભોમમાં ઝાઝેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે.
મળતાં મળી ગઈ મોઢેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

અશ્વનો

- ૧ આપણી પ્યારી વતનભૂમિ ગુજરાત માટે પોતાનાં ભક્તિ ને અભિમાન
કવિ કેવી રીતે વર્ણવે છે ?
- ૨ કાવ્યનો સાર આપો.
- ૩ ભારતમાં ગુજરાતના સ્થાન વિષે વીસ લીટીનો નિબંધ લખો.

અમીદાસ કાણુકિયા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૨ : ઈ. સ. ૧૯૦૬]

[શ્રી અમીદાસ પરમાનંદદાસ કાણુકિયા ભાવનગરના સ્થાન તાબાના સિદ્ધોદરામાંના વતની છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિષય લઈ એ સન ૧૯૨૬ માં અંમ.એ. થયા છે. કોમળ અને શિષ્ટ પદ્ધતિથી અંકાતી એમની સ્વસ્થ કવિતા હૃદય ઉપર ઊંડી છાપ પાડે છે.

અંથ : દીપશિખા એ એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે.]

નિર્દોષ અજ્ઞાન

શાલિની-મન્દાકાન્તા

મારાં નાનાં બાલનાં લોચનો આ
શોભે કેવાં રમ્ય એ ફૂલ જેવાં !
એવું ખોલી સ્થિર નયનથી બાલનું આસ્ય જોતી;
કાલાબિંધનાં અતલ જલમાં શોષતી પ્રેમભોતી !

‘ માડી ! મારા આવશે આપુ ક્યારે ?
 શી શી ચીજો લાવશે કાજ મારે ?
 બા ! એ આવી કની બહુ મને આપશે ખેલવાનું.’
 જાણે ના જે નિજ વચન એ દૂભવે ચિત્ત માનું.
 ‘ કાલે સાંજે આવશે તાત તારા,
 તારે માટે લાવશે ખેલવાનાં;’
 બહાલાનાં કે સ્મરણસરખું બાલરનેહે વિલોકે;
 બહીલાં ચિત્તે જનની નયને આવતાં અશ્રુ રોકે.
 ‘ આપુ મારા ગામ જશે ફરી જો,
 સંજે તેની બા ! હવે હું જવાનો.’
 તેત્રે બીનાં નિજ જનનીનાં બાળ હાવાં નિહાળે;
 તે બંનેનાં ઉર ભીંજવતી અશ્રુની ધાર ચાલે.

દીપશિખા

અશ્વમેધ

- ૧ ‘ નિર્દોષ અજ્ઞાન ’ કાવ્યમાં બાળકની નિર્દોષતા તમે કયાં જુઓ છો ?
- ૨ બાળકને શેનું જ્ઞાન નથી ?
- ૩ કાવ્યનો મધ્યસ્થ વિચાર સમજાવો.

લોકગીત

જસમાના ઓરડા

ગાયો ચારતા ગાયોના ગોવાળ ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?
 હું એ ન જાણું મારા વીર ! આધેરો જઈ ધર પૂછજો.
 હજી રે ખેડતા ખેડુઆળ ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?
 હું એ ન જાણું મારા વીર ! આધેરો જઈ ધર પૂછજો.
 ભાત રે લાવંતી ભતવાર ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?
 હું એ ન જાણું મારા વીર ! આધેરો જઈ ધર પૂછજો ?
 છાણાં રે વીણુંતી છાણકેર ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?
 હું એ ન જાણું મારા વીર ! આધેરો જઈ ધર પૂછજો.

પ્રભુ રે ભરતી પાણીઆર ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?
હું એ ન જાણું મારા વીર ! આધેરો જઈ ધર પૂછજે.
ચોરે ખેઠા ચારણુભાટ ! ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?
હું એ ન જાણું મારા વીર ! આધેરો જઈ ધર પૂછજે.
શેરી રમતાં નાનાં રે બાળ ? ક્રિયા રે જસમાના ઓરડા ?
લોઢે જડી રે પરવાળ, ધુધરિમાળો જેનો અંપલો.
આરણે બીજેરીનું ઝાડ, ચોકમાં પારસપીંપળો.
ભાંચી મેડી અગનાશ, પોપટ બણુંતા પાંજરે.
વળા વેરાણાં રે હીર, મોહારે મોતી જઘ્યાં.
આરસાખે ખેઠા ગણેશ, સામે બેઠી પૂતળી.
હેમનો ચુડીલો બાળને હાથ, સાંગામાંથી ઈમને બેસણાં.
આથમણી વાળી રે પૂંઠ ગિગમણું તે દાતણ કરે;
સોના બટેરાં રે હાથ, તુલસીને ક્યારે દાતણ કરે.

અરનો

- ૧ લોકગીત એટલે શું ? ઉપરનું લોકગીત જેને ઉદ્દેશી લખાયેલું છે તે જસમા ઓડણ કાણ હતી ?
- ૨ જસમાની બાળ કાઢવા આવનાર ભાટ અહીં જસમા વિષે કોને કોને પૂછે છે ?
- ૩ જસમાના ઓરડાનું વર્ણન કરો.
- ૪ જસમા ઓડણની દંતકથા શી છે ?
- ૫ ઉપરના લોકગીતમાં વર્ણવેલી જસમાનું વર્ણન કરો.

પુનરાવર્તન

પ્રભાવલિ

- ૧ સાહિત્યસૌરભના પંદ્રવિભાગમાં આવેલા કવિઓના નામની તેમના જન્મવર્ષના અનુક્રમમાં એક યાદી કરો.
- ૨ પ્રત્યેક કવિના નામ સામે તેણે રચેલાં કાવ્ય કે કાવ્યોનાં નામ લખો.
- ૩ ઉપરની યાદીમાંના કવિઓમાં જૂના કવિઓ કયા કયા અને નવા કવિઓ કયા કયા ?
- ૪ જૂના કવિઓના અને નવા કવિઓના કવિતાવિષયોમાં તમને શો તફાવત જણાય છે ? શાથી ?
- ૫ દેશકાલ અને સામાજિક સ્થિતિ જૂની કવિતામાં પ્રતિબિંબિત કયાં કયાં થઈ છે ?
- ૬ નવીન કવિતાના વિષયો કયા કયા છે ? આ પરથી આપણા સમાજના જીવનમાં તમને શો વિકાસ હાલ જણાય છે ?
- ૭ તમે જૂનીનવી કવિતાના સ્વરૂપમાં, તેની ભાષામાં અને તેની કાવ્ય-શૈલીમાં કયા કયા ભેદ જુઓ છો ?
- ૮ તમને ગુજરાતની જૂની કવિતા વધુ ગમે છે કે નવી ? શાથી ? કારણો આપો.
- ૯ પદ, આખ્યાન, ગરબો, ગરબી, છંપા, ઊર્મિકાવ્ય, સૉનેટ, ભજન, લોકગીત આ વિવિધ કાવ્યસ્વરૂપો સમજાવો અને આ વિભાગમાંથી દૃષ્ટાંત આપો.
- ૧૦ આખા પંદ્રવિભાગમાં તમને સરસમાં સરસ લાગે તે શો લીટીનાં અવતરણો કરો.

ગદ્યવિભાગ

નર્મદાશંકર દવે

[વિ. સં. ૧૮૮૯-૧૯૪૨ : ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬]

[ગુજરાતી ગદ્યનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે નર્મદના પહેલાંનું ગદ્ય બહુ જ થોડું ને અણવિકસ્યું હતું. ગુજરાતી ગદ્યની સારી એવી ઉત્પત્તિ તો દેશમાં અંગ્રેજી યુગ પ્રવર્ત્યો ત્યારથી કહી શકાય. નર્મદ સાથે અન્ય ગુજરાતી લેખકોએ ગદ્ય લખવા માંડ્યું. પણ જેટલી સફળતા નર્મદને એમાં મળી છે તેટલી બીજા કોઇને નથી મળી. ખરી રીતે ગુજરાતી ગદ્યના પિતા તો નર્મદાશંકરને જ ગણવા જોઈએ.]

[જીવન પરિચય માટે જુઓ આ પુસ્તક પૃષ્ઠ ૪૭.]

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

ગુજર્દેશ-ગુજર્ત્ર (ગુજર્ રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી)-ગુજરાત એ શબ્દો પંચાસરનું રાજ્ય સ્થાપા પછી વ્યવહારપ્રસિદ્ધ થયા છે. ડાકતર ભાઉ કહે છે કે ઇસવી સનની સાતમી સદીની પહેલાંનાં પુસ્તકોમાં એ શબ્દો જોવામાં આવતા નથી, પણ હવે રાજ્યસત્તાધારી ચૌરા તે ગુજર્ કે ચૌરાએ જે ઠેકાણે આવી રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે ઠેકાણે જે લોક પ્રથમ વસેલાં હતાં તે ગુજર્ એ વિષે નક્કી થઈ શકતું નથી. ચૌરાદેશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ની સાતમી સદીની આખરે ચૌરાદેશમાં વાળા, ચૌરા, જેઠવા (શકની ઓલાદના) અને આહર, રજારી, મેર, બાબરિયા લીલ, કોળી (સિંધ તથા ગુજરાતથી જૂના આવેલા તેની ઓલાદ) હતા. એ જ ગ્રંથમાં ડાકતર ભાઉનાં અનુમાન જણાવ્યાં છે કે ‘વલભીપુરનો નાશ કરનાર અને ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપનાર ગુજર્ અથવા ચૌરાલોક હશે. એઓ રુશિઅન રાજ્યના સીમાડા પર જ્યોર્જિયા પ્રાંત જેને કોઈ કોઈ વાર ગુજર્સ્થાન કહે છે ત્યાંથી આવેલા;—પ્રથમ પંજાબમાં, પછી મારવાડમાં ને પછી ગુજરાતમાં ઉતર્યા જણાય છે. આજ પણ ગુજર્લોક પંજાબ, હરદ્વાર, દિલ્હી ને મથુરા અહીં છે. એઓના ધંધા ચોરના જેવા, તેથી તેઓ ચૌરા—ચાવડા—કહેવાયા.’ એ અનુમાનો છે તેમ પાછાં આ

પણ થઇ શકે છે. ગુજરાતમાં મૂળ વસતિ લીલકાળીની હતી એવી લોકમાં દંતકથા ચાલી છે ને કેટલાક અંધકાર પણ કહે છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ રચનાર પણ સૌરાષ્ટ્રના આહર, લીલ, કાળી વગેરેને ગુજરાતથી આવેલા એમ કહે છે. હિંદુસ્થાની કાશમાં ‘ગુજર’ શબ્દનો અર્થ જાટ, આહીર એવો લખ્યો છે. હારમાળામાં ‘પરાધીન થઇ પેટ ભરતો, લેતો ગુજરનાં ધાનરે; નરસૈયા સાથે હારને કાળે આવકું શું અભિમાનરે ?’ એમ લખ્યું છે. વળી દયારામે લખ્યું છે કે ‘બનમેં ગુજરિયાં લૂંટી, અહીરિયાં લૂંટી,’ એ ઉપરથી નક્કી જેવું થાય છે કે આહીર અથવા એમાંનો એક સમૂહ ગુજર નામથી કાં ન ઝાળખાયો હોય ? એક ગરાસીઓ કહે છે કે લીલોમાં ગુહ, ગુજ એ નામ હોય છે; તો ગુહરાજ, ગજરાજ ને પછી ગુજરા, ગુજર ને ગુજરાત કેમ થયાં ન હોય ? એ પ્રમાણે અટકળો છે. જ્યારે ગુજ્જર ગોડા બ્રાહ્મણ, ગુજ્જર વાણીઆ ને ગુજ્જર સુતાર જે ગુજરાતમાં છે તેઓની વહી, વંશાવળી અને દંતકથા જાણીશું ત્યારે વળી આપણે તે વેળાએ નવી અટકળ કરી શકીશું.

ગુજર શબ્દનો મૂળ અર્થ ગમે તે હોય, પણ વ્યવહારમાં તો એ શબ્દ ગુજરાત દેશના કોઈ પણ વતની હિંદુને વિષે પ્રવર્ત્યો છે. ગુજ્જર લોક પ્રથમ વસેલા તે ઉપરથી ગુજર દેશ અને પછી એ દેશમાંનો કોઇ પણ ગુજર એ પ્રમાણે છે. “મહારાષ્ટ્રાન્નદ્રવિઢાઃકર્ણાટાચ્ચૈવ ગુર્જરા—” એટલે મહારાષ્ટ્ર દેશના, દ્રાવિડ દેશના, આન્ધ્ર દેશના, કર્ણાટ દેશના અને ગુજરાત દેશના (બ્રાહ્મણો માંસ ખાતા નથી.) જ્યદેવકવિએ અષ્ટપદીને મથાળે “ગુર્જરી રાગેન ગીયતે” એટલે ગુજરાત દેશના લોકને વિશેષે પ્રિય એવો જે અમુક રાગ તેણે ગાયું એમ લખ્યું છે. વળી ગુજરી એટલે ગુજર-ગુજરાત-દેશની સ્ત્રી એમ સાધારણ અર્થ થાય છે. એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ગુજરાતી સ્ત્રીને અનેક વસ્તુનો ઉપભોગ કરવાની કાઠીલી, સુંદર આંખની, વચ્ચે ધરેણાંથી શુભ વેશ વાળી અને વિચક્ષણ કહી છે. સીતાંજના સોહેલામાં બ્રહ્માનંદે લખ્યું છે કે ‘ગુજરી સહુ ગોરી ગાયે’ એટલે ગુજરાત દેશની સૌ સ્ત્રીઓ ગાય.

હાલના ગુજરાત પ્રદેશમાંનું જે સ્થળ ધણા પ્રાચીન કાળમાં સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તે દ્વારિકા છે. જ્યારે કાશુલના કાળયવને જરાસંધની

કુમકમાં મથુરા પર ચડાઈ કરી ત્યારે કૃષ્ણ એ નગર વસાવ્યું એવી કથા છે. રાજા ઉચ્ચસેન ને સર્વ યાદવો ને બીજી પ્રજા એ સૌ દ્વારિકામાં આવી રહ્યાં હતાં ને અહીંથી જ પછી કૃષ્ણ તથા યાદવો મહાભારતના યુદ્ધમાં ધૂમવાને ગયા હતા. કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો યાત્રાને અર્થે બ્રહ્માસપાટણ ગયા હતા ને ત્યાં મઘપાનથી છઠ્ઠી જામને પરસ્પર કલહ કરી કપાઈ મુઆ હતા અને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી રાજકુટુંબ હસ્તિનાપુર જઈ રહ્યું હતું એવી કથા છે. અર્થાત્ દ્વારિકાનું રાજ્ય કૃષ્ણે સ્થાપ્યું તે કૃષ્ણના ગયા પછી લય પામ્યું. એ રાજ્યના લોક વિષે વિશેષ લખવા જેવું હોય જ શેનું ? ઉચ્ચસેન રાજા ધાર્મિક હતો, ક્ષત્રી યાદવો શરવીર હતા ને બીજી પ્રજા સુખી હતી તો પણ કંસશિશુપાલાદિકનો હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અનુનને જ્ઞાનબોધ આપનાર, સગાંસંબંધી ભક્તજનનાં સંકટ હરી તેઓના કોડ પૂરા કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શરવીર, રાજનીતિ-કુશળ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને માટે બીજા સર્વ પ્રાંતના હિંદુઓની સાથે ગુજરાતીઓએ જે મોટું અભિમાન રાખવાનું છે જ તેમાં તેણે દ્વારિકાની કીર્તિ અમર સ્થાપી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે. કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દ્વારિકામાં રણછોડજી એ નામે મૂર્તિ સ્થપાઈ ને દ્વારિકા યાત્રાનું મોટું ધામ થયું.

ગુજરાત રાજમંડપમાં એક બાજુએ પાંડિત જૈન સાધુઓ કુમુદચંદ્ર આદિ દિગંબર તથા દેવસૂરિ હેમાચાર્યાદિ શ્વેતાંબર સામસામા સમર્થ વાદ કરતા; બીજી બાજુએ રાજકુટુંબ અને સૈન્ય જગદેવસરખા રજપૂત તથા સંજ્ઞનસરખા વણિક સરદારો ઠાઠથી ખેસી યુદ્ધવિષય ચર્ચતા; સિંહાસનની હેઠળ આજુબાજુએ સાંમનું, મુન્નલ ને ઉદા એ જૈન વાણિયા પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા; એઓની સન્મુખ આતુર આખથી જોતો, લક્ષ દષ્ટિકાને સાંભળતો અને મલકાતે મોઢે એકબીજા સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રજાવર્ગ ખેસતો ને એઓની આગલી હારમાં લાલભાટ, ભંગડભાટ, ચંચભાટ, ડમલભાટ વગેરે જમવાણીથી મંડપ ગળવી રહેતા. ત્યાં બાર વર્ષ લડાઈ કરી રાજભોજનું માળવા જત્યાથી અને રાખેંગારસરખાનું સોરઠ જત્યાથી ગુપ્ત પણ મોટા અભિ-

માનનો બાસ બહાર પડતો એવો ને રણજયશ્રીથી, સમૃદ્ધિ ને ઔદાયશ્રીથી
 પ્રસન્ન એવો ને રક્તગૌર કાંતિવાળો ને કીર્તિનો કાઠીલો ને પૂરો વિલાસી
 ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિજપદનું ગૌરવ રાખનારો એવો જ્યસિંગ
 સિદ્ધરાજ ગુર્જર દેશનો રાજસવ રાજભૂષણો સહિત સિંહાસને બિરાજતો
 ને મંદિરની ચોમેર વાઘો વાજતાં.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારસે વર્ષે ગુજરાતનો પૂણ્ય ઉત્કર્ષ દેખાડી
 સિદ્ધરાજ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો ને પછી સંવત ૧૨૦૦ થી ગુજરાતનો
 સૂર્ય ઉતરવા માંડ્યો.

ઉપર ઇતિહાસરૂપ જે લખી જણાવ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ
 એક જ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય તથાપિ તેલ જુદું પડી ઉપર
 જ તરતું રહે છે તેમ ગુજરાતમાં સત્તાધારીવર્ગ પ્રજાવર્ગથી ઉપર
 તરતો રહ્યો છે. હિંદુરાજ્યમાં આદ્યજાતિ તથા જૈન સાધુઓને આશ્રય
 મળતા. જૈન પ્રજામાંના કેટલાક દરબારમાં ને સૈન્યમાં કારભાર કરતા.
 રાજા તથા પ્રજા બન્ને હિંદુ, એકદેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર
 સ્વભાવથી જાણીતા હતા તો પણ આદ્યજાતિ, વાણિયારજાતિ વગેરેને
 પરસ્પર ખાવાપીવાનો ને કન્યા આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. આદ્યજાતિ
 જૈન પોતપોતાના મતના આગ્રહી હતા; પ્રજાવર્ગના જૈન સાધુ સિવાય
 બીજા કોઈ ઊંચા વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહિ. એ કાંગણોથી પ્રજાવર્ગ પરસ્પર
 સ્નેહથી સમગ્ર રૂપે થયો ન હોતો ને પોતાની ગુજરાતભૂમિનું અભિમાન
 રાખતો નહિ, પણ રાજાના હાથથી મોહ પામી પોતાને મળતાં સુખોમાં જ
 સંતોષ માનતો; અર્થાત્ રાજાવર્ગના ઉપર પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ આધાર
 રાખતી. મુસલમાનો તો પરદેશી, જુદા લોહીના, જુદા ધર્મના, જુદા
 મીઠાજના એટલે એઓ હિંદુ પ્રજાવર્ગની દીલથી શેની દરકાર રાખે !
 અર્થાત્ ગુજરાતમાં કોઈ પણ કાળે ગુજરાતીઓનું એકદેશી રાજ્યરૂપે
 ઐક્ય ન હોતું; તેમ પ્રજા સમસ્તનું પણ પરસ્પર ઐક્ય ન હોતું. પરદેશી
 રાજાના સંબંધમાં સર્વ પ્રજાનું ઐક્ય જેવું શીખે ને મરેહાઓએ દેખાડ્યું
 તેવું જશવંત તો નહિ, પણ નામનું યે ગુજરાતી લોકે કોઈ કાળે દેખાડ્યું

નથી. આજકાલ તો ગુજરાતના રજપૂત, લીલ, કોળી, આહાણ, વાણીઆ, કણુબી સૌ એકસરખા મોળા થઈ રહ્યા છે.

* * *

આ સૈકામાં રાજનીતિશાસ્ત્ર, દેશસમૃદ્ધિશાસ્ત્ર ને માનવધર્મશાસ્ત્ર એ ત્રણનો ઉત્કર્ષ જગતમાં જોવામાં આવે છે. નવાં રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છે જ, પણ ધણાં જૂનાં રાજ્યના લોક જે ધણો કાળ પરાધીનપણામાં હતા તેઓનો પણ નવો ઉત્કર્ષ થવા લાગ્યો છે. આપણો પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાન દેશનો ને તેનો સુંદર અંગપ્રદેશ જે ગુજરાત તેનો ઉત્કર્ષ થશે જ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલા બોધનો મર્મ લોકના સમજવામાં ન આવેથી સંસાર મિથ્યા છે, સંધુ નાશવંત છે, કર્તાહર્તા તો કોઈ જુદો જ છે, અહંકાર તથા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એ વિચાર તેઓએ મહાણ કીધો ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાંનાં કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોટું માન્યું અને એનાં દુઃખદાયક ફળ આપણે ભોગવ્યાં. પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે સદ્ગુણે, સન્માર્ગે, સત્કાર્ય કાર્યથી બીજન દેશના લોક આ સંસારનાં મોટાં બાહ્ય સુખને પામે છે, ને મરણ પછીના સુખને સજ્ઞાનભાવે સત્ય માની અંતર સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તી તેવાં જ સુખ કાં ન ભોગવવાં ?

* * *

હાલમાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપલક્ષ્યા, પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાહારત કામને સારુ જે પ્રકારે ઉદ્ધમો થવા જોઈએ તે પ્રમાણે થતા નથી. મોટું કામ કરવાને ધણાં માણસો જોઈએ ને શક્તિમંત જોઈએ. શક્તિમંત કેવી રીતે ? બુદ્ધિએ ને સદ્ગુણે. આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીરબળ, સાધારણ પક્ષનું બુદ્ધિબળ ને સાધારણ સદ્ગુણ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ કાતિમંત નથી પણ નિસ્તેજ છે. ત્યારે શું કરવું ? ગુજરાત ભૂમિના જુદાજુદા વર્ગના લોક-પહાડો પ્રદેશના રજપૂતો, લીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના રજપૂત, લીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના આહાણ, વાણીઆ, કણુબી, એઓએ અને પારસી, મુસલમાન એઓએ સૌએ

પ્રત્યેકે ને સમૂહમાં ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખંત સાથે ઉદ્યમ કરવા કે જેથી આપણે યશસ્વિ વહેલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગુજરાત, જયશિખર, સિંહરાજ ને મહમદ બેગડાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેમ માત્ર નહિ, પણ જુદી જ રીતે હિંદુસ્તાનના એક મોટા કૌવતવાળા સુંદર અંગરૂપે જગતમાં ક્રાંતિમાન ને ક્રાંતિમાન થઈ રહે.—પ્રભુ આશા પૂરી પાડે !

નમઃગદ્યઃ ગુજરાતીઓની સ્થિતિ : ભાગ ૨

૨

સ્વદેશાભિમાન

અરે ઓ ભાટચારણો ! તમારી કળા ક્યાં ગૂમાવી નાંખી છે ? રાજ્યોને અથોગ્ય રીતે શા વાસ્તે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દે છે ? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ થઈ, રાજ્યોને ચેતાવો કે રાજ્ય ! અમે તમારા નેકીદારો કહેવાયા ને તમારી નેકી તો કંઈજ નથી, માટે બદી છોડી દે ને અમને તમારી નેકીને જ પોકારવા દે. નહિ તો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ થવું પડશે. કવિઓ અને કારભારીઓ ! તમારાં ગજવાંને ન જુઓ; દેશનો ખજનો જાય છે એમ વિચારો. રાજ્યોની સુસ્તી, તેઓની નામદારી, તેઓની અવિદ્યતા એ ઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો જેથી તેઓ દુભાષને ચાનક રાખી કુળનામ બોળ્યાં છે તેને તારે. રાજ્યો જ પોતાના દ્રવ્યથી શ્રમ લહી દીધું દષ્ટિ દોડાવશે ત્યારે જ હિંદુનું નામ ઊંચું આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ ખીઓ છો ? ઓ રજપૂતો ! ‘શરસ્ય મરણં તૃણમ્’ કમ્મર બાંધી દેશાટન કરો ને ત્યાંથી નવી યુક્તિ લાવી તમારાં રાજ્યને સુધારો. તમને પીઠારાએ, બળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન કર્યાં છે. ઓ હિંદુઓ ! તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી એકમત થવાનો વિચાર નથી કર્યો. તમે સુધારાવધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા. તમે દેશને, રાજ્યને, કારખાનાંઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાયું નથી. તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છો ? દેશમાં ભાણેરોટલા મળે તે સારું, પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ ખોલી સંતોષે કાં રહો છો ? પણ તમારો દેશ એ તો

તમારું ગામ ને તમારું કુટુંબ ! રે એ છોડવાની હીંમત ધરી પરદેશ જઈ
 સ્વ-માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઊતરતી વયે એનમાં
 દિવસ ગૂળરો. થવાનું તે થશે, દેશમાં ખાધપીને મોજ કરીએ છીએ એમ
 કાયરના બોલ બોલીને જ દુશ્મનોને લગાર હઠાવ્યા વિના પાછાં પગલાં તમે
 કર્યાં છે ! તમારો માણસરૂપે શો હક છે ? એકબીજા સાથે, સ્ત્રીબાળક
 સાથે, સગાંનાતીલાં સાથે ચાલવાની શી નીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ?
 તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક છે ને શી રહેમ છે ? દેશનું બહુ તે
 શું અને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો. જાણુ
 લશ્કર પગાર આપી રાખવાને સંપ્રદાય રાજ્યોમાં ન હોતો. શિરખંદી ઘોડા
 સરદારોને સોંપેલા હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમક-
 હરામી કરવાને ઢીલ ન હોતા રાખતા. તમારા રાજ્યોને હું પૂછું છું, રેયત
 બાંધ્યો ! શા હકથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી ? અને એમ થવાથી
 જ દેશ પાયમાલ થશે એ પણ અંધાધૂંધીમાં તમને માલમ ન પડ્યું ! હવે
 રાજ્યોની વાત છોડી દો; તેઓ આજકાલ નહિ સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ
 મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહીત થાઓ. છોકરા અને છોકરીઓને નિશાળે
 મૂકી બણાવો. તેઓને સાદા જ્ઞાનનું જ આનું આપો. મંડળી અને કંપનીઓ
 વેપાર કરો. તમારી રહેવાની રિયતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો,
 વ્યસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ધણા અજ્ઞાન છે. તેઓએ વિદ્યા શીખી,
 ભૂમિ સંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર જાણી ખેતીના કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ.
 યાત્રિક બળ હસ્તબળ કરતાં ધણું જ વધારે છે. અસલ થોડા જ લોકો
 પુસ્તકો વાંચતા અને હમણાં ગરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કિંમતે ચોપડીઓ
 ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપ્યંત્ર ઠામઠામ દાખલ કરો. જોતા જાઓ
 વિદ્યાનાં ફળો વિલાયતમાં કેવાં થાય છે તે. અહીં નામાંઠામાં ને તોલબારદાન
 અને ચીનવિલાયતની હુંડીઓના હિસાબ જણ્યા અને રૂ. ૧૫૦૭ નું
 વર્ષાણુ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પૂરું
 ગુજરાતી પણ જાણતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેશબાષા
 જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ, બાઈબલ તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉક્તાસ આણી
 અવલોકન કરવાને તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટામોટા પંડિતો

અહોનિશ શ્રમ લે છે. સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે. પણ હિંદુસ્તાન જ્યાં સંસ્કૃત બાષાએ મોટો જય મેળવ્યો છે ત્યાં હાલ એકે પણ દિવ્ય પાઠશાળા દેખાડશે ? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સંસ્કૃતમાં તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શરૂ પુરુષો ક્યાં બહાર પડ્યા છે ?

નર્મગદ્ય

પ્રશ્નો

- ૧ 'ગુજરાત' એ વિષય ઉપર એક દ્વંકો નિબંધ ઉપરના નર્મદે આપેલા વિચારોનો આશ્રય લઈ લખો.
- ૨ ગુજરાતની પ્રાચીન, મધ્યકાલીન ને વર્તમાન સ્થિતિ વિષે ઇતિહાસ લખવા માટે આ લેખમાંથી મુદ્દા તારવો ને નોંધો.
- ૩ ગુજરાતની જુદીજુદી કોમના ગુણધર્મ જણાવો. હાલ આ કોમો એક સમાજ તરીકે એક થતી જતી તમને જણાય છે ?
- ૪ 'સ્વદેશાભિમાન' વિષે એક દ્વંકો નિબંધ લખો.
- ૫ નર્મદે એના સ્વદેશીઓને મેંજીટોળાં સાથે શો ઉપદેશ આપે છે ?
- ૭ નર્મદની ગદ્યશૈલીનાં લક્ષણ જણાવો.
- ૮ નર્મદે પોતાના કાગમાં જોયેલું ગુજરાત અને હાલનું ગુજરાત એ બે સરખાવો. હાલ આપણે શી પ્રગતિ કરી છે ?

નંદશંકર મહેતા

[વિ. સં. ૧૮૯૧-૧૯૬૧: ઇ. સ. ૧૮૩૫-૧૯૦૫]

[જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ સુરતના સુધારક નંદશંકર તુલજશંકર મહેતાનું જન્મવર્ષ ૧૮૩૫ નું છે. અભ્યાસ પછી મૌનિયર થઈ ૧૮૫૨ માં ઉત્તર વિભાગની શાળાઓના સુપરિન્ટેન્ડના હાથ નીચે એ કારકુન થયા. ૧૮૫૫ માં એમનું લગ્ન થયેલું. ૧૮૬૫ માં "કરજીવેલો" લખાયો. કેળવણીખાતામાં અંગ્રેજી શાળાના માસ્ટર પછી હેડમાસ્ટર અને છેવટે ટ્રેનિંગ કૉલેજના હેડમાસ્ટર મદી એ ૧૮૬૭ માં મુલકીખાતામાં ગયા. ૧૮૬૮ માં 'કરજીવેલો'ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ. અંગ્રેજી અને ધંધુકા ખાતે મામલતદારી એસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ થઈ એ દેવનદ ખાસીયા ગયા. ૧૮૭૫ માં છુણવાડા ને સુથના એ એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમાયા. ૧૮૭૭ માં રાવળહાદુર, ૧૮૮૦ માં કચ્છના દીવાન અને ૧૮૮૩ માં ગોધરે પોતાને અસલ પદે એ પાછા ફર્યા. ૧૮૮૪ માં નાંદોદ હાલના રાજપીપળા-

ખાતે ચીફ રેવન્યુ ઓફિસર નીમાયા. બાવીશ વર્ષ બહાર રહી ઘેર આવ્યા ને સુરત મ્યુનિસિપાલિટીદ્વારા લોકસેવામાં સામેલ થયા. સીધાસટ અને સ્વભાવ અંદરની ખટપટને અભાવે ઇલાકાની ધારાસભાની વરણીમાં એ નિષ્ફળતા પામ્યા હતા. અટ પછી કુમસમાં એમણે નિવૃત્તિનવાસ દર્યો. ત્યાંથી યાત્રાએ જઈ આવી એ ૧૯૦૫ માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

નંદશંકરકૃત અંથો :

ત્રિકાણમિતિ, આર્ગોપદેશકા અને કરણધેલો (૧૮૬૮.)]

બે વેદાંતી બ્રાહ્મણો

પહેલે જ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કોઇ ભોમીઓ નહીં તેથી બૂલા પડ્યા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેઠા જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમતેમ જંગલ વધારે ગાઢું થતું ગયું અને જ્યારે સાંજ પડી ત્યારે ત્યાં એટલું તો અંધારું થઈ ગયું કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયું નહિ. નિરાશ થઇને તેઓએ ધોડાએ ઉપરથી ઊતરીને ધોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરની દહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સૂઈ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા એટલામાં પાસેના ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઇને તેઓની સામા ઊભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારે જણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા : “યજ્ઞમાનરાજ, કલ્યાણમસ્તુ.” અમે દક્ષિણ લેવા આવ્યા છીએ.” માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઇને પૂછ્યું, “ગૌર મહારાજ ! તલવાર ઊઘાડી રાખી દક્ષિણ માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જિન્દગીમાં આજે જ જોયા, તમારી હકીકત કાંઈ વિલક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમે કોણ છો તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યા : “યજ્ઞમાન રાજ, અમે બે ભાઈઓ છીએ, અને અમે વેદાંતીધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઈ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્ર થઇ ગયા, અને તેથી અમારી બાઇડીઓ અમને એટલા તો રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાને અમે નિશ્ચય કરીએ. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને અમે ખેડા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા : “આ જગત આચારી

છે, ભાઈઓ, એક બાળગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગર લોકો નજરબંધી કરી ધૂળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ નથી. જેને પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇંદ્રિઓવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમાં છે જ નહીં. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નામાં આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, અનેક શબ્દ સંભળાય છે, અને સઘળાં ઇંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેમાંનું કંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત છે. પદાર્થ કંઈ છે જ નહીં, માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસા મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળો મિથ્યા છે. જેટલું લોકો મારુંતારું કરે છે તે ફેકટ છે. અત્યા, મારું કંઈ નથી અને તારું પણ કંઈ નથી.”

એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કંઈ અંતર ગણવે નહીં એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એક વાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહે છે પણ ખરેખરો તો તે છે જ નહીં, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે તથા આવરદા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસો મૂકીને યજમાનને કાંઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મૂકીને જતા રહેશે. એ એમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાની જ. હવે યજમાન પૈસાને મૂકીને હમણાં જય એવો સંભવ નથી, અને જય તો પણ તેથી અમને કંઈ લાભ થાય નહીં. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મૂકીને જવું જોઈએ. વળી મારુંતારું એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો ? એમ વિચારીને તે થેલી જાચકી લીધી, અને તે લઈને જતા હતા એટલામાં યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડ્યા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજ આગળ લઈ ગયા. રાજની આંખ ઉપર પણ માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારાતારામાં ભેદ કહ્યો, અને વેદબ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ

અંધીખાનામાં નાંખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધાપીધા પછી અમને છોડી મૂક્યા. હવે શું કરવું ? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટાયેલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારાતારામાં લડી મરી ધાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યા કરે છે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંતમત ચલાવવા જમએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ. પણ લાડુ ને ધી ખાધેલાં તે હવે કંદ મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય ? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નીકળીએ છીએ. તમે પહેલા જ મળ્યા છો, માટે જ તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લૂગડાંપાધડીઆદિ જેને તમે તમારું કહો છો તે અમારું કરો, નહીં તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું.”

માધવને એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ધણું હસવું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મહોર આપી. તે લઇને આ બંને ધણા પ્રસન્ન થયા. વિદાય કરતી વખતે માધવે તેઓને બોધ કીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જ તમે મારું તારું સમાન ગણવા જશો તો આ તમારી જ તલવારથી તમને જ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતીભાઈ તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા.

કરણુબેલો

અરનો

- ૧ આ વેદાંતી બ્રાહ્મણોના પૂર્વ જીવનનો ઇતિહાસ શો છે ?
- ૨ શા માટે એ લૂંટારા બન્યા ?
- ૩ માધવે એમને શો ઉપદેશ આપ્યો ?
- ૪ લેખમાં જણાતા હાસ્યરસનું નિરૂપણ કરો.
- ૫ વેદાંત એટલે શું ? તેનો અર્થ તમે સમજાવી શકશો ?

મહીપતરામ નીલકંઠ

[વિ. સં. ૧૮૮૫-૧૮૪૭: ઈ. સ. ૧૮૨૬-૧૮૯૧]

[મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ સુરતના વતની હતા. દોઢ વર્ષની બાળપણે એ નમાયા થયા હતા. ૧૮૩૬ ની સુરતની મોટી આગમાં તેમના પિતાના શ્રીમંત કાકાનાં ઘરબાર ને માલમલકત સૌ તારાજ થવાથી તેમનું કુટુંબ ગરીબાઈમાં આવી પડ્યું હતું. એમના પિતા રૂપીઆ છના માસિક પગારથી જકાતખાતાની નોકરી કરતા હતા.

સુરતમાં ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા પછી મુંબઈ રહી ચાલાક મહીપતરામે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા પસાર કરી. એ જાહેર વર્તમાનપત્રો અને કાર્યોમાં ભાગ લેતા. ૧૮૫૭ માં એ અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર નીમાયા. ૧૮૫૮ થી સર ટી. સી. હોપના પ્રમુખપદ તથા “હેપ ગુજરાતી વાચનમાળા”ની પુસ્તકસમિતિમાં કામ કરવા જોડાયા. ૧૮૬૦ માં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને કેળવણી આપવાના શિક્ષણના અનુભવ માટે ઇંગ્લેંડ ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં એમની વડનગરા નાગરજ્ઞાતિએ એમનો બહિષ્કાર કર્યો. અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના પછી એ પ્રિન્સિપાલ થયા. કેળવણી ખાતાના ભાષાન્તરખાતામાં પણ એમણે આખર સુધી કામ કર્યું હતું. “ગુજરાત શાળાપત્ર”ના એ વર્ષો સુધી તંત્રી હતા. સરકારે એમના સરકારી અને સાર્વજનિક કાર્યોની કદર કરી એમને સી. આઈ. ઇ. ના ખીતાબથી નવાજ્યા હતા.

મહીપતરામના જીવનનો મોટો ભાગ શિક્ષણના કાર્યોમાં ગયો છે. તેમના જીવનનો ઝોક સુધારા તરફ હતો. એમનાં લખાણોમાં જ્યાં ને ત્યાં સુધારાની વાતો તો આવે જ.

એમની ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સેવા એમનાં પુસ્તકોદ્ધારા જણાઈ આવે છે.

મહીપતરામના ગ્રંથો

વનરાજ આવડો, સઘરા જેસંગ, સાસુવહની લડાઈ, કરસનદાસ મૂળજનું જીવનચરિત્ર, મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું જીવનચરિત્ર, ભવાઈસંઘ વગેરે, વગેરે.]

પંચાસરનો ઘેરો

પત્ર દ્વે લઈ જઈ મીરને આપ્યો ને કહ્યું કે આપનો આકાંક્ષાના ક્ષીરવતે લખેલો કાગળ, કેસર તથા કંકુ સુરપાલે બાળી નાંખ્યાં ને વધામણીમાં

મારા કપાળમાં ડામ દેતો હતો, પણ વિમળદેવીના સમજાવ્યાથી જવા દીધા. મીરે સર્વ સમાચાર ભુવડને કહ્યા ને સુરપાળનો કાગળ તેના હાથમાં આપ્યો. ભુવડે વાંચી નીચું જોયું, તેનું મન ઝાલિ નામ્યું, તેનું મોઢું ગતરી ગયું, ને તેને ગાલે કાળા શેરડા પડ્યા. તે બોલ્યો, “એમાં વાજખી લખ્યું છે. એવું હલકું કર્મ કરવું આપણને યોગ્ય ન હતું. પણ વાર, જે થયું તે થયું. હવે એ વાત વિસરી જઈ પંચાસરનો કાટ તોડવા હું પડે ચઢું છું.”

વળી ઉમ યુદ્ધ થયું. ભુવડને અને તેની ફાજને જયશિખર વારેવારે હરાવે, પણ ભુવડ નિરાશ થાય નહિ. પોતાનાં શુદ્ધિબળ, બહાદુરી અને સૈન્યની બારે સંખ્યા ઉપર ભુવડનો પાકો ભરોસો હતો, ને તે જાણતો હતો કે દરેક હુમલાથી ધેરાયલો ગુર્જર રાજા નયળો થતો જાય છે, તેનો વિજય તેની શક્તિને ઓછી કરે છે, માટે મંડ્યા રહેવું. તે દિવસે સાંજ પડતા મુધીમાં તેના લશ્કરે કાટનો એક ભાગ પાડ્યો. એ કરવામાં તેના હજારો લડવૈયા મૃત્યુ પામ્યા. પણ ધેરાનો અંત સમીપ આવ્યો. એક દિવસ આરામ લઈ બીજો દહાડો હલ્લો કરવાને ભુવડ સજ્જ થયો. એ દિવસે યુદ્ધની સમાપ્તિ નક્કી થશે એમ સર્વને ભાસ્યું. ભુવડનું કે જયશિખરનું કે બંનેનું મોત એ દહાડે થવાનું છે, માટે બંને પક્ષોએ રાત્રે પરોઢીઆને માટે તૈયારી કરી.

મહારાણી રૂપસુંદરી ગભાવંતી હતાં. તેને પુત્ર સાંપડે તો ગુર્જર રાજ્યની ફરીથી પુનઃસ્થાપના થવાનો સંભવ હતો; માટે રાણીને શહેર બહાર લઈ જઈ નિર્ભય સ્થાને મૂકવી કે તે શત્રુને હાથ જાય નહિ, એવો વિચાર જયશિખરના શાણા મંત્રીઓને સૂઝ્યો. રાજાને જાહેર કરતાં તેણે પણ હા કહી. આ કામ કઠણ હતું. તે કાણ કરે તેનો વિચાર કારભારીઓ કરવા લાગ્યા. દુશ્મનની બળવાન ફાજથી તમામ નગર વીંટાયેલું હતું અને તે રાત્રે સધળા જાગ્રત હતા. રાજાએ મુખ્ય મુબટોને બેમા કરી પૂછ્યું કે આ પરાક્રમ કરવાનું બીડું કાણ ઝડપે છે? દરેકે કહ્યું કે હું એ માથે લેવાને રાજી છું ને એ કરવામાં મારો પ્રાણ જશે તો કૃતાચર્ય થઈશ. પણ તે પાર પાડે એવો નર તો આપણામાં માત્ર સુરપાળ છે. સુરપાળ કહે: “આ છેલ્લી બડીએ હું મારા સ્વામીની સોડ છોડી ન જાઉં, મને

બહેનથી મારો રાજ્ય વિશેષ છે. હું જીવું ત્યાં સુધી આપણા મહારાજના વાળને પણ આંચ આવવા દઉં નહિ. હું તો એમની હજુર લડતાં મરીશ ને દેવલોકને પામીશ.” તેની ભલી હઠ જોઈ જયશિખરે જાતે તેને બહુ સમજાવી તેનો રૂડો આગ્રહ છોડાવ્યો. રાજ્યએ તેને કહ્યું કે, “હે શરવીર, અતુલ્ય યોદ્ધા ! હું વિનંતિ કરું છું કે તું મારી આ છેલ્લી મોટી સેવા બજાવ. મારે માટે લડતાં મરવાને આતુર છે તો મારો વંશ રાખવાને તારે વધારે આતુર થવું જોઈએ. જે મારો વંશ રહેશે, જે તારી બહેનને કુંવર સાંપડશે, તો તે આપણું વેર વાળશે, ગુજરાતને તારશે, ગુજર રાજ્ય ફરી સ્થાપશે ને આવાડાની ગાદીએ ઝિરાજશે. હું સમજું છું ને તમે જાણો છો કે હાલ આપણો જય થવાનો નથી. કાલે મારે કેસરીઆં કરવાં છે, ને તમારા તથા મારા મરણ પછી મારા શબની સંગે ગર્ભવંતી રાણી બળા મરશે. શત્રુને હાથ તો જશે નહિ, પણ તેના સહગમનથી મારા સંતાનનો નાશ થશે ને હું નિર્વંશ રહીશ. મને પિંડ મૂકનાર કોઈ રહેશે નહીં. તમે જાણો છો કે મારા કુળમાં પુત્ર નથી ને પુત્ર વગર પૂર્વજોને સંતોષ થતો નથી. આ જગતમાં વાંઝીઆ મરે તેની પ્રતિષ્ઠા નથી. દૈવયોગે એમ થાય તો હાચાર, પણ પરમેશ્વરે પ્રસન્ન થઈ રાણીને રૂડો દિવસ દેખાડ્યો છે તો તેને બચાવવાને આપણાથી થાય એટલો પ્રયાસ કરવો ઘટારત છે. આ સેવા તું નહિ કરે તો મારું નખોદ જશે, ને આપણા દુષ્ટ વેરી બીનઅડચણે આપણા દેશમાં રાજ્ય કરશે. વારતે મારી આ છેલ્લી આજ્ઞા માની આ મહાન કામ સિદ્ધ કરી આપો. હું પડે જાત પણ તેમાં મારી શોભા નહિ, હું આ નગરમાંથી ખસું તો કાયરમાં ખપું અને મારા પૂર્વજોની લાજ જાય. મહારાણીને સહીસલામત ઘેરામાંથી લઈ જઈ શકે એનો અઠલમંદ અને પરાક્રમી તું જ છે; માટે એ સાહસકર્મ કરી જગતમાં તારી નામના કર. ગુજરાતના આવાડા કુળના ને મારા કલ્યાણ સારુ તારે આ કામ કર્યા વિના છૂટકા નથી. તું મારી પાસે રહીશ તોપણ જીતવાની આશા નથી. તું કદાપિ પાછો આવી શકીશ, ને નહિ આવે તો વધારે લાલ થશે. કેમકે તું મારા વેરાયેલા ગુજરાતને એકઠા કરી, શત્રુને પીલી શકીશ ને મારા સંતાનને જીછેરી દેશની મુક્તિ કરીશ.”

આ બાપણથી સુરપાળના ઉદાર અને બહાદુર મન પર અસર થઈ. રાજાના તક તેને યથાર્થ લાગ્યા. પિંડબિંડના વહેમ તે માનતો નહિ, પણ રાણીના ગભરૂં અને પોતાના ઘેરામાંથી છૂટા પડવાથી દેશને સ્વતંત્ર કરવાની આશા તેને ખરી લાગવાથી એ કામ કરવાને તે તત્પર થયો.

આ કામને યોગ્ય અનુભવી સવારોને વીણી કાઢવામાં અને સગળ થવામાં સુરપાળ લાગ્યો હતો, તે વારે જયશિખરે પોતાની પ્રિય રાણીની છેદ્ધી મુલાકાત લીધી. રંગમહેલમાં જઈ રૂપસુંદરીને સકળ વતમાન કહ્યા, અને ગદ્ગદ કંઠે વિનંતિ કરી કે, “તમે આ ધડીએ તમારા ભાઈ જોડે નગર બહાર નીકળી કોઈ અલય સ્થાનકમાં જઈ રહો. મારા શૂરા ગુજરાએ આ વિગ્રહમાં યુદ્ધ કરવામાં કાંઈ મળ્યા રાખી નથી. પણ રિપુદગ આપણા સૈન્યથી સંખ્યામાં ઘણું મોટું હોવાથી તથા વિશેષ કુમક તેને પ્રતિદ્વિવસ આવી મળવાથી, આપણી નગરી ઘેરાવાથી, વધારે મદદ મને મળી શકતી નથી અને બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણ્ઠી, વગેરે, પુરીજનો અહિંસાધર્મમાં બળી લડાઇમાં નકામાં થવાથી મને જીતવાની હવે આશા નથી. આવતી કાલે સર્વ નકકી થઈ જવાનું છે. હું મારા શૂરવીરો લઇ કેસરીઆં કરવાનો છું, માટે તમે અહીંથી સિધાવો. આપણું સંતાન થાય તેની રક્ષા કરજો. ઈશ્વર-કૃપાથી કુંવર જન્મશે તો તમારી તથા તેના મામાની કને યોગ્ય કેળવણી પામી આપણું વૈર વાળશે. કુંવરી અવતરશે તો આપણો જમાઈ કે દોહિત્ર પુત્ર શત્રુને ગુજરાતમાંથી હાંકી કાઢી ગુજરા રાજ્યાસને બેસશે, માટે તમે અહીંથી સિધાવો. હું ક્ષત્રીધર્મ આચરતાં સ્વર્ગવાસ કરીશ, ને ત્યાં તમારા કથાણુને માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરીશ.”

૨

વનરાજનો જન્મ

રૂપસુંદરી બિચારી એ વખતે મનમાં કાંપતી હતી. આ વખતે શત્રુ આવી ચઢે તો લીલોનાં મોત ને તેની કમબખ્તી થાય, એવી બીકથી તે શીકરમંદ હતી. પણ સારે નસીબે એવો બનાવ બન્યો નહિ. ત્રીજે દહાડે લીલો ત્યાંથી વીખરાઈ ગયા, ને રૂપસુંદરીને બીજો ઠંકાણું સંતાડી.

હુવડના સિપાઈઓ તેને શોધવાને જંગલોમાં ને કુંગરામાં ફરતા હતા. તેમાંના કેટલાકને લીલોએ મારી નાંખ્યા, ને કેટલાએકને વાધે માર્યા. કેટલાક લીલ પકડાયા તેમને મનાવવાને બહુ માર માર્યો, કૂર સળ કરી, પણ તેમણે રૂપસુંદરીને આપી નહિ. એ તો ગઈ તે ગઈ. કાણુ જાણે ક્યાં ગઈ, ગુજરાં એ એ ન જાણે ને સોલંકીઓ ન જાણે. તેને ક્યાં છુપાવી છે તેની કાંઈને લાજ લાગી નહિ. સેંકડો લીલભીલડીના જાણવામાં હતું. પણ લાલચ, લોભ, ભય, પીડા એ કશાથી એકે ફૂટ્યું નહિ. શાખાશ છે એ વનચરોને ! લીલો તેને એક ને એક ઠેકાણે રાખતા નહિ. માસ બરાઈ જવાથી રાણીને આ દોડાદોડ બહુ વસમી પડતી, પણ શું કરે ?

આવી દુર્દશામાં વૈશાખ સુદ પૂનમે સવારે મોટો બનાવ બન્યો. ક્ષિતિજમાં સૂર્યોદય થયો તે જ ક્ષણે ગુજરાં રાજ્યને પુનઃ સ્થાપના પ્રગટ થયો. ગુજરાં રાજ્યને તારનાર, ગુજરાતને ઉગારનાર, આવડા વંશનો સૂરજ અને શત્રુને બાળનાર અગ્નિ તે દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રગટયો. લીલોએ તે દહાડે મોટો આચ્છવ કર્યો, ને કુંવરનું નામ વનરાજ પાડ્યું. જે સ્થળે, જન્મ થયો તે સ્થળે, દેશનો દહાડો ક્યાં પછી ઝાડી કપાવી નાંખી ચંદ્રપુર નામે ગામ વસાવ્યું. એ ગામ હાલ ચંદુર કહેવાય છે. પ્રસવની વેદના પાંખા પછી રાણીને બીજે સ્થળે લઈ ગયા, ને કેટલાક વખત લગી રાખી. એ ઠેકાણે પાછળથી લોકે વનરાજનગરી વસાવી તે હાલ વણોદ કહેવાય છે. પોતાની કુળદેવીનું વનરાજે બંધાવેલું દહેરું એ કસબામાં અદ્યાપિ છે. લીલોને અહીં શત્રુ જોડે ધણી વઢવાડ થઈ હતી, તેથી આસપાસનો મૂલક આજે પણ વહીઆર કહેવાય છે.

કુંવરનું મુખ જોઈ રાણીને બહુ હરખ થયો. સાધારણ માણસને ઘેર દીકરો અવતરે છે ત્યારે તે તથા તેનાં સગાંવહાલાં ધણાં ખુશ થાય છે તો આવે સમે આખા દેશને માટે પુત્ર સાંપડ્યો તેનો આનંદ રૂપસુંદરીને કેટલો થયો હશે તેની કલ્પના આપણે સહજ કરી શકીએ. લીલો બહુ રાજ થયા. લીલડીઓ તો કુમારનું સુંદર સ્વરૂપ જોઈ મોહ પામી, હાથમાં લઈલઈને બચીઓ કરે ને રમાડે. એમ સર્વે આનંદમાં હતાં, તેવામાં સમાચાર મળ્યા કે સુરપાળ ગિરનારમાં ક્ષેમકુશળ છે અને વિમળદેવીને

આખરસર છોડાવી છે. ભુવડ અને કરણ સ્વદેશ જાય છે એવી આશ્વા
ભીડી હતી તે પણ જાણી.

રૂપસુંદરીએ ધાયું કે હવે મારા દુઃખનો છેડો આવશે. ભાર્ગ કુશળ
છે એમ સુણી તેને હિંમત આવી. સુરપાળને સંદેશો કહાવવાની ગોઠવણ
લીલો જોડે કરતી હતી તેવામાં વળી ધાડ આવી. ખબર આવી કે ભુવડના
સવારો આવે છે. લીલો તેને અને તેના બાળકને લઇને નાઠા. માર્ગમાં
દુશ્મન નજીક આવ્યાથી અર્ધા લીલ એક રસ્તે નાઠા ને અર્ધા બીજે
રસ્તે દોડ્યા. આવી રીતે માદીકરો વિખુટાં પડ્યાં. રાત પડી પણ કુંવર
મળ્યો નહીં. અંધારામાં કોતરમાં એક લીલડી જોડે તેણે રાત કાઢી.
રાણી આખી રાત રોઈ: “ઓ કુંવર ! તારા વિના મને ગમતું નથી, તારા
વિના મને ઉંઘ આવતી નથી. તું ક્યાં ગયો ? મને મૂકીને ક્યાં ગયો ? મારો
કુંવર લાવો રે, મારા લાડકવાયાને લાવો. અંધારામાં તને કોણ ધવરાવશે ?
તને કોણ દૂધ પાશે ? તને મારા વિના હાલરડાં કોણ ગાશે ? તું છળી
મરીશ. હાયહાય રે મુઆ ભુવડ, તું મારી કેડે કેમ લાગ્યો ? રે પ્રભુ !
સુખનું ટાણું દેખાડીને દુઃખમાં શીદ નાંખી ? ” એમ રડતાં વહાણું વાયું.
એક લીલ તેને ત્યાંથી તેડી જવા આવ્યો, તેણે ખબર કરી કે કુંવરને હરકત
થઈ નથી, પણ આ વખતે ધણી સંભાળ લેવાની જરૂર છે. પોતાને દેશ
ગયા પહેલાં ભુવડ પડે શોધ કરવા નીકળ્યો છે. તેણે જંગલો અને
પહાડો ઘેરી લીધા છે, પણ માતાજી ! તમારે ડરવું નહિ. તે ચંડાળને હાથ
કુંવરને જવા દેવાના નથી ને તમને સહીસલામત સંતાડી રાખીશું.

વનરાજ આવડો

અરનો

- ૧ જયશિખર, ભુવડ ને સુરપાળના જીવનનો દુઃકો પરિચય આપો.
- ૨ મહારાણી રૂપસુંદરીની સ્થિતિનું વર્ણન કરો.
- ૩ પંચાસરના ઘેરાની હકીકત જણાવો.
- ૪ ગુર્જર રાજ્યના સ્થાપક વનરાજના જન્મની વાત લખો.
- ૫ લીલલીલડીઓની પોતાના રાજ તરફની વફાદારી વર્ણવો.

નવલરામ પંડ્યા

[વિ. સં ૧૮૯૨-૧૯૪૪ : ઇ. સ. ૧૮૭૬-૧૮૮૮]

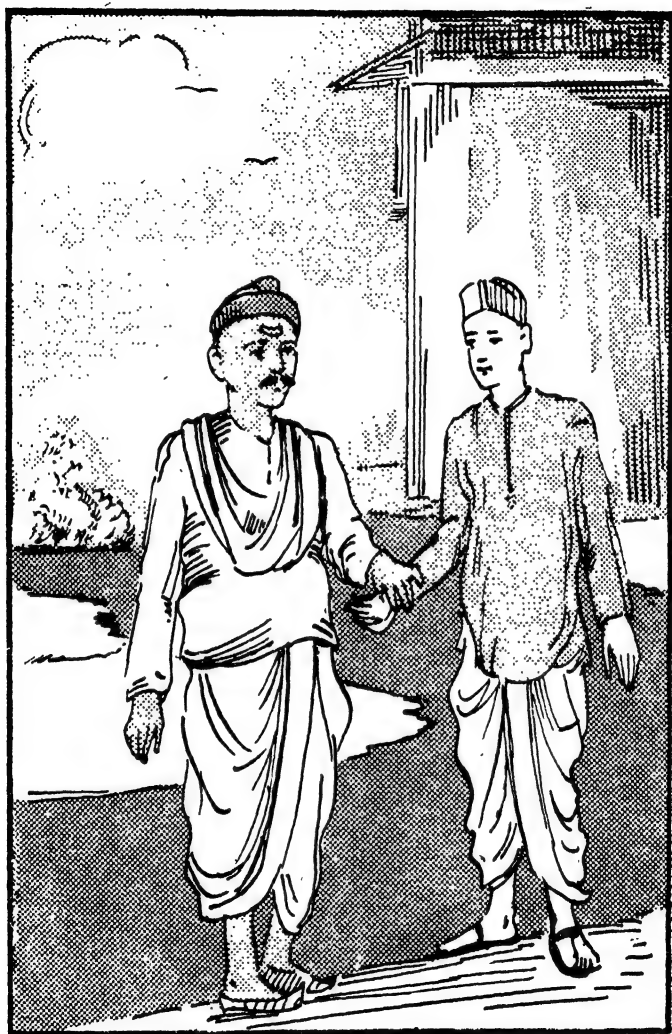
[ગુજરાતના આઘવિવેચક નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડિત સુરતના વતની અને જ્ઞાતિએ વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એમના પિતા લક્ષ્મીરામ માણેકચંદ ગુમાસ્તાગીરી કરતા હતા. એમની માતાનું નામ નંદકોર. એમના માતાપિતાના એ એકના એક સંતાન હતા.

૧૮૪૪માં એ સુપ્રસિદ્ધ મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામની ગામઠી નિશાળે ભણવા બેઠા. ૧૮૪૭ માં ત્રણ વર્ષે ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થતાં એમનું પ્રથમ લક્ષ કરવામાં આવ્યું. પ્રથમ પત્ની મરી જવાથી એમનું બીજું લક્ષ એમની ચૌદ વર્ષની ભિમ્મરે થયું. સાહિત્યક્ષેત્ર જેટલા સુધારાના ક્ષેત્રમાં વિહરનાર નવલરામના આ બાળલક્ષમાં આપણે એમની સંસારસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓનાં બીજ જોઈએ છીએ. ૧૮૫૩ માં એમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ પૂરો થયો ને એમણે ૧૮૫૪ માં સુરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં એસિસ્ટન્ટ શિક્ષકની નોકરી લીધી. આ વર્ષ એ થોડો વખત ટીસામાં હેડમાસ્ટર થઈ ગાળી આવ્યા. “નર્મદાશંકરની કવિતા” એ લેખ એમણે આ વર્ષમાં લખ્યો. ૧૮૬૨ માં જાણ થયેલા “મહારાજ લાયબલ કેસ” સંબંધમાં સુધારાની દૃષ્ટિએ એક લાંબી કવિતા લખી એ બહાર સ્પર્ધામાં જિતેલા. સુરતમાં એ ૧૮૬૪ સુધી હતા. ૧૮૬૭-૬૮ માં એમનો પ્રચંડ આત્મમંથનકાલ શમીને સ્વસ્થતા પામ્યો. આ જ વર્ષે એમણે મનના વિચાર અને કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો આલેખ્યા.

૧૮૬૫-૬૬ માં “વીરમતી” નાટકનું હાડપંજર એમણે ગોઠવ્યું. ૧૮૬૬ માં ફ્રેન્ચ નાટકકાર મોલિયરના ‘મૅક ડોક્ટર’નો અનુવાદ “ભટનું લોપાળું” નાટક એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૮૬૯ માં “વીરમતી” નાટક બહાર પડ્યું. નર્મદાશંકરના સુધારાના વિચારોની જબરી અસર નવલરામના મન ઉપર હતી તે આ બંને કૃતિઓની પ્રેરક થઈ હોય એમ જણાય છે.

૧૮૭૦ માં એ અમદાવાદની પ્રેમચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ બની “શાળાપત્ર” માસિકના વિદ્વાન તંત્રી થયા. હાસ્યરસની ચર્ચા એમણે આ જ વર્ષમાં કરી હતી.

૧૮૭૩ માં એમણે “પ્રેમાનંદ” તથા “શું સંસ્કૃત ભાષા કોઈ સમે બોલાતી હશે?” એ વિદ્વાતાભર્યા લેખો પ્રગટ કર્યા. ૧૮૭૬ માં એ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. ૧૮૭૯-૮૦ માં એમણે “અકબરખીરબલ નિમિત્તે હિંદી

દેવિ કરવાની કળા

[૫૪ ૧૦૩]

કાવ્યતરંગ” એ ચર્ચા કરી ને આપણા અને અંગ્રેજોના સુધારા વિષે વિવેચનલેખો લખ્યા.

૧૮૮૬ માં નર્મદનું અવસાન થયું તેને બીજે વર્ષે નવલરામે “કવિજીવન” લખી મહાન નર્મદનું સાક્ષરશ્રાદ્ધ સાર્યું.

ધર્મ, સુધારો, સાહિત્યસર્જન અને વિવેચનસાહિત્ય સંબંધી ગંભીર ને વિદ્વતાભર્યા લેખો લખતાલખતા નર્મદયુગના આ બીજા સમર્થ ગદ્યલેખક અને વિવેચક ૧૮૮૮ માં અવસાન પામ્યા.

નવલરામના ગ્રંથો

ભટનું ભોપાળું (અનુવાદનાટક), કાવ્યશાસ્ત્રસંબંધી વિચારો (૧૮૬૭), વીરમતીનાટક (૧૮૬૮), હાસ્યરસ વિષે (૧૮૭૦), પ્રેમાનંદ, ભૂતી ગુજરાતી ભાષાના થોડાએક નમૂના (૧૮૭૩), સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન, સુધારાનો આરંભ, અંગ્રેજ સુધારાનું સ્વરૂપ (૧૮૮૦), નર્મદજીવનકથા, નર્મદકવિનાની પ્રસ્તાવના, ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય (૧૮૮૭) વગેરે, વગેરે.]

ઢોંગ કરવાની કળા

ભોળાભટ—[મનગાં ખોલતોખોલતો આવે છે] બચ્ચા ! આ ધંધો તો બહુ જ સારો છે. હવે તો આપણે એ જ કરવાના. બધા વૈદને કેટલું આવડે છે તે તો હું જાણું છું. ઢોંગ કરતાં આવડ્યો જોઈએ.

આનંદલાલ—વૈદરાજ, તમારી જ હું ક્યારનો વાટ જોયા કરું છ. એક તમારું કામ પડયું છે તે જો કૃપા કરીને—

ભોળાભટ—મારું કામ પડયું છે ? [હાથ ખેંચીને નાડ પકડે છે] કેવી નાડ ચાલે છે ! ભાઈ, તું આવે શરીરે બહાર કેમ નીકળ્યો ? રોગ ભરપૂર ફેલી ગયો છે.

આનંદલાલ—મહારાજ, તમે ઉંધું સમજ્યા. હું કંઈ માંદો નથી.

ભોળાભટ—શું ! તું માંદો નથી ? તું મારા કરતાં વધારે સમજે છે કે ? હું એવો છું, માણસ જાતે નહિ જાણે કે હું માંદો છું, પણ હું જાણું તો.

આનંદલાલ—તમારે બ્યારે રોગી જ ઠેરવવો છે તો ઠીક, પણ તેનું ઝોસડ તો તમે જ્યાંથી આવો છો તે જ કમળમુખી છે.

ભોળાભટ—કેમ રે કમળખત ? તું મને ભાખુઆખુ જાણે છે કે શું ?

આનંદલાલ—વૈદરાજ, કૃપા કરીને ખૂમ નહિ પાડો.

ભોળાભટ—તારા મનમાં તું મને શું જાણે છે ? ખૂમ તો એવી પાડવાનો કે આખું ગામ સાંભળશે.

આનંદલાલ—મહારાજ, ધીમે બોલો, ધીમે બોલો.

ભોળાભટ—વૈદને તું ભાખુજેવો ગણે છે ? હમણાં હું તને બતાવી આપું છું કે તું કેણુ, કમબખત, સસરા, હરામખોર,—[આનંદલાલ રૂપિયા આપે છે] મહેરબાન, હું તમને નથી કહેતો, પણ દુનિયામાં કેટલાએક એવા માણસ હોય છે કે બીજાની આબરૂનો વિચાર જ કરતા નથી.

આનંદલાલ—મહારાજ, મેં કંઈ અપરાધ કીધો હોય તો ક્ષમા કરો.

ભોળાભટ—ના રે સાહેબ, કંઈ નહિ, કંઈ નહિ. અપરાધ કેવો ? વાર, શેક, શો હુકમ છે ?

આનંદલાલ—મહારાજ, મારે ને એને પૂરી મહોબત છે. મારે સારુ તો એ મૂંગી થઈને બેડી છે. બિચારી રાંક, બહુ દુઃખ—એને ગમે તે આસડ કરશો પણ બોલવાની નથી.

ભોળાભટ—કહેવત છે કની કે, “ ઉંઘતો બોલે, પણ કંઈ જાગતો બોલવાનો છે ? ” મેં તો નાડ જોઈ ત્યાંથી જ ઢોંગ પકડી કહાડ્યો’તો પણ કેણુ કહે ? વૈદનો ને વેસ્યાનો ધંધો બરાબર, સઘળાંનાં મન જૂકું-સાચું કરીને રાખવાં પડે.

આનંદલાલ—વૈદરાજ, તમે તો અશ્વનિકુમારજેવા સર્વજ્ઞ છો, પણ મારા દુઃખ તરફ કૃપાદષ્ટિ કરો.

ભોળાભટ—કીધી. માગ, માગ, જે માગે તે આપું; હું તુષ્ટમાન થયો છઉં.

આનંદલાલ—ત્યારે મહારાજ, અંદા સાથે એક પાંચ મિનીટ મારે વાન થાય એવું કરો.

ભોળાભટ—બોલ તારી મતલબ શી છે તે કહે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘વદ્ય, ગુરુ ને રાજ આગળ પડે’ રાખવો નહિ.

આનંદલાલ—મહારાજ, મારે એટલું કહેવું છે કે સરકારમાં જઈ તો ત્યાં તું ખુદલું કહેજે કે મારો બાપ મને પરાણે પરણાવે છે, ત્યાં આ અરજીઅરજી સઘળું તૈયાર છે, અને માજીસ્ટ્રેટની સત્તારી પણ આ ગામની યાત્રે જ પડી છે.

ભોળાભટ—એવા કામમાં તે સરકાર વચમાં પડે ?

આનંદલાલ—શા માટે નહિ ? પીનલકોડની કલમ બરાબર લાગુ પડે છે. પુખ્ત ઊમ્મરની છોકરીને મરજી ઉપરાંત પરણાવવી એમાં ને ગુલામ વેચવામાં શો ફેર ?

ભોળાભટ—અરે એ કામાંધ મનુષ્ય, અહીંયાં તો ગાયકવાડ સરકારનું ધર્મરાજ છે.

આનંદલાલ—પણ એ તમારા અધર્મ રાજથી અંગ્રેજી રૈયત પર અધર્મ નહિ થાય તો.

ભોળાભટ—ભલું તારું અંગ્રેજી રાજ કે ત્યાં અરજી નોંધાતાં નોંધાતાં તો નથ્યુકાકા પરણી પણ એસશે અને અધરણી પણ આવશે.

આનંદલાલ—[માથું અકાળી] ત્યારે હું શું કરું ? બધે ઠેકાણેથી હું હારીને આવ્યો છઉં. તમે મળ્યા તે પણ દુઃખ મટાડવાને બદલે વધારો છો.

ભોળાભટ—[હસીને] વૈધ તો એમ જ કરે. [વિચાર કરીને] વાર, હું તારા અંગરેજ કે રંગરેજ વગર તને પરણાવી જ આપું તો ?

આનંદલાલ—ત્યારે તો હું તમને પરમેશ્વર પ્રમાણે પૂજું. કહો તે આપું—પાંચસે પહોળીઆં રોકડા, ખુશખખતી જુદી.

ભોળાભટ—પણ હું જેમ કહું તે પ્રમાણે કરવું પડશે હો.

આનંદલાલ—કહેશો તે કરીશ. હું જીવ જવાથી પણ ડરતો નથી. ગમે તેમ પણ ચંદા મળે છ ?

ભોળાભટ—ધેલા, જીવ ગયા પછી ચંદાને શું કરવાનો હતો ? પણ વાર, પેલો જીમખાશાહ તને ઓળખે છે ?

આનંદલાલ—હા, ચંડાળ ઓળખે છે તો ખરો.

ભોળાભટ—શીકર નહિ, શીકર નહિ. એમ જ બાણ કે તારું કામ થયું. ચાલ, ચાલ, મારી જોડે અને હું કહું તેમ કર.

આનંદલાલ—તમારો આત્મકિત સેવક તમારી પછાડી ચમદાર સુધી આવવાને તૈયાર છે.

ભોળાભટ—ખરેખર, ત્યાં સુધી જ જવું છે. પણ અંદર પેસવું નથી. વાર, તું પછાડી છેટેછેટે ચાલ્યો આવ કે કોઇને વહેમ નહિ આવે.

આનંદલાલ—ચાલો, આગળ ચાલતા થાઓ. [મનમાં] આ કોઈ વિચિત્ર માણસ મળ્યું છે. પણ મારા મનમાં એમ લાગે છે કે એનાથી જ મારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. અગર જો કેમ, તેનો તો મને એણે એક શબ્દ પણ કહ્યો નથી. પણ ઈશ્વરનો હાથ સદા જ અદૃશ્ય છે.

ભોળાભટ—[મનમાં ખડખડ હસી પડીને] હવે હું પૂરો વૈદ્ય થયો કે બાપુપણાનું પણ મળ્યું. હા ! હા ! હા ! [હસે છે.]

૨

વૈદ્ય અને ડૉક્ટર

[સ્થળ: ઝુમખાશાહનો બિતારો]

કમાલ—શેઠ, ઓ હકીમ આયા.

નથુકાકા—મુઓ સાજો. મોતીની ગોળી કહીને પચાસ રૂપિયા લઈ ગયો પણ કંઈ ગુણુ તો જણાયો નહિ. મારો જ વાંક કે મેં આપ્યા. લેનાર તો જીવતી કરે જ તો. હુંડીનો ભાવ વતો લેવા સારુ ઠાકોરજીના જે સમ ખાધ્યો છ; પણ સામો ધણી પકો હોય છે તો તે એક પછ પણ કંઈ વતી આપે છ કે ? અરરર ! હું જ સાજો કાઓ. વરસ ફૂતરાંને નાંખ્યાં !

[ભોળાભટ આવે છે.]

ભોળાભટ—કેમ સેઠ, તમારું મોડું બિતરેલું દેખાય છે ? જોડે તમારી નાડ, હાથ લાવો તો.

નથુકાકા—મારે નાડ નથી દેખડાવવી. આ પચાસ રૂપિયા મેં આપ્યા તે કરતાં કોઈ ગોરા દાકતરને બોલાવ્યો હોત તો જે સારું. પચાસ રૂપિયા તો કંઈ કહેતાં થાય છ ? કેટલાનો સર થયો ?

ભોળાભટ—સેઠ, ગોરો દાકતર, ગોરો દાકતર, શું કરો છ ? તેને એક-બે વેદકશાસ્ત્રના પ્રશ્ન પૂછું તો મારી સામો ફરીથી નહિ આવે. એકવાર હું સુરતમાં એક પારસીને ત્યાં ઓસડ કરવા ગયેલો. ત્યાં તેને ધીરજ નહિ રહી તેથી જાંગલાને બોલાવ્યો. હું તાં બેઠેલો ને પેલો ગોરો દાકતર આવ્યો. પારસીએ કહ્યું કે અમારા ગુજરાતી વૈદ છે. તે સાંભળીને તરત તેણે ટોપી બિતારી. મેં મારા જોડા હાથમાં લઈને સલામ કીધી. તમને માત્રમ છે

અંગ્રેજ લોકને ખાસડાંનું માન બહુ ગમે છે. પછી મેં તે દાકતરને એક સવાલ પૂછ્યો. સેઠ, તમને અંગ્રેજ આવડે છે ?

નથુકાકા—ના, અમારા સા ભોગ લાગ્યા છ કે અંગ્રેજ ભણિયે ?

ભોળાભટ—સેઠ, તમે શહેરમાં રહો છ ને અંગ્રેજ નથી શીખ્યા તો એ નવાઈ છે.

નથુકાકા—અમે શેઠિયાલોક અંગ્રેજ શીખતા જ નથી. કાગડાંનું પીધું કાનમાં ખોસી અમારે નોકરી કરવા તો કંઈ જવું નથી ? અમારું અંગ્રેજ ને અમારું શાસ્તર તે સાડાસાતનો પા.

ભોળાભટ—જુમખાશાહ, તમને તો એનો અભ્યાસ નહિ હોય ?

જુમખાશાહ—ના, મહારાજ. મને તો લખતાં યે નથી આવડતું. ધારણુ તોળતાં આવડી એટલે અમે બધું શીખ્યા.

ભોળાભટ—અરે ! ત્યારે તમને કાઢને અંગ્રેજ નથી આવડતું ?

જુમખાશાહ—ના.

ભોળાભટ—ત્યારે સાંભળો. મેં તેને અંગ્રેજમાં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો:

“દિવંકલી ! દિવંકલી ! લિટલી ઇસ્ટાર,

હાઉ આઇ વૉડેર વ્હાર્ યૂ આર !

અપ્ એમોવ્ ધી વરલ્ડ સો હાય,

લાઇક એ ડાયમેંડ ઇન્ ધી ઇસ્કાય.”

આ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે દાકતર તો મારા સામું જ જોઈ રહ્યોની ! મને કહે કે “ તમે તો અમ લોક જેવું શુદ્ધ અંગ્રેજ બોલો છો ! એ કોની પાસે શીખ્યા ? ” મેં કહ્યું કે “સાહેબ, અમે કાળા લોકોને તમારા જેવું અંગ્રેજ તો કહાંથી બોલતાં આવડે ? પણ ઠીક છે કામચલાઉ. હવે, સેઠ, એનો માએનો તમે સમજ્યા ? એમાં એમ પૂછ્યું કે વાલની કેવી ખાસિયત છે ? ચટણી ગરમી કરે કે સરદી ? માંદાને કયું સાક ખવડાવ્યું હોય તો અવગુણ નહિ કરે ? વાયુ કેટલા પ્રકારના છે ? એ ચાર સવાલ સાંભળતાં જ સાહેબે તો પહોંચ્યા કરડ્યા ! પછી મને કહે કે “ જોડરાજ, હુમ તો—બડા ખખરદાર હો. હુમેરા જેસા—મેને—હુસરા—ઐ—ઐડ—કબુ—ડેખા નહિ હૈ. અમકુ—હુમ લોકકા—ખાનપાનકી ખાશીએટકી—કયા ખખર ? ”

જુમખાશાહ—ત્યારે ગધેડીનો ઓશડ કરવા શેનો આવ્યો તો ?

લોખાભટ—એ જ પૂછવાનું છે તો ! દાકતરલોક હોશિયાર હોય છે તેની હું ના નથી કહેતો. પણ આપણા લોકને તેની દવા માફક નહિ આવે. દાકતર નહિ આપણા ખાનપાનમાં સમજે કે નહિ આપણા શરીરની ખાસિયત જાણે. દાકતરને એટલું જ પૂછજેની—દુધીયણાદાળનું શાક કેમ થાય છે ? તરત કહેશે કે મને નથી માલમ. તારે સાળો ઓસડ સું કરવાનો ? આપનું તોરડું ? પણ આપણા લોક એવા બેવકૂફ છે કે હાથે કરીને તેની પાસે મરવાને જાય છે.

નથ્યુકાકા—એ તો ખરું. દાકતર લોકો તો એવા નિર્દે હોય છે કે પાંચદસ દહાડા દવા કરે ને સારું નહિ થાય તો પચાષ્ટર મારીને ટપ મારી નાંખે.

લોખાભટ—પછી મેં દાકતરને કહ્યું કે તમે અમારા ખાનપાનમાં નથી સમજતા તો ચાલ્યું. પણ પેટમાં દુઃખનું હોય ત્યારે નાડ કેમ ચાલે તે તો કહો. ત્યારે શો જવાબ દીધો તે જાણો છ કે ? કહે કે “અમ લોકકુ નારીકી—સમજ—નહિ.”

નથ્યુકાકા—હા રે, પેટમાં ગોદા મારે. “જીભ બટો, જીભ બટો” કહે ને પછી હકીકત પૂછે. પણ આપણા વૈદની પેટે નાડી પકડીને તમને આમ થયું છે, તેમ થયું છે, એવું તો કદી કહે નહિ.

જુમખાશાહ—મહારાજ, વાત જ કર્યા કરશો કે ? રાત થોડી ને વેળ ધણા.

લોખાભટ—જુમખાશાહ, ધધણવા ન માંડો. આજ સાંજે તમારા લગનની વેળાએ એને ઘોડાજોની કરી આપવી. અમારે તો સાની શીકર, તે જ તમારી પેટે રડતા ફરીએ તો મરી ન જઇએ ?

ભટનું લોખાળું : અંક ૩ : પ્રવેશ : ૨, ૩
પ્રશ્નો

- ૧ લોખાભટ શાનો ડાળ કર્યો ? શા માટે ? એમાં એ શી રીતે ફાળ્યો ?
- ૨ નાટકનાં બીજાં પાત્રોમાંથી આનંદલાલ, નથ્યુકાકા અને જુમખાશાહનાં પાત્રોનો પરિચય કરાવો.
- ૩ હાસ્યરસ એટલે શું ? તેના પ્રકાર જણાવો.
- ૪ નવલરામના હાસ્યરસ વિષે વિવેચન કરો.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

[વિ. સં. ૧૯૧૧-૧૯૬૩ : ઇ. સ. ૧૮૫૫-૧૯૦૭]

[ગોવર્ધનરામ આધવરામ ત્રિપાઠી, નડીઆદના રહીશ, મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ, પ્રથમ પંક્તિના સાક્ષર ને નવલકથાકાર હતા. સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગમાં લખાયેલી એમની નવલકથા ગુજરાતીઓમાં રસથી વંચાય છે. એણે બિગતા લેખકો અને સમાજ ઉપર સબળ ને સ્થાયી અસર કરી છે.

નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી કર્તવ્ય કરનાર એ સાક્ષર ૧૯૦૧ માં વકીલાતનો ધીકતો ધંધો બંધ કરી સાહિત્યસેવાઈ નિવૃત્ત થયા હતા. ૧૯૦૫માં પોતાની પ્રિય પુત્રીના સંભારણામાં 'લીલાવતી જીવનકલા' લખી. એ જ વર્ષમાં પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એ પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા તેનું ભાષણ તથા 'દયારામનો અક્ષરદેહ' એમણે લખ્યાં હતાં. આજીવનાન્ત સાહિત્યલેખનમાં રોકાતા એ ૧૯૦૭ માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

ગોવર્ધનરામના ગ્રંથો

સરસ્વતીચંદ્ર: ભાગ ૧-૪, સાક્ષરજીવન, લીલાવતીજીવનકલા, દયારામનો અક્ષરદેહ ને નવલજીવન (નવગ્રંથાવલિમાં). એ ઉપરાંત ખીખ સંખ્યાબંધ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી લેખો. રેનેહમુદ્રા-કાવ્યસંગ્રહ.]

લીલાવતીનો સર્વસ્વત્યાગધર્મ

પિતાની કે માતાની પાસે કંઈ પણ લેવું તે લીલાવતી અધર્મ સમજતી હતી અને શ્વશુરગૃહમાંથી માગવા જેવી સ્થિતિ ન હતી. આથી એની દૃષ્ટિ એક પોતાના સ્ત્રીધન પક્ષા ઉપર હતી. મારે એક પાસથી વિતોપાજન છોડી નિવૃત્ત થઇ મુંબાઈ છોડવાનો નિશ્ચય થયો તે લીલાવતીએ જાણ્યો. અને બીજી પાસથી તેનો પત્ર આવ્યો તેમાં તેણે મોઢમ માગણી કરી પૂછ્યું : “ પિતાજી, તમે મને એકવાર કહ્યું હતું કે મોટી થયા પછી એક વાત મારી મરજી પ્રમાણે થવા દેશો તો હવે તેમ થવા દેશો કે નહિ ? ” તેને ઉત્તર લખ્યો : “ બહેન, કઈ વાત વિશે આમ ઇચ્છે છે તે સ્પષ્ટ જાણું તો હું ઉત્તર દેઉં. ” તેનો ઉત્તર આવ્યો અને તેમાં તેણે સ્પષ્ટ ઇચ્છા દર્શાવી : “ મારા સસરાજીની સ્થિતિ તમને ખબર છે. તેમને દેવું છે તે માગવા કોઈ આવે ને વતુંઓણું તેમને કહે તે મારાથી ખમાતું નથી,

માટે જે મારું પલ્લુ આપની પાસે છે તે એમને મદદ કરવા આપો તો મારા જીવને શાન્તિ થાય. ” જે સાધનથી તેણે આ દેવું પતવવા ઇચ્છ્યું તે જ સાધનમાંથી મારી પાસે ઉધરાવેલી રકમો પણ મને પાછી આપવાની તેણે મનમાં ધારી હતી. પોતાના શ્વશુરગૃહને ઋણમુક્ત કરવાની તેની ઇચ્છા આમ તેણે દર્શાવી તે કાળે તેના હૃદયની સ્થિતિ અતિ ચિન્તાચરત હતી. દીલાવતી પ્રતિ આ ધનના સંબંધમાં મારો ધર્મ લોખ્યા વિના તેની ઇચ્છા પૂરી થાય એમ ન હતું. તેમ તેને ના કહેતાં તેના હૃદયની અવ્યવસ્થા થવાનું જાય હતું. આ વિચાર કરવા કરાવવા અવકાશ શોધવાને માટે તેને પ્રત્યક્ષ મળ્યા પછી સમાધાન કરવા ઉપર વાત રાખી. મુંઝાઇ છોડ્યા પછી તેમ મળવાનું નડીઆદમાં થતાં એણે ઉતાવળથી આ પ્રસંગ શોધ્યો અને વાત છેડી: “ મોટા કાકા, આમાં તમને શી હરકત છે ? ” દયાધર્મે મંગાવેલું પોતાનું ધન તે દયા ભરેલે મુખે માગે તેને શું કહેવું ? “ દીલાવતી, તું કહે છે તે પ્રમાણે કરવા હું હા કહું, પણ આવું ધન કન્યાઓના હાથમાં ન મૂકતાં તેમનાં માતાપિતાના હાથમાં રખાય છે તેનો હેતુ એવો છે કે કન્યાનાં સાસરિયાં તેની પાસેથી લઈ લે નહીં અને પોતાને અર્થે વાપરે નહીં ” — “ પણ આ તો હું જાતે માગું છું — મારી પાસે કાંઈએ મંગાવ્યું નથી. ” — “ તું જે વસ્તુ જાતે માગે છે તે આપું છું તો બીજી કન્યાઓ પાસે સાસરિયાં મંગાવતાં શીખશે ને બીકની મારી તે ગિચારીઓ માગશે તો બહુ વિપરીત ચાલ પડશે. દીલાવતી, નાતજાતમાં દેખાદેખી ચાલ પડતાં વાર લાગતી નથી અને તારા દર્ષાંત ઉપરથી નવો ચાલ પડશે તો બીજી સૌ કન્યાઓનો શાપ તારે ને મારે શિર પડશે. હવે તું શું કહે છે ? ” તે વિચારમાં પડી. “ જો, તને એકને પરગામ દીધી તો કેટલી કન્યાઓ તારી પાછળ પરગામ દેવાઈ ? ચાલ આમ પડે છે. હું જાણું છું કે તને પોતાની ચિન્તા નથી, પણ આ વાત વિચારવા જેવી નથી ? ” ઉત્તર દીધા વિના તે એક જાળીને અડીંગી ઊભી રહી હતી તેવી થોડીવાર રહી — પછી ખોલ્યા વગર ચાલી ગઈ. સૂક્ષ્મ ધર્મની સમજનારી દયાળુ દીલાવતી ! ધણો વિચાર કરી સર્વસ્વત્યાગ કરવાનો તારો વિચાર અધર્મભયના વિચાર વડે મેં તોડી પાડ્યો અને પાયો તૂટતાં ઘર તૂટી પડે તેમ તું નિરાશ થઈ. નિરાશ થવા છતાં તેં નવી આશાનો માર્ગ શોધી કહાડ્યો, શ્વશુરગૃહમાં કંઈક

ધન ખચે અને સંચિત થાય તેમ બીજી કન્યાઓનો શાપ લેવા જોવો ચાલ પાડવામાં તું નિમિત્તભૂત થાય નહીં, એવી રીતનો માર્ગ—ઉક્ત પ્રકારે ગુપ્ત દાન કરી એ દાનની રકમો મારી પાસે તારે પોતાને ખાતે ઉધરાવવામાં અને અંતે “આ રકમો મારા પહેલામાંથી હશે” એવું મને કહેવાની આશામાં તે—માની લીધો. મેં તે માર્ગ સ્વીકાર્યો. “તારે ખાતે નહીં પણ ખરચ ખાતે ઉધારીશ” એવું હું કહું છું તો તું રકમો લેતી અટકે છે અને તારા હૃદયને આશ્વાનો માર્ગ રહેતો નથી. તરત તારું કહ્યું માની અંતે તારા ભાગ્યનો સૂચક ઉગે ત્યારે એ રકમો પાછી ખરચ ખાતે માંડી વાળવી એવો સંકલ્પ મેં કર્યો. આપણે ઉભય નિરાશ થયાં, કારણ તેં તે રાખેલી આશા સિદ્ધ થતા પહેલાં તું ચાલી ગઈ અને મારો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી તને જણાવવાની મારી આશા હતી તે નકામી પડી, અને તને ગયેલી જોઈ એ સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા વારો આવ્યો નહીં, એટલું જ નહીં પણ એ રકમો પૂરેપૂરી લેઈ ઉધરાવવાને સટે એ રકમનો પ્રથમાંશ લેવાનો માત્ર આરંભ જ કરીને તું ચાલી ગઈ.

લીલાવતી જીવનકલા

પ્રશ્નો

- ૧ લીલાવતી વિષે એના પિતાની આલેખેલી જીવનકલાનો આ ખંડ વાંચી તમારા મન ઉપર પડેલી છાપનું વર્ણન કરો.
- ૨ લીલાવતીએ શા માટે પોતાના પતિના કુટુંબ અર્થે પોતાની નિઃકલતનો (પહેલાનો) ત્યાગ યોગ્ય ગણ્યો ?

મણિલાલ દ્વિવેદી

[વિ. સ. ૧૯૧૪-૧૯૫૪ : ઇ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮]

[નર્મદયુગ પછી ગોવર્ધનયુગ શરૂ થયો તેમાંના આપણા સમર્થ સાહિત્યકારોમાં એક નડીઆદના સ્વર્ણસ્થ અધ્યાપક મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી છે. નર્મદયુગના લેખકો કરતાં આ યુગના લેખકો આપણી સુબાઈની યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હોઈને તેમની કેળવણી ને શક્તિઓ વિશેષ વ્યવસ્થિત થયેલી. મણિલાલ ૧૮૭૬માં મૅટ્રિક ને ૧૮૮૧માં બી.એ. થયા. એ હંચે નંબરે પસાર થયેલા હોવાથી એસ્કિમ્સ્ટન કૉલેજમાં ફક્ષિણ ફેલો નીમાયા. એમનો તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ બહુ જ સંગીન હતો. ઇતિહાસના એ ઊંડા અભ્યાસક હતા. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની

સંગીન શરૂઆત કવિ ભવભૂતિના ‘માલતીમાધવ’ નાટકના ભાષાંતરથી થઈ. એમના બાલમિત્ર સ્વર્ગસ્થ બાલારા’કર કંથારિયા સાથે એમણે છેક શરૂઆતની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાંથી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ આદરવાની ને કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી હતી. મુંબઈમાં ગુજરાતી શાળાઓના એન્જીકેશનલ ઇન્સપેક્ટરના હોદ્દા ઉપર રહીને એમણે ભવભૂતિના બીજા નાટક ‘ઉત્તરરામચરિત’નું ભાષાંતર કર્યું. ત્યાં જ એમણે વનરાજના સમયના ગુજરાતનું સ્વતંત્ર કઠણારસિક ‘કાંતા’ નાટક લખ્યું. મુંબઈની ‘યુદ્ધિવર્ધકસભા’માં અગ્રણી તરીકે એ ભાગ લેતા હતા. આ વખતે પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગોથી, સાહિત્ય ને તત્ત્વજ્ઞાનના વિદ્વતાભર્યા લેખો લખવાથી એ ગુજરાતમાં, હિંદમાં ને પશ્ચિમના દેશોમાં યે પ્રખ્યાતિ પામ્યા. આર્ય સંસ્કૃતિના એ પક્ષપાતી હતા તેથી ઉપરઉપરના સુધારા ઉપર ને આંખો મંથીને પાશ્ચાત્ય મોહમાં ફસેલા સુધારકો ઉપર એમણે ભારે શબ્દપ્રહારો કર્યા હતા. ૧૮૫૫ માં ભાવનગરની શામળદાસ કૌલેજમાં એ સંસ્કૃતના અધ્યાપક નીમાયા. આ પહેલાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિની સુધારણા અર્થે એમણે ‘ત્રિયંવદા’ માસિક શરૂ કર્યું હતું. પાછળથી ‘ત્રિયંવદા’એ ‘સુદર્શન’ નામ ધારણ કર્યું ને ગુજરાતનાં માસિકોમાં એ મુખ્ય માસિક બન્યું. નાકના દર્દને લીધે અધ્યાપકપદનો ત્યાગ કરી એમણે એકલી લેખનપ્રવૃત્તિ જ કર્યાં કરી. પાટણના જાણીતા ભંડારીમાંના પ્રાચીન સાહિત્યનાં કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકોનો એમને હાથે સારોદ્ધાર થયો છે. ૧૮૯૮ માં ચાળીસ વર્ષની દૂકી ઉંમરે એમનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પહેલાં તે એમણે સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખી નાંખ્યાં હતાં.

મણિલાલના ગ્રંથો

માલતીમાધવ, ઉત્તરરામચરિત, નારીપ્રતિષ્ઠા, બાલવિલાસ, ગુલાબસિંહ (લૅડી લિટનની ‘ઝેનોની’ નવલનો અનુવાદ), તર્કલાખા, વિક્રમચરિત, લોજ-પ્રબંધ, દ્વાપ્રય, કુમારપાલચરિત, શિક્ષારાતક, આત્મનિમજ્જન. ભગવદ્ગીતા, નૃસિંહાવતાર, સિદ્ધાંતસાર, વૃત્તિપ્રભાકર, પ્રાણવિનિમય, ચેતનશાસ્ત્ર, ન્યાય, પંચરાત્રી, સંક્ષિપ્ત સુવાક્ય, પરમાર્થ, ગુજરાતના જ્ઞાણેશ્વરો, ચારિત્ર, અવલોકન, વિવાદાંતર, વાકપાટવ, શિક્ષણ અને સ્વશિક્ષણ, વગેરે, વગેરે.]

યોગ્ય માતા

યોગ્ય માતા સૌ શિક્ષક કરતાં પણ અધિક છે. કુટુંબમાં માતા, એ સર્વ હૃદય અને સર્વ ચક્ષુને આકર્ષણ કરનારી છે. એનું અનુકરણ પ્રતિ-ક્ષણ થયાં જ જાય છે. કહેવા કરતાં કરવાની રીતિની અસર માણસ ઉપર સત્વર થાય છે. ઉપદેશ કથવા કરતાં તેમ કરી બતાવવું વધારે શ્રદ્ધા પેદા

કરવાવાળું નીવડે છે. વાણી વિનાનો સિદ્ધ ઉપદેશ કરવાનો એ જ માગ છે. જે ઘરમાં બોલાતાં ઉપદેશનાં વચન વતનદ્વારા પ્રતિક્ષણ લાંગવામાં આવે છે તે ઘરમાં ઊછરનાર બાલક કદાપિ ચારિત્રવાળું થતું નથી. નિરંતર એ જ બને છે કે બાલકનું લક્ષ કૃતિ ઉપર જ જાય છે, ઉપદેશ ઉપર—વાણી ઉપર—નહિ. વાણીગત ઉપદેશ સમજવાનું સામર્થ્ય તો બહુ પાકું વય થયા પછી આવે છે; પણ પ્રત્યક્ષ આચારને જોઈ સમજી લેવાની શક્તિ છે તે બાલ્યથી જ હોય છે. કૃતિ ને ઉપદેશવચન અન્યોન્યથી વિરુદ્ધ હોય તો લાભ નથી થતો, એટલું જ નહિ પણ ઘણી હાનિ થાય છે. એ રીતિનું અનુકરણ કે લક્ષ કરનાર, નીચમાંનું નીચ દુષ્યસન—નામરદાઈનું પ્રથમ લક્ષણ—ઠગાઈ શીખે છે, જેવચની થઈ વાણીમાં સર્વને ઉડાવતાં શીખે છે. બાલક પણ માણસની વાણી અને કૃતિની એકતા વિષે જોઈને સંકલના બાંધી શકે છે, ને માઆપના વતન ઉપર નિરંતર ધ્યાન આપી તે ઉપરથી પોતાના વિચાર બાંધે છે.

અનુકરણ કરતેકરતે સમજવામાં પણ ન આવે એવી સૂક્ષ્મ રીતે માણસની વૃત્તિ બંધાવા માંડે છે, ને દીર્ઘકાલે સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ થઈ નીવડે છે. બાલકની દૃષ્ટિ નિરંતર તેની માતા ઉપર જ ઠરેલી રહે છે; કારણ કે તે જ, તેના પિતાના કરતાં, તેની પાસે વધારે સમય હોય છે. ઘર છે તે સ્ત્રીનું રાજ્ય છે; ત્યાં તેનો અધિકાર નિરંકુશ પ્રવર્તે છે. તેની નાની પ્રજા ઉપર તેનો અધિકાર સારી પેઢે ચાલે છે, ને તે પણ નાનામોટા પ્રતિપ્રસંગે તેના જ મોં સામું જુએ છે. માતાના આચારવિચાર પર જ તેમનું ધ્યાન જાય છે. માતાનું જ તેઓ અનુકરણ કરે છે. નાના કુમળા ઝાડના છોડની છાલમાં એકમે ઝીણા આંકા ચપ્પુવડે પાડ્યા હોય તો તે જેમજેમ ઝાડ વધતું જશે તેમતેમ વધીને મોટા થતા જશે. બાલકના મનમાં જે કાપા પડે છે તેનું પણ આમ જ સમજવું. ઊંમરે પહોંચતાં તે જ ઝીણા ધસારા મોટા ધાબા જેવા થઈ રહે છે ને બાલકના ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપે છે. આ પ્રમાણે બાલકોદ્વારા તેમની માતા જ ફરીથી જીવતી થાય છે. એની વૃત્તિ, વાણી સર્વની છાયા તેમનામાં જ જણાય છે. માતાનો સ્નેહ એ કાઈ ઇશ્વરી યોજના છે. તેના ઉપરનો પ્રેમ સર્વને સહજ છે. ગમે ત્યારે—સુખમાં,

દુઃખમાં—ગમે તે વયમાં—પણ બાલકો માતા ઉપર જ દષ્ટિ કરે છે. નથી તે આવતાં દુઃખની વિટંબનામાંથી છૂટવાની સલાહ લેવા માટે, કે વિપત્તિની વિષમ વેદનાથી મુક્ત થવાની સહાય માટે, પણ કેવલ પ્રેમ, રનેહ, મમતાના મૃદુભાવથી પોતાનું દુઃખ વીસરવા કે સુખને અધિકાધિક દીપિત કરવા માટે જ માતા આગળ આવે છે.

સ્ત્રીઓનું જે યોગ્ય ગૃહરાજ્ય છે તે યથાર્થ રીતે ચાલે તો તે ઉપર જ આખા દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ કે અયોગ્યતા નથી. ઉન્નતિનો મુખ્ય અંશ સ્ત્રીજાતિએ કરેલા સંસ્કારથી જ બંધાય છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહે છે કે ‘ જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ રમે છે. ’ આમ કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે સ્ત્રીને પોતાના યોગ્ય વિભાગમાં પૂર્ણ અધિકાર આપી કામ કરવા દીધું હોય તો બહુ સારાં ફલ થઈ આખા દેશની ઉન્નતિ સુધીમાં પણ તેની અસર ફેલાય છે. પ્રતિગૃહની માતાના ખોળામાં રમતું નાનું બાલક એ ભવિષ્યની પ્રૌઢ પ્રજાનું બીજ છે; ને જે રીતે આ બીજ કેળવાશે તે રીતિની આખા દેશની પ્રજાની સ્થિતિ થશે. માણસની વૃત્તિ ઘડવાના કામમાં સ્ત્રીની સમાનતા કરી શકે તેવો બીજો શિક્ષક નથી. ચારિત્રનું ઔત્તર્ય એ જ દેશોન્નતિનું ચિહ્ન છે. એ ઉન્નતિ કરવામાં સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ભાગ છે. જેમ ગૃહ, વ્યવહાર, દેશ, તેમણે રોપેલાં ચારિત્રબીજથી ફાલતા વૃક્ષફલે પ્રદુલ્લ અને પરિવૃક્ષ થાય છે તેમ ઉત્તમ ધર્મવાસના પેદા થઈ, પરલોક સુધારવામાં પણ તેનાં તે જ ચારિત્રબીજ ઉપયોગી છે. આમ પોતાનું તેમ પોતાના પૂર્વજનું કે ભાવિ પ્રજાનું સર્વનું ઐહિક અને આમુષ્મિક શ્રેય સ્ત્રીઓને જ હાથ છે.

સ્ત્રીઓ નિરંતર પ્રેમદ્વારા શિક્ષણ આપે છે, પુરુષ એ જનમંડળનું બુદ્ધિ-સ્થાન—મન છે; પણ સ્ત્રી તેનું પ્રેમસ્થાન—હૃદય છે. પુરુષ જનમંડળનો નિર્ણેતા છે, સ્ત્રી તેને રસાદ્ર કરી પ્રવર્તાવનાર છે; પુરુષ જનમંડળનું બલ છે, પણ સ્ત્રી તેનું લાવણ્ય, આબૂષણ તથા સુખ છે. સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પણ તેમના પ્રેમદ્વારા જ બહાર પડે છે. આમ યદ્યપિ પુરુષો બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા છે, તથાપિ સ્ત્રીઓ જ માણસની રસભાવનાને કેળવે છે—રસભાવના-

માંથી જ ચારિત્ર બંધાય છે. પુરુષનું માનપૂર્વક સ્મરણ થયાં કરે છે, સ્ત્રીના ઉપર અભિન્ન પ્રેમભાવથી લીનતા થાય છે. પુરુષ આપણને જે વાતની શ્રદ્ધા કરાવી શકે છે તે વાત ઉપર સ્ત્રી આપણો પ્રેમ ખેસાડી આપે છે— આમ સ્ત્રીદ્વારા જ આપણે ચારિત્રના સ્વરૂપને પામીએ છીએ.

ગરીબમાં ગરીબની ઝુંપડીમાં પણ આવી સન્નારી અધિષ્ઠાત્રી હોય તો આનંદ, સુખ, સમૃદ્ધિ, ચારિત્ર સર્વે સહજમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આખાલ-વૃદ્ધ સર્વને સારુ ગૃહ એ સારામાં સારી શિક્ષણ લેવાની શાલા છે. ત્યાં જ સર્વે, પ્રસન્નતા, ધૈર્ય, આત્મચમન, સહાયશીલતા અને કર્તવ્યતાનાં સ્વરૂપ સમજી અનુભવે છે. એ જ સ્થલે વિનય, વિવેક, સર્વ ભણાય છે. આમ માતાને આધીન હોઈ સારાં ગૃહ તે જ સારા ચરિત્રને ઊછેરનારાં નીવડે છે.

જેમ સન્નારીના અધિષ્ઠાતાપણમાં રહેલા ગૃહમાં ઊછેરેલાં બાલક બાળા ઉત્તમ પ્રકારનાં નીવડે છે, તેમ અસન્નારીની છાયામાં ઊછરતાં બાલકનો ભવ ખરાબ પણ થાય છે. જે નારી જાતે કુછંદી, વદકણ્ણી, અસંતોષી, અભણુ છે તેનાં બાલક સારાં નીવડનાર નહિ. તેમનામાં તેમની માતાની જ છાયા પડવાની, અને પાછળના વયમાં ગમે તેટલા સુશિક્ષણના નિમંલ જલથી પણ તે ધોવાવાની નહિ. વિદ્યાયતની એક પ્રખ્યાત “મિલના રિપોર્ટ” પરથી જણાય છે કે તે મિલના કારભારીઓએ એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે તેમાં રહેલા આવનાર માણસની માતા વિષે માહિતી મેળવ્યા પછી તેને દાખલ કરવો. જ્યારે વેપારરોજગારના ધંધામાં હિસાબે લેખાય તેવી રીતે માણસના ચારિત્રનો આંકડો તેની માતાના વ્યવહાર પરથી ઠરી શકે છે ત્યારે સમજશે કે માતાની અસર બાળક પર કેટલી હોવી જોઈએ. એટલે સુધી પણ સિદ્ધ રીતે અનુભવાયું છે કે બાપ ગમે તેવો નઠોર હોય, પણ મા સુશીલ ને યોગ્ય હશે તો બાલક સારાં નીવડશે, પણ એથી ઉલટું બાપ ગમે તેવો સારો છતાં, મા નઠારી હશે તો બાલક સારાં નીવડવાનાં નહિ જ.

સ્ત્રીઓ જે કામ કરે છે, જનમંડલની જે અપ્રતિમ સેવા કરે છે તે શ્રમ રીતે ને લોકોની દૃષ્ટિએ ચઢ્યા વિના જ થયાં જાય છે; છતાં પણ કોણ

કહી શકશે કે તે કશું કરતી નથી ? તેમનાં આવલાં ઊભાં કરવામાં આવ્યાં નથી, તેમની પૂજા ઘેરઘેર થઈ નથી, તેમની વાહવાહ ગવાઈ નથી, પણ તેમનાં કામ, એ બધું જોના વિષે થયું છે તે સર્વ કરતાં મોટાં છે. ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રી ‘વ્યાકરણભાષ્ય’ કે ‘શાકુંતલ’ કે ‘માધ’ ની રચનારી થઈ નથી; ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રીએ ‘રાવણ’ કે ‘જરાસંધ’ કે ‘કંસ’ને માર્યા નથી, કે ‘સમુદ્રમાં સેતુ’ બાંધ્યા નથી, ખરી વાત છે કે તેમણે ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયનશાસ્ત્રના શોધ કર્યા નથી, પણ તેઓએ આ સર્વ કરતાં ઉત્તમ અને મહત્તમ કામ કરેલું છે, કેમકે તેમના જ ખોળામાંથી એ બધું સાધનારા પુરુષોનાં બલ ઉદ્ભવ્યાં છે, તેમના જ પ્રેમામૃતથી ચારિત્રવાળાં સત્સ્ત્રીપુરુષ પુષ્ટ થયાં છે—તે જ સર્વ કરતાં મોટી કરામત છે !

પતિનું વચન પાલવા માટે વાત્સલ્યપ્રેમનો ઉત્કટ ભોગ આપતી કૌસલ્યાની પ્રેમાદ્ર્ કતવ્યપરાયણતા જ રામના મૃદુ પણ પરાક્રમયુક્ત વીરભાવનું બીજ નથી એમ કોણ કહી શકશે ? અમેરિકાની સ્વતંત્રતા સ્થાપનાર જૉર્જ વૉશિંગ્ટન, આખા યુરપને ઉથલપાથલ કરનાર નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપનાર ફ્રાન્સિસ ફ્રાન્કલિન, પંડિતવર લૉડ બેકન, તથા લૉડ બ્રુક્સ, પ્રખ્યાત જર્મન કવિરાજ ગેટી, શીલર, તેમ જ અંગ્રેજ કવિ સ્કૉટ એ સર્વેની માતા ધણી શ્રેષ્ઠ હતી એમ ઇતિહાસમાંથી જણાય છે; અને તેમની મહત્તા એ તેમની માતાની સદ્ગતિનાં જ ફલ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. સમર્થ ધર્મપ્રવર્તકોમાં પણ માતાની શુદ્ધ છાયા જણાઈ છે. કૌસલ્યા અને યશોદાના ઉછંગમાંથી જ રામ ને કૃષ્ણ નીવડ્યા છે; તેમના પિતા દશરથ તથા નંદને આજ કોઈ ઝાઝું સંભારતું નથી, પણ તેમની માતાનાં તો ઘેરઘેર પૂજન થાય છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ચલાવનાર ક્રાઈસ્ટના પિતાનું નામ સુદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ નથી. કેવલ તેની માતા “ મરીઅમ અથવા મેરી ” તે ધર્માનુયાયીની પૂજા પામે છે. શૂરા રજપૂતો જે યુદ્ધમાં પડી કેસરીઆં કરતા તે તેમની માતાના ધાવણનું વીર્ય હતું. યુદ્ધથી પરાક્રમ્ય થયેલા પુત્રનું મોં ન જોનાર માતા ખરા પ્રેમથી, ધર્મથી, શૌચથી યુક્ત હોવી જ જોઈએ ! આપણા દેશના

મુસલમાન પાદશાહમાં અકબરની માતાની છાયા અકબરમાં હતી એમ કહેવાય છે, અને શિવાજીએ પણ મુસલમાનને નિમૂલ કરવાનું પાન પોતાની માતાના દ્વંધમાંથી ક્યું હતું એમ જણાય છે. આમ માતાની સમ્બંધા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આથી ઉલટા દાખલા ધણા છે. પ્રસિદ્ધ કવિ લૉડ' આયરનની માનો સ્વભાવ કરડો તથા ખરાબ હતો, ને તેની જ છાયા એ કવિના ચીડીઆ તથા ક્રોધી સ્વભાવમાં નિરંતર જણાતી. લોકોમાં જે વાત ચાલે છે કે કોઈ ફાંસીએ ચઢનાર પુત્રે પોતાની માતાને પાસે બોલાવી તેનો કાન કરડી ખાધો હતો તે પણ આ સિદ્ધાંતના જ ઉદાહરણરૂપ જાણવી.

આ પ્રમાણે સર્વથા ગૃહની, કુટુંબની, ગામની, દેશની, સર્વની ઉન્નતિનું મૂલ્ય સત્તારીરૂપ શુદ્ધ માતા એ જ છે.

સર્વ ગૃહસંસ્કારનો આધાર માતા ઉપર ઠરે છે, ને સારી માતાથી સારાં પરિણામ અને નફારીથી નફારાં પરિણામ પણ અનુભવાય છે. ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે માતાની સુચુદ્ધિ અને સુશીલતા ઉપર મુખ્ય આધાર છે. પુરુષને સુશિક્ષણની જેવી ને જેટલી અપેક્ષા છે, તેવી અને તેટલી જ અપેક્ષા સ્ત્રીઓને છે. જેથી એકની બુદ્ધિ સ્ફુરિત થઈને વ્યવહારમાં કામ આવે છે તેથી જ બીજાની પણ થઈ તેટલી જ ઉપયુક્ત થાય છે. સ્ત્રીઓને પોતાનાં કામકાજમાં વ્યવસ્થા રાખવાની ટેવ, તથા સર્વ વ્યવહારમાં દૂર-દર્શીપણું એ બે ગુણ ધણા ઉપયોગી છે. તે ઉપરાંત કરકસરની ટેવ પણ અમૂલ્ય છે. એ સર્વ જેથી વધે તેવા શિક્ષણનો તેને ધણો ઉપયોગ છતાં સ્ત્રીપુરુષના વ્યાપાર સ્વાભાવિક રીતે જ જુદા હોવાથી સ્ત્રીપુરુષનાં શિક્ષણ અમુક વય સુધી એક હોઈ શકે, પણ પછી જુદું પડવું જ જોઈએ. સુશિક્ષિત માતાઓ આ પ્રમાણે પેદા થાય છે. તેમ થવાથી દેશની ઉન્નતિનાં બીજ રોપાય છે. જેને દેશ પાયમાલ થયા છે તેને દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણ ઉપર લોકો ધ્યાન ન આપવાથી તેમ થયું છે, માટે સ્ત્રીની ઉન્નતિમાં જ સર્વની ઉન્નતિ છે એમ જાણી જેમ અને તેમ દેશમાં સન્માતાની વૃદ્ધિ થાય એવો પ્રયત્ન સર્વેએ કરવો જોઈએ.

આ પ્રકારે યોગ્ય માતાઓ જે ઘરમાં હોય તે ઘરના સંસ્કાર બાલક-નામાં અતિ ઉત્તમરૂપે જડાય છે, અને મોટપણે ચારિત્રરૂપે સ્પષ્ટ થઈ,

એવા મનુષ્યદ્વારા સંસારને દહાંતરૂપ થઈ પડે છે. ચારિત્રનું નિદાન ઉત્તમ ગૃહસંસ્કાર છે ને તેનો આધાર માતા ઉપર છે.

ચારિત્ર

પ્રશ્નો

- ૧ 'ધરમાં માતાનું સ્થાન' એ વિષય ઉપર એક દૂંઠો નિબંધ લખો.
- ૨ યોગ્ય માતાની સમસ્ત સમાજ ઉપર શી અસર થાય ?
- ૩ 'જીવનની મહત્તા ઘડવામાં માતા અને શિક્ષકનું સ્થાન' એ બાબત તમારા વિચારો દૂંઠાણથી ચર્ચો.
- ૪ ગમે તે દુનિયાના દસ મહાપુરુષો લઈ તેમની માતાનાં નામ દઈ તેમની ઉપર થયેલી તેમની અસરો વર્ણવો.
- ૫ 'યોગ્ય માતા એ ગૃહજીવનની પ્રેરક હેવી છે' એ કથન સાચું છે ? શા મટિ ?

રમણભાઈ નીલકંઠ

[વિ. સં. ૧૯૨૪-૧૯૮૪ : ઇ. સ. ૧૮૬૮-૧૯૨૮]

[સ્વર્ગ ૦ સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનો જન્મ ૧૮૬૮માં કેળવણી-કાર, સુધારક અને સાહિત્યકાર સુરતનિવાસી મહીપતરામને ત્યાં અમદાવાદમાં થયો હતો. એમના પૂર્વજ નીલકંઠ મહેતાએ સુરતના નવાબનું કારભારું કરી નામના મેળવેલી તે ઉપરથી તેમના સ્મરણાર્થ એમનું કુટુંબનામ 'નીલકંઠ' રાખવામાં આવ્યું છે. મહીપતરામ જ્ઞાતિનાં બંધનો તોડી વિલાયત જનારાઓમાં પ્રથમ ગુજરાતી હિંદુ હતા. પાર્વતીકુંવર રમણભાઈનાં માતા થાય. રમણભાઈ એમના ત્રણ ભાઈઓમાં સૌથી નાના હતા. એમની કેળવણી એમના ચોથા વર્ષમાં શરૂ થઈ. આઠમે વર્ષે એમણે અંગ્રેજી અભ્યાસ આરંભ્યો. ૧૮૮૩માં એ મેટ્રિક થયા. ગુજરાત કૉલેજમાં શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી તે છોડી દધને તે અંગ્રેજીની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્સવર્થના જ્ઞાનનો લાભ લેવા દાખલ થયા. ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર સાથે એમણે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. રમણભાઈએ પોતાના કૉલેજજીવનમાં જ 'ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા'ને આશ્રયે 'કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ' વિષે વ્યાખ્યાન આપી સાહિત્યકારના જીવનની શરૂઆત કરી હતી.

એમનું પહેલું લગ્ન સુરતમાં ૧૮૮૪માં થયેલું. તે પત્ની ૧૮૮૮માં સ્વર્ગસ્થ થયાં હતાં. રમણભાઈએ તે બાઈનું નામ 'તું ગઈ' ને 'રેખાશૂન્યતા' એ બે સરસ

કાવ્યોમાં અમર કર્યું છે. ૧૮૮૯માં એમણે એલ.એલ.બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી. એ જ વર્ષે એમનું બીજી વારનું લગ્ન—આપણાં લગ્નગીતોનો સુંદર સંગ્રહ કરનાર જોગાનાથ સારાભાઈનાં પુત્રી સ્વર્ગં બાળાબહેન ગોપીલાલ કુવનાં પુત્રી—વિદ્યાબહેન સાથે થયું.

આર્યનાસમાજના મુખપત્ર ‘જ્ઞાનસુધા’ માસિકનું (હાલ બંધ) તંત્રીપદ ૧૮૮૭ માં હાથમાં લઈ એમણે તેમાં ધર્મ, સુધારો, સાહિત્ય અને ગુજરાતની—હિંદની—ધાર્મિક, સામાજિક અને સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ચર્ચા કરવા માંડી. ‘હાસ્યમંદિર’, ‘ભદ્રંભદ્ર’, ‘કવિતા અને સાહિત્ય’માંના છટાછટા અને સામટા વિવિધ પ્રકારના લેખો એ માસિકદ્વારા પહેલા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ૧૯૦૦ માં અજ્ઞાન સનાતનીઓનો અપાર દ્વેષ વહોરતી ‘ભદ્રંભદ્ર’ ની કલ્પિત હાસ્યરસિક જીવનકથા એમણે પ્રસિદ્ધ કરી. ૧૯૧૨ માં પિતાના ‘ભગાઇસંગ્રહ’માંથી વસ્તુ શોધી એમણે ‘રાઇનો પર્વત’ એ સફળ ને સુધારાનું ઉત્તમ નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું.

રમણભાઈ થોડાંક ઉર્મિકાવ્યો લખીને ઉચ્ચ કોટિના કવિ તરીકે પણ રસિક-વર્ગમાં પ્રેમપાત્ર થયેલા છે.

૧૯૧૧ ની સાલમાં સરકારે એમની લોકસેવાની કદર કરી એમને રાવબહાદુર બનાવ્યા હતા.

૧૯૧૫ માં વિદ્યાબહેન ને એમનો ભેગો લેખસંગ્રહ ‘હાસ્યમંદિર’ પ્રગટ થયા. આ વર્ષ માં ‘સુ’માંથી ખાતે ભરાયલી આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખપદ એમને આપવામાં આવ્યું. અનેક ભારેભારે પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે રમણભાઈને આખરે લકવાનું દર્દે લાગુ થયું. ૧૯૨૮માં સન્મનતાની સાક્ષાત મૂર્તિ—જેના એ લોક ને સરકારની ખેશુમાર લોકપ્રિયતા સાથે સ્વર્ગવાસી થયા.

રમણભાઈની સાહિત્યકૃતિઓ

કવિતા અને સાહિત્ય ભા. ૧-૪ (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી બીજી આવૃત્તિ), ભદ્રંભદ્ર, હાસ્યમંદિર, જ્ઞાનસુધા વગેરે પત્રોમાં લખાયેલા પુસ્તકસ્થ નહીં થયેલા બીજા લેખો, રાઇનો પર્વત (નાટક) અને છટક કાવ્યો.]

નાત મળી

રાતે મગનના સંબંધમાં પાકો અને છેવટનો વિચાર કરવાને નાત મળવાની છે એ ખબર સાંભળી ભદ્રંભદ્રે ઉપલા બનાવના ખેદની વિસ્મૃતિ કરી. તેમનો ઉત્સાહ પાછો જગ્યત થયો. શાહુડી સિસોળિયાં ફૂલાવી નીકળે તેમ તે શાશ્વત્યનોથી સંનદ્ધ થઈ નીકળ્યા. મગનને આખરે પ્રાયશ્ચિત્ત

કરાવી શુદ્ધ કરવો એવો તેમનો વિચાર હતો, પણ નાતવાળા વિરોધીઓને ભારે દંડ લેવામાં ફાવવા ન દેવા એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. નાતની દેવીના મંદિરમાં નવ વાગતે નાત મળવાનો ઠરાવ હતો. દસ વાગતા સુધી કોઈ આવ્યું નહિ. તે પછી અગીઆર સુધી છૂટકછૂટક આવી લોકો કોઈ નથી આવ્યું એમ કહી પાછા આવ્યા. છોકરાઓ બહુ જોરથી ઘંટ વગાડતા હતા અને કોઈકોઈ વખત “જે” બોલતા હતા, તેથી જ આજની વિશેષતા માલમ પડતી હતી. આખરે જમાવ થવા લાગ્યો. લોકો આવી ઓટલા પર ખૂણામાં જોડા ગોડવવા લાગ્યા. કોઈકે અંદર બેસીને પ્રસ્તુત વિષય સિવાય બીજા અનેક બાબતોની વાતો કરવા લાગ્યા. કોઈકે બહાર બેસી રહીને ભદ્રંભદ્ર તરફ આંગળી કરી છાનામાના વાતો કરવા લાગ્યા. કોઈકે મોડું થવા માટે પોતા વિના બીજા બધાનો દોષ કાઢવા લાગ્યા. કોળાના ભાવની વાત પરથી કાઢીઆના ધંધામાં કમાવાનું કે નહિ એ વાત ચાલી; તે પરથી કાઢીઓ ચતુર કે કુંભાર ચતુર, તે પર વાત ચાલી; તે પરથી કોડીઆમાં દાળ સારી લાગે કે વાડકામાં તે વાત ચાલી; તે પરથી ચીનાઈ માટીનાં ચલાણું કેટલાં જલદી ફૂટી જાય છે તે વાત ચાલી; તે પરથી કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે ચીનાઈ માટીનાં ચલાણુંમાં ચહા પીવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે કે નહિ. ચર્ચા વધતાં સુધારો કેટલો વધી ગયો છે અને કેટલી બ્રહ્મતા થઈ છે એવી કોઈએ ટીકા કરી તે પરથી કોઈએ કહ્યું કે નાતમાં માટી પીરસાય એટલું જ બાકી છે ! કોઈ બોલ્યું કે ‘હત્યા કરવાનો તો આરંભ થયો છે. બિલાડી ઉંદરનો શિકાર કરે તો આલ્મણ વળી બીજા કોઈનો શીકાર કરે.’ વંદાનું નામ દેવું જ બાકી હતું. ત્યાંથી બધા અટક્યા. અગાડી વિષય લંબાવવો કે નહિ તે વિચારી સર્વ એકબીજાની સામું જોવા લાગ્યા. અકસ્માત પ્રસ્તુત વાત આવી ગઈ જાણી સર્વ ખંચાયા એવામાં સોમેશ્વર પંડ્યા ચક્રચૂર થયેલા મંડળને લઇને આવ્યા. તેમણે કેટલાકના પગ ખુંઘા, કેટલાકની પાઘડીઓ પાડી, કેટલાકને જગા કરવા દૂર ખેંચ્યા. હો હા થઈ, બોલાચાલી થઈ, સહજ ટપાટપી થઈ.

આ સર્વ બનાવ ભદ્રંભદ્ર કપારના શાંતપણે જોઈ રહ્યા હતા તે હવે બેઠા બેઠા. બેઠા થઈ સિંહવત ગર્જના કરી તેમણે કહ્યું કે ‘અરે દુરા-

ચારી, દુષ્ટ, પતિત જનો ! તમે આ દેવીને અપમાન કરો છો તેની તો ચિંતા નહિ; પણ આદ્યજ્ઞાના નામને કલંકિત કરો છો ? કોણે તમને આદ્યજ્ઞ કહ્યા ? કોણે તમને બીજાના આદ્યજ્ઞત્વની પરીક્ષા કરવાને યોગ્ય કહ્યા ? પોતાની પરીક્ષા તો કરો.’

આ વચન કોઈ અમુક વ્યક્તિનું નામ દઈને કહ્યું ન હોતું પણ તે બોલનાર તરફ સર્વનું ધ્યાન ખેંચાયું જોઈ સોમેશ્વરે જવાબ દીધો કે ‘આદ્યજ્ઞ તો આજના નહિ પણ તારો પાપ દેડવાડમાં ઠેસ ખાઈને મુઝો ને તેના તેરમાની નાત ધૂળ થઈ તે પહેલાંના છીએ. પરીક્ષા કરવી છે તો શું કામ નાતની ખુશામત કરવા આજ આવ્યો છે ?’

ભદ્રંભદ્ર તરફના એક આદમીએ ઊઠી કહ્યું, ‘અમે ખુશામત કરવા નથી આવ્યા પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યા છીએ. એક આદમી તે કાંઈ નાત નથી કે તેનો કોઈ પર પાડ થવાનો હોય ને કોઈનું મોત અકરમાત ક્યાં થયું ને નાતમાં કોઈ અદેખાએ શો ટંટો કર્યો તે મોટી વાત નથી. એમ તો કોઈનો કાકો છાકટો થઈને ગટરમાં પડીને મરી ગયો હોય તેનું કેમ ? દેવીને નામે દારૂ પીધો માટે શુદ્ધ થયા ?’

સોમેશ્વરના એક ભાઈબંધે કચ્છો મારી ખંભ ઠોકી ઉત્તર દીધોઃ “કુસ્તી કરવી હોય તો આવી જા.”

એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું, “કોઈને કંઈ છિદ્ર હશે ને કોઈને કંઈ હશે. તે બધા માટે તકરાર કરશો તો પછી તો કોઈનો નાતમાં રહેવા વારો નહિ આવે, માટે મારામારીની વાત જવા દો. આ નાત શા માટે મળી છે તે કાંઈ જાણું નથી. તુળસીરામના દીકરા મગને હત્યા કરાવી માટે તેને નાત બહાર મૂકવાનો છે એમાં વળી શાસ્ત્રાર્થ શાનો ? એમાં કોઈ કહે છે કે હત્યા નથી થઈ ?”

એક બીજા આદ્યજ્ઞે બેઠાંબેઠાં જ કહ્યું, “શાસ્ત્ર હોય તો પછી નાતને શું પૂછવાનું હતું ? અમને આદ્યજ્ઞીઆ વાંચતાં નથી આવડતું માટે શું નાતમાં અમારો એકડો નહિ ને શાસ્ત્ર જાણે તે જ નાતના મોટા ? મગનને તો નાત બહાર મૂકેલો જ છે. હું જોઉં છું એ કોને ત્યાં નાતમાં જમવા આવે છે.”

ભદ્રંભદ્રે ક્રોધાવિષ્ઠ થઈ કહ્યું, ‘આ તે કલિયુગ છે કે કલિયુગનો આપ છે? આત્મણે મુખે શાસ્ત્રનો અનાદર થાય ત્યારે જનોઈ પહેયાંમાં યે શું સાચકંય છે અને મોદક ખાવામાં યે શી તૃપ્તિ છે? એમ ન સમજશો કે વેદધર્મ બધો નષ્ટ થઈ ગયો છે કે શાસ્ત્રને સ્થાને તકનું બળ ફાવશે. શાસ્ત્રાર્થનું કામ ન હોત તો વેદ અંગ્રેજીમાં કે ઉર્દુમાં જ ન લખાત? શાસ્ત્રાર્થનું કામ ન હોત તો સ્વર્ગમાં વૈતરણીમાં ગાયને પૂંછડે તરવાને બદલે પૂલ પર થઈ આગગાડીમાં ખેસી જવાનું ન હોત કે બધા સડસડાટ ચાલ્યા જત ! હું તો કહું છું કે શાસ્ત્ર જોવાની ના કહેનારને પહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત આપો. શાસ્ત્રાર્થ કરવો સહેલો નથી. તેનાં બધાં ફાંફાં છે. શાસ્ત્રમાં હું આવળના વૃક્ષ જેવો છું. પાસે આવો તો કાંટા વાગે અને દૂર નાસો, સળગાવો તો એવો તાપ કોઇનો નહિ અને બારે માસ ધરમાં ભરી મૂકો. આવો, કોઈ ઉત્તર દો કે મગને શું પાતક ક્યું? હિંસા કરી તો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે કે આત્મા કોઇને મારતો નથી, ને કોઇથી મરતો પણ નથી. તે તો અનિત્ય છે અને અવધ્ય છે તો પછી કોણે કોની હિંસા કરી? આ પ્રમાણથી જ્ઞાની તો કદી ખૂનમાં પાપ ગણતા જ નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે યજ્ઞ માટે સ્વયંભૂએ પોતે પશુઓ સૃજ્યાં છે અને તેમાં યજ્ઞમાન પશુ ન મારે તો પાપ છે. ક્યાં ક્યાં પ્રાણી ખાવાં અને ક્યાં ક્યાં ન ખાવાં તે નવમા અધ્યાયમાં ગણાવ્યાં છે, તો હિંસા તેથી સિદ્ધ છે. વેદમાં પશુઓની હિંસા લખી છે. તેમનાં શરીરના ભાગ કાપતાં નીકળે તે ગણાવ્યા છે, તેમના ઉપયોગનો વિધિ વર્ણવ્યો છે, તો શું તમે વેદને નહિ માનો ! યુદ્ધિ અહિંસાનો બોધ કર્યો તે હિંસા થતી હશે તે વિના અમસ્તો જ ધોંધાટ કર્યો હશે? રૂઢિ તેથી વિરુદ્ધ છે અને તે મારે માન્ય છે, અને સુધારાવાળા કે પાશ્ચાત્ય લોકો સાથે વાદવિવાદ કરવો હોય તો ગમે તેમ સિદ્ધ કરી આપું કે વેદ અને શાસ્ત્રમાં હિંસાનું નામ નથી. પણ ખરી વાત પર આવે ત્યારે કહેવું પડે. આત્મણે આત્મણું માથું વાટે એમ તે હોય? બાળક છે, સહેજસાજ દોષ થયો હોય તો જનોઈ બદલે; પણ આ ધાંધળ શું?

સોમેશ્વર પંડ્યા બોલી ઊઠ્યા, ‘એમ જનોઈ બદલેથી પતી જાય એકું

સહેલું કામ નથી. જનોઈ બદલે ને ગોર દક્ષણા લઈ જાય એમાં નાતને શો ફાયદો ! વરસમાં બે વાર આખી નાતનું ભોજન થાય અને સહુ ભૂદેવોને સારી દક્ષણા મળે એટલી ગોઠવણુ ન થાય તો પછી આ બધી મહેનતનું ફળ શું ? આણુ લગનગારો મંદ હતો તેની ખોટ કંઈક પૂરી પાડવાનો લાગ આવ્યો છે એવી આશા ન હોત તો કોણુ વગર લેવાદેવાના ઉગ્ગરા કરત ? અમારે શી ગરજ પડી છે તે મગનને નાતમાં લઈએ ? નાતવાળાને ઘેર ફેરા ખાઈ ખાઈને જોડા ફાટે ત્યારે નાત તોડ કહાડવા મળે. તેને બદલે આમ સહેજ મળી મોઝીનો ખરચ બચાવ્યો છે, તો શું તેના બદલામાં અમારા પેટફૂં મોઝીને મોદકફૂં જોડા દાંતફૂં ટાંકણા વડે શીવવા જેટલો રોજગાર પણ નહિ મળે ? કહે છે કે મગને પાપ કર્યું નથી. પણ કોઈએ પાપ કર્યું છે કે નહિ તેની અમારે પંચાત જ નથી. લોકોને પાપ કરતાં અટકાવવા એ કાંઈ નાતનું કામ નથી. ચોરી કરી કેદમાં ગયેલા બ્રાહ્મણને નાત બહાર મૂક્યો એવું કદી સાંભળ્યું છે ? પણ બ્રાહ્મણ થઈ વાણીઆનું વાણી પીએ તો તરત નાત બહાર મૂકીએ. ધર્મ તો એમાં છે અને ધર્મ પળાવવો એ નાતનું કામ છે. એટલે એમાં શાસ્ત્ર જોવાનું કંઈ છે જ નહિ. શાસ્ત્ર કહે છે એનો બાપ ભરૂચથી ઘાઘે નાવમાં ખેસીને ગયો ત્યારે શાસ્ત્ર ક્યાં ઉઘી ગયું હતું ? મોટા શાસ્ત્રી કહેવાતા હતા, પણ દક્ષણા જતી ન રહે માટે સમુદ્રગમન કર્યું. કેમ કોઈ બોલ્યું નહિ ? તે વખત એના કાકાનો જથો હતો. જે તરફ જથો તે તરફ શાસ્ત્ર ને રૂઢિ તેથી, મગનને પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવી નાતમાં લઈએ તો વળી પાડ સત્તર વખત. પૈસા ન આપતો હોય તો યે નાતમાં લેવો એવું કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ?

મગનનો ભાઈ આ બે પક્ષમાંથી એકે તરફ ન હતો. ભદ્રંભદ્રની સમાધાનની યુક્તિ પણ તેને પસંદ ન હોતી. તે ઉઠીને બોલ્યો, ‘ મડદું ફેલી ખાવાને શિયાળવાં ભેગાં થયાં છે, પણ એમ તો કોઈ જુઓ કે મડદું છે કે કાંઈ જીવતું છે ? આંખ ઉઘાડીએ તો વખતે મન પાછું હશે, માટે આંધળા થઈને જ ભક્ષ કરી જશો ? એક કહે છે કે નાત બહાર મૂકો, એક કહે છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવો, એક કહે છે કે જનોઈ બદલાવો, પણ કોઈએ ક્યું કે શું વિશેષ થયું છે ? મગને જાતે તો જીવડું માયું નથી, અને માયું

હોય તો ચે પૂછું છું કે આ બધા બેઠા છે તેમના જન્મારામાં કદી હત્યા કરનાર માટે નાત મળી સાંભરે છે? બકરા અને પાડા મારનારા દેવીના ભગતો શુદ્ધ થઈ બેઠા છે એમને જ પૂછો ને કે તમે શા ધર્માચરણથી નાતમાં રહ્યા છો? અરે! જનવરની હત્યા તો શું પણ બાળહત્યા અને બ્રહ્મહત્યા કરાવનારાનાં નામ કોઈથી જાનાં નથી. એમને કોઈ પૂછતું નથી અને મગનને કેમ પૂછવા આવ્યા છો? મગને શા અપરાધ કર્યો તે તો કહો. એ શાસ્ત્રથી અપરાધ છે કે રૂઢિથી અપરાધ છે? નથી કોઈ શાસ્ત્ર જાણનારા ને નથી કોઈ રૂઢિ પાળનારા! ભદ્રાઓને મિષ્ટાન્નની લાલચ લાગી છે, મદ્યતનું ખાવાનું મન થયું છે, તો હું પણ ખરો કે ખરેખરા મદ્યતના રોટલા ખવડાવું. જાઓ, મગન પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરે, એ કંઈ નાત બહાર નથી. ’

થોડું લણી, થોડો વેપાર કરી, થોડી ખુશામત કરી, અને ઘણા નાનવરા ખાઈ પેટ ભરનાર એક સામા પક્ષનો બ્રાહ્મણ તરત ઉત્તર દેવા ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું, ‘નાત બહાર છે કે નહિ તે વખત આવે માલમ પડશે. નાતે તો નાત બહાર મૂક્યો છે. પશુહત્યા અને બાળહત્યા કરનારા કોઈ જાણવામાં નથી. એવા કોઈહોત તો તેને નાત બહાર મૂક્યા જ હોત. એવાં કૃત્ય માટે કોઈને નાત બહાર નથી મૂક્યા તેથી સિદ્ધ થાય છે કે એવું કરનારા કોઈ છે જ નહિ. હિંસા શાસ્ત્રમાં લખી છે એમ કહેનારા તો વટલેલા છે. હિંસા જેવું દુષ્ટ કામ વેદમાં લખ્યું હોય તો પછી વેદ ઈશ્વરપ્રણીત શાના? અને તે ઈશ્વરપ્રણીત નથી એમ કંઈ તે માટે કહેવાય? આ દેશનો બધો ધર્મ ઉઘો વળાય? સનાતન ધર્મનું રક્ષણ તો કોરે રહી જાય અને ઉલટી લોકની અપ્રીતિ થાય, એવી સત્યશોધક બુદ્ધિ તો સુધારાવાળાને ઇષ્ટ હજો. માટે આપણે તો ખરું એ કે હિંસા વેદમાં લખી જ નથી. લખી છે એમ બતાવે તેને કહેવું કે વેદમાં હિંસા છે એમ કહે તે વેદ સમજે જ નહિ. એમ તો વળી સુધારાવાળા કહે છે કે વેદમાં ઘીનાં ટાંકાં કરવાનું નથી લખ્યું. માટે શું ટાંકાં ન કરવાં? વેદમાં ન લખ્યું હોય તે તો થાય નહિ, માટે એમ ન કહેવાય કે વેદ ઈશ્વરપ્રણીત નથી. ઘી ટાંકાંની ના કહે તે વેદ સમજતા નથી એમ કહેવું. વેદાદેક શાસ્ત્ર તો કામદુષ્કા ગાય છે. જે જોઈએ તે મળે

એમ છે, તો પછી ઘીનાં ટાંકાં ન મળે ? શું આઠાણની કોમને દયા જ નહિ હોય ? જુઓ, આઠાણ પર દયા ખાતર જ વેદમાં લખ્યું છે કે વિલાયતી સાંચાકામમાં ચરખી વાપરવી પડે તો તે વખત હિંસા અટકાવવી નહિ; કેમકે ચરખીને બદલે એટલું બધું ધી વપરાય તો ઘી બહુ મોઘું થઈ જાય અને લોકો આઠાણને મિષ્ટાન્ન બહુ ઓછાં જમાડે. બક્ષ યજ્ઞ વગેરે માટે મારવામાં ધનલાભ નથી તો તે હિંસા અટકાવવી જોઈએ.

શાસ્ત્રનો એક અક્ષર વાંચ્યા વિના શાસ્ત્રજ્ઞ હોવાનો ડોળ રાખનાર એક મહારાજ બોલ્યા, ‘કેટલાક સમજ્યા વિના કહે છે યજ્ઞમાં પશુ મારવાનું લખ્યું છે. પણ વેદમાં તો જ્યાં પશુ, અજ, હાગ, અશ્વ, ગા, વત્સ, નર, માંસ, મેદસ્, વપા, એ શબ્દો આવે ત્યાં તેનો અર્થ ઓખા જ કરવાનો છે; બહુબહુ તો નાગિયેર કે કોપરાની ધારી એવો અર્થ થાય. માખી ઉરાડી હોય તેને વાઘ માર્યો કહીએ છીએ એવી એ બધી લક્ષણા હશે. તે માટે પ્રમાણ આપણી ઇચ્છા છે. અને વળી કોઈ કદી ખરાં પશુ મારતા હશે તો તે એવા તપસ્વી હતા કે પશુને મારીને ખાઈ ગયા પછી પાછું જીવતું કરે. શરીરનાં રજકણ શી રીતે પાછાં એકઠાં થતાં હશે તે હાલ કલિયુગમાં નવાઈ લાગે, પણ, આગલા યુગની વાત જુદી હતી. એવા ચમત્કાર તો ઇશ્વર પણ કરી નથી દેખાડતા. ઇશ્વરને તો એવું કે જે એક વાર મરી ગયો તે મરી ગયો. મરી ગયેલો ફરીથી ખેડો થાય તે તો પશુ ખાનારા આગલા યુગના પુણ્યશાલી ઋષિઓ જ કરી શકતા. પણ આ યુગમાં હવે તેમ થાય નહિ. આ યુગમાં તો મોંએ કહેવાનાં પ્રમાણ માટે શાસ્ત્ર જોવાય પણ આચરણ કરવાનું પ્રમાણ જોઈએ ત્યારે તો શ્દિ જ. નહિ તો પછી અસહનો જ ચાલતો આવેલો સનાતન ધર્મ શાનો ? સનાતન તો શ્દિ જ. શ્દિ તોડનારને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું જ જોઈએ.’

એક પીનપુષ્ટ ભૂદેવે બેઠાંબેઠાં જ કહ્યું, ‘નાત મળી છે ત્યારે ઠરાવ કરોને કે દૂધપાકનું જમણું હોય ત્યારે પડિયા મોટા જ આપવા. નાના પડિયાથી કાંઈ દૂધપાક ઓછો વળતો નથી, પણ, જમનારાને હરકત પડે છે અને ધડીધડી માગવું પડે છે એટલું જ’

એક મહારાજ જાપાંતિલક કરી, કન્છો મારી અને ચોટલી છૂટી રાખી.

ઉધાડ જ આવ્યા હતા. તે ખોલ્યા, ‘ અરે દૂધપાકના નાના પડિયા આપવા એ છેક શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નથી, પણ છોકરાઓ, સાહેબલોકશાહી બાબરાં રાખે છે અને શિખાબન્ધન નથી કરતા એ અધર્મ’ અટકાવોને. વૈતરણીમાં ડૂબ્યા તે વખતે શિખા નહિ હોય તો તેને ખેંચી શી રીતે કહાડશે ? શિખાબન્ધન વિના કશેા ધર્મ’ પળાય કે એકે પુણ્યકર્મ’ થાય એમ કલ્પનામાં પણ આવી શકે છે ? આપણા ધરડાઓએ બહુ વિચાર કરી શિખાબન્ધનનો વિધિ કહ્યો છે. જુઓ, જેવી શિખાની ગાંઠ વાળે કે તેવી આંતરડામાં ગાંઠ પડે છે, અને તેથી પ્રાણવાયુ ખેંચાય છે, અને આગગાડીના ઇંજન જેવી સિસોટી વાગે છે, તે ધર્મરાજની કચેરીમાં સંભળાય છે અને ત્યાં વિમાનનો એક ટાંકા શીવાય છે. બધા ટાંકા શીવાઈ રહે એટલાં શિખાબન્ધન કર્યાં હોય તેને જ મરતી વખત વિમાન આવે છે. બીજા બધા રહી જાય છે. શિખાબન્ધન નહિ કરનારો કોઈ સ્વર્ગમાં ગયો સાંભળ્યો છે ? માટે બંદોબસ્ત કરો કે જે બાબરાં રાખે તે સવા રૂપિયો દંડ આપે ને મૂછ મુંડાવે. સુધારો તે ક્યાં લગી ! આપણા ઋષિઓ દાઢી રાખતા તે તો જાણે હવે મુસલમાન, પારસી, અને અંગ્રેજ રાખે છે માટે પારકા દેશનો ચાલ ગણી છોડી દેવો પડ્યો, પણ લાંબા વાળ રાખવામાં એ ઋષિઓની રીત છોડી દેવી અને પારકા દેશના બ્રહ્મરિવાજ દાખલ કરવા ? આપણામાં ધણા ધ્યાંયજ્ઞના ગોર છે તો ધ્યાંયજ્ઞને જ દબાવો કે જે બ્રાહ્મણની ચોટલી કાતરે તેને ત્યાં ગોર નહિ આવે. ’

ભદ્રંભદ્ર લાગ જોઈ ખોલી ઊઠ્યા, ‘ શું તે માટે અમારી જન્મારાની વૃત્તિ જવા દઇએ અને દક્ષિણા છોડી દઇએ ? ખરો ઉપાય તો એ છે કે શિખા ન હોય તેને નાતમાં જમવા ન આવવા દેવા. આ બધા બાબરી રાખનાર છોકરાને નાતમાં જમવા આવવા દો ને મગનને અટકાવો એ કેમ ? શાસ્ત્ર કે રૂઢિ પ્રમાણે તે આવો કોઈ બતાવો. પશુવધ કરતાં શિખાકર્ત્તનમાં વધારે પાપ છે કેમકે શિખામાં બ્રહ્મતેજ રહે છે, અને શિખા કપાવે તો બ્રહ્મહત્યા થાય છે. શાસ્ત્ર કોરે રાખશે તો યે આમાં તો રૂઢિ પણ છે. પહેલી શિખાબન્ધન ન કરનારને કરવાની શિક્ષા નહીં કરો. તે શિક્ષા મગનને કરજો, અમારે કયુલ છે, પણ પહેલું એ ક્યાં વિના મગનનું નહિ થાય. ’

બધાના મનમાં આથી ગૂંચવણ થઈ. ધણાનાં સગાંમાં બાબરીની સભામાં આવી જાય એવા ઊંડા હતા. મગનને હેરાન કરવાની સર્વ કોઈને ઇચ્છા હતી, પણ પોતાનું સાચવીને શી રીતે બીજાને સતાવવો એ મુશ્કેલી થઈ પડી. કોઈ કહે કે ‘નાત જે માટે મળી હોય તે વાતનો જ વિચાર થઈ શકે, બીજા પ્રશ્ન હોય તો ફરી નાત મેળવે. કોઈ કહે કે, મગન દંડ આપે તે રકમમાંથી બાબરાં રાખનાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.’ કોઈ કહે કે ‘નાતમાંથી મગન પ્રાયશ્ચિત્ત કરશે એટલે આખી નાત પાવન થશે ને બીજાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર નહિ પડે.’

ભદ્રંભદ્રે આ સર્વ સામે વાંધો લીધો કે ‘મગન એકલો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકે નહિ. એણે વંદાનો વધ કર્યો તેથી આખી નાત પતિત થઈ છે માટે આખી નાતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. મગન શુદ્ધ થયા પછી બીજાને લોક મગનની સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થયેલા ન હોય તો મગન પાછો તેમના સંસર્ગથી બ્રહ્મ થાય, તે પછી બીજા પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તેઓ બ્રહ્મ થયેલા મગન સાથે સંસર્ગ કર્યાથી પાછા બ્રહ્મ થાય. પછી પાછા મગનને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે. પછી એ લોક કરે, એમ અનંતકાળ સુધી ચાલ્યું જાય; ચોર્યાસી લક્ષ ભવ વહી જાય પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો પાર ન આવે, માટે બધાએ સાથે જ કરી નાંખવાં એ વધારે સારું છે. વળી શિખાકર્તન મોટું પાપ છે, અને વંદાવધ નાનું પાપ છે. તેમાંથી નાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પહેલું કરાવી નાના-મોટાની પદ્ધતિનો વ્યતિક્રમ કરાવીએ તો સુધારાવાળામાં ફેર શો? પાપમાં જે નાનામોટાનું માન સાચવવું જોઈએ. વળી પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી જાતનું કરવાનું તે હજી નક્કી થયું નથી એ માટે શાસ્ત્ર જોવું જ પડશે. નાતમાં મારા સમાન કોઈ શાસ્ત્રી નથી તેથી મને પૂછવું પડશે ને મગનને જેટલો દંડ થશે એથી જે મારી દક્ષણા વધતી થશે. એટલે મગનના દંડમાંથી બીજાના પ્રાયશ્ચિત્તનો ખર્ચ નીકળે એ આશા ખોટી છે !

નાતમાં પોતાને સૌથી વિદ્વાન શાસ્ત્રી માનનાર એક ભૂદેવને આ છેલ્લા વાક્યથી ખોટું લાગ્યું, તે બોલી ઉઠ્યા, ‘કોના સમાન કોણ છે અને કોણ નથી એ કંઈ અભિમાન કર્યાથી સિદ્ધ થયું નથી. નાત તરફથી શાસ્ત્રાર્થ અમને જ પૂછાય છે. અમારી પરીક્ષા કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી ને

વિદ્વાન કહેવડાવવાનો બીજા કોઈને હક નથી. ધાંચળનાગિરને શાસ્ત્રીની દક્ષણા મળશે ત્યારે તો ગરોડા પણ આજણુ ભેગા જમી જશે.' એ જ પક્ષના એક બીજા આજણુ કહ્યું. 'એ યે ગરોડા જેવો જ છે તો. ઠરઠર લાંબી જીભ કરીને ભાષણો કર્યાં માટે કંઈ જાત બદલાઈ? એનો આપ કોઈ આધેના ગામડામાંથી આયડી પરણી લાવ્યો હતો અને કહેતો હતો કે આપણી નાતની છે, કાણુ જોવા ગયું હતું કે આજણુ છે કે દેડ છે.'

ભદ્રંભદ્રનો પિત્તો ઉછળ્યો, મિળજ હાથમાં ન રહ્યો. દક્ષના યજ્ઞમાં જાણે શિવ ક્રૂદતા હોય તેમ આ નિન્દાવાક્ય બોલનાર તરફ તેઓ વેગથી ધસ્યા. તેને જોરથી તમાચો માર્યો. તેણે ભદ્રંભદ્રને પેટ પર મુઠ્ઠી લગાવી. ભદ્રંભદ્ર કળ ખાઈ ખેસી ગયો. એટલે સામાવાળાએ માથા પર લાત મારી. બન્ને પક્ષના માણસો ધસી આવ્યા. બાઝાબાઝી ને મારામારી થઈ. શોરબકાર થઈ રહ્યો.

સોમેશ્વર પંડ્યાના મંડળને જોઈતો હતો તેવો લાગ મળ્યો. કયા પક્ષનો માણસ છે તે જોયા વિના તેમણે યથેચ્છ પ્રહાર ચલાવવા માંડ્યો. હાથ લાગ્યાં તેટલાં ખાસડાં ફેંક્યાં, લાકડીઓ અને દંડા ચલાવ્યા, મંદિરમાંનો સામાન અફાળ્યો, કોઈનાં માથાં ફૂટ્યાં, કોઈના પગ ભાગ્યા, કોઈની કમ્મર તૂટી, કોઈ બેશુદ્ધ થઈને પડ્યા. રસ્તે જનારા પણ તાળીઓ પાડતા હતા અને પથરા ફેંકી રમૂજ મેળવતા હતા. મારામારીનો અંત આવતાં જરા વાર લાગત પણ પોલિસનો સિપાઈ આવે છે એમ સાંભળ્યું એટલે નાસાનાસી શરૂ થઈ. સોમેશ્વર પંડ્યા પહેલા નાઠા. જેમનાથી દોડાયું તે દોડી ગયા, ન દોડાયું તે સંતાયા. ન સંતાઈ શક્યા તે માર વાગ્યાની બૂમો પાડવા લાગ્યા.

ભદ્રંભદ્ર પીડાતા પડ્યા હતા તેમને સિપાઈ આવ્યાની ખબરે પુનઃ નમ્ર રૂપ થઈ વાગેલા મારની વિસ્મૃતિ કરાવી. ઉભા થઈ પડખાની બારીએ થઈ તે નાઠા. પછાડી માણસો આવતા જોઈને દોટ મૂકીને ગલીકુંચીએ થઈ તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. સવાર થયું પણ ઘેર આવ્યા નહિ. આખો દહાડો એમને સારુ અનેક હેતુથી શોધાશોધ થઈ પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. અંધારું થયે ઘેર આવતાં એમને પોલિસે પકડ્યા.

ભદ્રંભદ્ર

પ્રશ્નો

- ૧ નાત કયા કારણસર મળી હતી ?
- ૨ નાતમાં વિવાદ કેવી રીતે ચાલ્યો ? કંઈ નિયમ હતો કે નહીં ?
- ૩ શું નાતના પંચની સલા એકબીજાને મેંશુટાણાં, દ્રેષભાવ અને મારા-મારીથી નવાજવાનું સાધન છે ?
- ૪ ભદ્રંભદ્રે આ પંચની સલામાં શો ભાગ લીધો હતો ? આખરે એમણે શું કર્યું ?
- ૫ મગનનો દોષ શો હતો ?
- ૬ આપણી નાતો શું આવી જ હોય છે કે લેખકે હાસ્યરસ જમાવવા ખાતર અતિશયોક્તિ કરી છે ?

મહાત્મા ગાંધીજી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૨૫ : ઇ. સ. ૧૮૬૯]

[આ જગતપ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી કાઠીઆવાડના પૌરબંદરસંસ્થાનના રહીશ ને જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક છે. એમનો જન્મ ૧૮૬૯ માં થયો હતો.

પૌરબંદરના કારભારીનું પદ એ એમના વડીલોનો આઠ પેઢીનો ધંધો હતો. ગાંધીજીની માતાનું નામ પૂતળીબાઈ અને તે ચૂસ્ત ને ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવનાર બાઈ હતાં. મોહન ગાંધી ઉપર માતાના સંસ્કારોની દૃઢ અસર પડેલી છે.

મોહનદાસની પ્રાથમિક કેળવણી પૌરબંદરની એક ગામઠી શાળામાં શરૂ થયેલી. ત્યાંથી તે રાજકોટ ગયા ને ૧૮૮૧ માં ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા એમણે ૧૮૮૭ માં પસાર કરી. ગાંધીજી ઉપર ધાર્મિક જીવનની વિશેષ છાપ પડી હતી અને તે હાલ વિશાલ વિશ્વખંડુતાધર્મરૂપે ફેલીફાલી રહી છે.

૧૮૮૮ માં ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજમાં દાખલ થઈ થોડા માસ પછી તા. ૪થી સપ્ટેમ્બરે એ ઍરિસ્ટર થવા માટે ઇંગ્લેંડ ગયા.

ગાંધીજીનું લગ્ન કસ્તુરબાઇ સાથે તેર વર્ષની ઉંમરે ૧૮૮૨ માં થયું હતું.

એમની દેશભક્તિની ને આત્મસોગની અનેક પ્રવૃત્તિઓ જગનહર છે.

ગાંધીજીકૃત ગ્રંથો

સર્વોદય, હિંદ સ્વરાજ્ય, નીતિધર્મ, નવજીવન (સાપ્તાહિક), ગાંધીજીની વિચારસૂક્ષ્મ, દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, સત્યના પ્રયોગો અથવા

આત્મકથા ભાગ ૧-૨ (૧૯૨૯), આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિનાશને રસ્તે, ચેરવડાના અનુભવ વગેરે વગેરે.

અંગ્રેજી: Young India (Weekly), બીજા સંખ્યાબંધ પુસ્તકાકાર ન થયેલા લેખો તથા My Experiments with Truth.]

પ્રિટોરિયા જતાં

ડરબનમાં રહેતા ખ્રિસ્તી હિન્દીઓના સંબંધમાં પણ હું તુરત આવ્યો. ત્યાંની કોરટના દુભાષિયા મિ. પૉલ રોમન કેથલિક હતા. તેમની ઓળખાણ કરીને પ્રોટેસ્ટન્ટ મિશનમાંના શિક્ષક મરહૂમ મિ. સુભાન ગોડફ્રેની પણ ઓળખાણ કરી. એમના જ પુત્ર જેમ્સ ગોડફ્રે અહીં દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી પ્રતિનિધિમંડળમાં ગયે વર્ષે આવ્યા હતા. આ જ દિવસોમાં મરહૂમ પારસી રુસ્તમજીની ઓળખાણ થઈ. અને તે જ વેળા મરહૂમ આદમજી મિયાંખાનની ઓળખાણ કરી. આ બધા ભાઈઓ કામપ્રસંગ સિવાય એકબીજાને ન મળતા તે હવે પછી મળતા થવાના છે.

આમ હું પરિચયો કરી રહ્યો હતો તેવામાં પેઢીના વકીલ તરફથી કાગળ મળ્યો કે કેસને સારું તૈયારી થવી જોઈએ ને અબદુલ્લાશેઠે પોતે પ્રિટોરિયા જવું જોઈએ અથવા કોઈને ત્યાં મોકલવો જોઈએ.

આ કાગળ અબદુલ્લાશેઠે મને વંચાવ્યો ને પૂછ્યું, ‘તમે પ્રિટોરિયા જશો?’ મેં કહ્યું, ‘મને કેસ સમજાવો તો હું કહી શકું. અત્યારે તો હું ન જાણું કે ત્યાં શું કરવાનું છે.’ તેમણે તેમના મહેતાઓને કેસ સમજાવવામાં રોક્યા.

મેં જોયું કે મારે તો એકઠે એકથી શરૂ કરવું પડશે. ઝાંઝીબારમાં હું ઊતર્યો ત્યારે ત્યાંની અદાલતનું કામ જોવા ગયેલો. એક પારસી વકીલ કોઈ સાક્ષીની જુખાની લઈ રહ્યા હતા ને જમેજિધારના સવાલો પૂછતા હતા. મને તો જમેજિધારની ખતર જ ન પડે. નામું ન હોતો શીખ્યો નિશાળમાં કે ન હોતો શીખ્યો વિલાયતમાં.

મેં જોયું કે આ કેસનો આધાર ચોપડાઓ ઉપર છે. નામાનું જ્ઞાન હોય તે જ કેસ સમજીસમજવી શકે. જમેજિધારની વાતો મહેતો કરે ને હું ગભરાઉં. પી. નોટ એટલે શું એ ન જાણું. શબ્દકોશમાં એ શબ્દ

મળે નહિ. મારું અજ્ઞાન મેં મહેતાની આગળ ઊઠાડું ક્યું” ને તેની પાસેથી જાણ્યું કે પી. નોટ એટલે પ્રોમિસરી નોટ. નામાની ચોપડી ખરીદી ને વાંચી ગયો. કંઈક આત્મવિશ્વાસ આવ્યો. કેસની સમજણ પડી. મેં જોયું કે અમદુદ્દાશીઠ નામું લખી ન જાણતા પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાન એટલું બધું મેળવી લીધું હતું કે નામાના કોચડા ઝપાટાબંધ ઊઠેલી શકે. મેં તેમને જણાવ્યું, ‘હું પ્રિટોરિયા જવા તૈયાર છું.’

‘તમે ક્યાં ઊતરશો ?’ શેઠે પૂછ્યું.

‘તમે જ્યાં કહો ત્યાં, ’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘ત્યારે હું મારા વકીલને લખીશ. તે તમારે સારું ઊતારાનો બંદોબસ્ત કરશે. પ્રિટોરિયામાં મેમણ દોસ્તો છે તેમને હું લખીશ ખરો, પણ તમે તેમને ત્યાં ઊતરો તે સારું નહિ. ત્યાં સામાવાળાની વગ ઘણી છે. તમારી ઉપર મારા ખાનગી કાગળો વગેરે આવે તે બધું તેમનામાં કોઈ વાંચે તો આપણા કેસને નુકશાન પહોંચે. તેમની સાથે જેમ ઓછો સંબંધ હોય તેમ સારું.’

મેં કહ્યું, ‘તમારા વકીલ જ્યાં રાખશે ત્યાં હું રહીશ. અથવા હું કોઈ નોખું ઘર શોધી લઉંશ. તમે નિશ્ચિન્ત રહેજો. તમારી એક પણ ખાનગી વાત બહાર નહિ જાય. પણ હું મળતોહળતો તો બધાને રહીશ. મારે તો સામાવાળા સાથે પણ મિત્રાચારી સાધવી છે. મારાથી બને તો આ કેસ ધરમેળે પતે એવું પણ કરું. છેવટ તો તૈયબશીઠ તમારા સગા જ છે ના ?

પ્રતિરૂપર્ષા મરહૂમ તૈયબ હાજી ખાનમહમદ અમદુદ્દાશીઠના નજીકના સગા હતા.

અમદુદ્દાશીઠ કંઈક ચમક્યા એમ મેં જોયું. પણ આ વાત થઈ ત્યારે મને ડરબનમાં પહોંચ્યાને છસાત દિવસ થઈ ગયા હતા. અમે એકબીજાને જાણતા ને સમજતા થઈ ગયા હતા. હું ‘સફેદ હાથી’ લગભગ મટી ગયો હતો. તે બોલ્યા :

‘હા...આ...આ, જે સમાધાની થાય તો એના જેવું તો કંઈ જ રહ્યું પણ નહીં. અમે તો સગા છીએ એટલે એકબીજાને ખરોખર ઓળખીએ.

તૈયબશેઠ ઝટ માને એવા નથી. આપણે બોળા થઈએ તો આપણા પેટની વાત કઢાવે ને પછી આપણને ફસાવે. મારે જે કરો તે ચેતીને કરજો. ’

હું બોલ્યો, ‘ તમે મુદ્દલ શીકર ન કરજો. મારે કેસની વાત તૈયબશેઠ કે કોઠની પાસે કરવાની જ ન હોય. હું તો એટલું જ કહું કે બન્ને ધરમેજે કેસ સમજી લો તો વઝીલોનાં ધર ભરવાં ન પડે. ’

સાતમે કે આઠમે દહાડે હું ડરખનથી રવાના થયો. મારે સારુ પહેલા વર્ગની ટિકિટ કઢાવી. ત્યાં સુવાની પથારી જોઈએ. પાંચ શિલિંગની નોખી ટિકિટ કઢાવવી પડતી હતી. અખદુલાશેઠે તે કઢાવવા આગ્રહ કર્યો, પણ મેં હઠમાં, મદમાં ને પાંચ શિલિંગ બચાવવા પથારીની ટિકિટ કઢાવવાની ના પાડી.

અખદુલાશેઠે મને ચેતવ્યો, ‘ જો જો, આ મૂલક જુદો છે. હિંદુસ્તાન નથી. ખુદાની મહેરબાની છે. તમે પૈસાની કંજૂસાઈ ન કરજો. જોઈતી સગવડ મેળવી લેજો. ’

મેં આભાર માન્યો ને તેમને ચિંતા ન કરવા કહ્યું.

નાતાલની રાજધાની મૅરિત્સબર્ગમાં દ્રૌધન નવેક વાગે પહોંચી. અહીં પથારી આપવામાં આવતી હતી. કોઈ રેઈલવેના નોકરે આવી પૂછ્યું, ‘ તમારે પથારી જોઈએ છે ? ’

મેં કહ્યું, ‘ મારી પાસે મારી પથારી છે. ’

તે ચાલ્યો ગયો. દરમિયાન એક ઊતારુ આવ્યો. તેણે મારી સામે જોયું. મને ભાતીગર જોઈ મૂંઝાયો. બહાર નીકળ્યો. એકબે અમલદારોને લઈ આવ્યો. કોઠએ મને કંઈ ન કહ્યું. છેવટે એક અમલદાર આવ્યો. તેણે કહ્યું, ‘ આમ આવો. તમારે છેલ્લા ડાઆમાં જવાનું છે. ’

મેં કહ્યું, ‘ મારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે. ’

પેલે જવાબ આપ્યો. ‘ તેની શીકાર નહિ. હું તમને કહું છું કે તમારે છેલ્લા ડાઆમાં જવાનું છે. ’

‘ હું કહું છું કે મને આ ડાઆમાં ડરખનથી બેસાડવામાં આવ્યો છે, ને હું તેમાં જવા ધારું છું. ’

અમલદાર બોલ્યો, ‘એમ નહિ બને. તમારે ઊતરવું પડશે ને નહિ ઊતરો તો સિપાઇ ઊતારશે !’ મેં કહ્યું, ‘ત્યારે બલે સિપાઇ ઊતારે, હું મારી મેળે નહિ ઊતરું.’

સિપાઇ આવ્યો. તેણે હાથ પકડ્યો ને મને ધકકો મારીને નીચે ઊતાર્યો. મારો સામાન ઊતારી લીધો. મેં બીજા ડાકામાં જવાની ના પાડી. ટ્રેઇન રવાના થઇ. હું વેઇટિંગ રૂમમાં પેઠો. મારી હાથપાકિટ સાથે રાખી. બાકી સામાનને હું ન અડક્યો. રેઇલવેવાળાએ સામાન ક્યાંક મૂક્યો.

આ મોસમ શિયાળાની હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો શિયાળો ઊંચાણના ભાગોમાં બહુ સખત હોય છે. મેરિત્સબર્ગ ઊંચા પ્રદેશમાં હતું તેથી ટાઢ ખૂબ લાગી. મારો ઓવરકોટ મારા સામાનમાં હતો. સામાન માગવાની હિંમત ન ચાલી. ફરી અપમાન થાય તો ? ટાઢે ઠઠ્યો. કોટડીમાં દીવો ન હતો. મધરાતને સુમારે એક ઊતાર આવેલો. તે કંઇ વાત કરવા માગતો હોય એમ લાગ્યું, પણ હું વાત કરવાની મનોદશામાં ન હોતો.

મેં મારો ધર્મ વિચાર્યો : ‘કાંતો મારે મારા હકોને સારુ લડવું, અથવા પાછા જવું. નહિ તો વળી અપમાનો થાય તે સહન કરવાને મિટોરિયા પહોંચવું, અને કેસ પૂરો કરીને દેશ જવું. કેસ પડતો મૂકીને લાગવું એ તો નામદી ગણાય. મારા ઉપર દુઃખ પડ્યું તે તો ઉપરચોટિયું દરદ હતું. ઊંઠે રહેલા એક મહારોગનું તે લક્ષણ હતું. આ મહારોગ તે રંગદ્રેષ. એ ઊંઠો. રોગ નાબૂદ કરવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવો. તેમ કરતાં જાત ઉપર દુઃખ પડે તે બધાં સહન કરવાં. અને તેનો વિરોધ રંગદ્રેષ દૂર કરવા પૂરતો જ કરવો ?’

આવો નિશ્ચય કરી બીજા ટ્રેઇનમાં ગમે તે રીતે પણ આગળ જવું જ એમ નિશ્ચય કર્યો.

સવારના પહોરમાં મેં જનરલ મૅનેજરને ફરિયાદનો લાંબો તાર કર્યો. દાદા અબદુલ્લાને પણ ખબર આપ્યા. અબદુલ્લાશેઠ તુરત જનરલ મૅનેજરને મળ્યા. જનરલ મૅનેજરે પોતાના માણસોના વર્તનનો બચાવ કર્યો, પણ જણાવ્યું કે મને વગરહરકતે મારે સ્થળ પહોંચાડવા સ્ટેશન માસ્તરને બલામણુ કરી છે. અબદુલ્લાશેઠ મેરિત્સબર્ગના હિંદુ વેપારીઓને

પણ મને મળવા ને મારી બરદાસ કરવા તાર કર્યો ને બીજાં સ્ટેશનોએ પણ તેવા તારો મોકલ્યા. તેથી વેપારીઓ મને સ્ટેશન ઉપર મળવા આવ્યા. તેમણે પોતાની ઉપર પડતા દુઃખોનું વર્ણન મારી પાસે કર્યું અને મને કહ્યું કે તમારા ઉપર વીલ્યું તે કંઈ નવાઈની વાત નથી. પહેલાબીજા વર્ગમાં હિંદીઓ મુસાફરી કરે તેને અમલદારો તેમ જ મુસાફર તરફથી અડચણ તો પહોંચે જ. આવી વાતો સાંભળવામાં દિવસ ગયો. રાત પડી. ટ્રેઈન આવી. મારે સારું જગ્યા તૈયાર જ હતી. જે પથારીની ટિકિટ લેવા મેં ડરબનમાં ના પાડી હતી તે મૅરિસઅર્ગમાં લીધી. ટ્રેઈન મને આઈસ ટાઉન લઈ ચાલી.

આત્મકથા

પ્રશ્નો

- ૧ ગાંધીજી શા માટે અમેરિકા ગયા હતા ?
- ૨ અસીલો વચ્ચે સમાધાની કરાવવામાં ગાંધીજીનો શો મુદ્દો હતો ?
- ૩ ગાંધીજીની આફ્રિકાની રેઈલવેમુસાફરીના કડવા અનુભવ વર્ણવો.
- ૪ રંગદેષ એટલે શું ? શા માટે માનવજાતિની આમડીના રંગ તરફ ગોરાઓ તિરસ્કાર રાખે છે ?

વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૨ : ઇ. સ. ૧૯૭૬]

[ગુજરાતમાં જે જમાનામાં સ્ત્રીકેળવણીના પાયા પણ બરાબર ન હોતા નંખાયા તેવા જમાનામાં પ્રથમ સ્ત્રીએજ્યુએટ થનાર વિદ્યાબહેન અમદાવાદનાં વતની છે. એમના પિતા ગોપીલાલ માણેકલાલ ધ્રુવ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ સરકારી ન્યાયખાતામાં નાઝર હતા. એમની માતાનું નામ બાળાબહેન જે લોખાનાથ સારા-ભાઈનાં પુત્રી હતાં. માતાપિતાએ પોતાની બન્ને પુત્રીઓને-વિદ્યાબહેન અને શારદા-બહેનને-બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ કરાવી ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે માર્ગ અને આદર્શ રજૂ કર્યાં. ૧૮૮૮ માં સર રમણભાઈ નીલકંઠ સાથે વિદ્યાબહેનનાં લગ્ન થયાં. એમણે ૧૮૮૧ માં મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પરોવાયા છતાં ૧૯૦૧ માં બી.એ. થયાં. ગુજરાતનાં સ્ત્રીરત્નોમાં એક વિદ્યાબહેને ઉત્તમ ગૃહિણી-જીવન સાથે સામાજિક સેવામાં પણ જીવન અર્પેલું છે. અમદાવાદની પ્રત્યેક જાહેર સંસ્થામાં વિદ્યાબહેને કંઈ ને કંઈ અગ્રેસરસ્થાન રાખેલું છે. ૧૮૮૬ માં એમણે ‘જ્ઞાનસુધા’ માસિકમાં લખવાનું શરૂ કરેલું. રમણભાઈની માફક એમણે પણ

હાસ્યરસના લેખો લખ્યા છે. ૧૯૦૭ માં સ્વર્ગસ્થ રમેશ અંદ્ર દત્તની 'Lake of Palms' એ અંગ્રેજી વાર્તાનો 'સુધાહાસિની' નામે અનુવાદ કર્યો. '૧૫ માં વડોદરાનાં મહારાણીશ્રીના 'Position of Women in India' નો 'હિન્દુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્થાન' એ નામથી અનુવાદ કર્યો. 'હાસ્ય-મંદિર'માં રમણભાઈ સાથે એમના પણ લેખો છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના માનદ મંત્રી તરીકે રમણભાઈ તબિયતે અશક્ત થતાં તેમનું સ્થાન વિદ્યાબહેને લીધું અને હજી તે પદે એ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં એ ચૂંટાયેલાં ઉપપ્રમુખ છે. એમનો લેખનપ્રવાહ ધીમે ધીમે દૈનિકથી ચાલુ રહ્યો છે.

સાહિત્યકૃતિઓ : સુધાહાસિની, હિન્દુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન, હાસ્યમંદિર, વગેરે વગેરે.]

પ્રોફેસર કાશીરામ સેવકરામ દવે

મારા પૂજ્ય ગુરુઓની નામાવલિમાં પ્રો. કાશીરામ દવેનો ઉલ્લેખ ન કરું તો નગણપણના આલેપમાં આવું. આ રેખાચિત્રોમાં આલેખેલા ઉપરાંતના જે મારા ગુરુઓ હયાત છે તેમાંના શ્રી આચાર્ય આનંદશંકરભાઈનો મારો પરિચય તેમના 'વસંતરજતોત્સવગ્રંથ'માં આપ્યો છે. મારા ગુરુ પ્રોફેસર દ્વારા શેકડા સંબંધે પણ અત્રે જ કહી દઉં. ગુજરાત કૉલેજમાં મેં બહુ લાંબો વખત અભ્યાસ કર્યો હતો. તે દરમિયાન જે કોઈ ઉત્તમ પ્રોફેસરના હાથ નીચે તાલીમ લેવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે પ્રો. શેકડા હતા. કૉલેજનું-શિક્ષણ-લેક્ચર-કેવા પ્રકારનું હોય તે તેમનાં વ્યાખ્યાનોથી જ જાણું. ઇતિહાસના તેઓ અધ્યાપક હતા. ત્રિવિધસમાં અમારે રોમન હિસ્ટરી શીખવાતી હતી. ચોપડીનું પાનું ખોલી બોલવાનું શરુ કરે ને સુંદર અસ્ખલિત વિશુદ્ધ અંગ્રેજીમાં તેમનો વાણીપ્રવાહ ચાલે તે એક કલાકને અંતે પૂરો થાય. પુસ્તકમાંનાં દસજાર પાનાંની તમામ હડીકત અને તેની આસપાસની બાબતોને મેળવી દઈ એવું સુમ્રાવ્ય માહિતીપૂર્ણ ભાષણ કરે કે વિદ્યાર્થીઓ એક ક્ષણ પણ બેધ્યાન ના થઈ જાય. ઇતિહાસના વિશાળ પ્રશ્નો પર, રાજ્યધારણો, તેમના મૂલ્યગત સિદ્ધાંતો, રોમન સંસ્કૃતિની આખા જગત પર થયેલી અસર વગેરે ઇતિહાસશાસ્ત્રના અનેક પ્રશ્નો પર પુષ્કળ પ્રકાશ નાંખનાર વ્યાખ્યાનો કરતા. વ્યાખ્યાન સાંભળીએ તો

પુસ્તક પણ વાંચ્યા વગર પરીક્ષાના જવાબો લખાય એવી એમની પદ્ધતી હતી. તેઓ અધ્યાપકનું કામ છોડી ધારાશાસ્ત્રી થયા તેથી મને તો અતિશય દુઃખ થયું હતું. ગુજરાત કૉલેજે એક અંગ્રેજ અધ્યાપક ગૂમાવ્યો એ મારી હજી પણ માન્યતા છે.

પ્રોફેસર કાશીરામ દવેની ખ્યાતિ તેમના કૉલેજજીવનમાંથી આવેલી હતી. બી. એ. માં અમને લૉજિક શીખવતા. મિલનું લૉજિક અમારે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે હતું. પ્રોફેસર દવે ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા છતાં અમારે માટે પણ એમણે ખાસ સમય આપવાનું માથે લીધું હતું. મિલનું લૉજિક તો તેમને જીલ્લાએ હતું. દરેક પ્રકરણ સમજાવ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા છે કે નહિ તે જાણવા નવાં દૃષ્ટાંતો આપવા તેઓ કહેતા અને માનતા કે તેવાં દૃષ્ટાંતો આપી શકે તે જ ખાખત બરોબર સમજી શકનાર ગણાય ! પનાની ડેફન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલના માનીતા શિષ્યોમાંના તે એક હતા. મુંબાઇમાં જેમ વર્ડ્ઝવર્થની સાહિત્ય સંબંધે આખા ઇલાકામાં ખ્યાતિ હતી તેમ તત્ત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિમાં શેફર્ડી બહુ ઉચ્ચ ગણાતા. શ્રીબળવંતરાય ઠાકોર અને દવે સહાધ્યાયી હતા એમ મારી સ્મૃતિ છે. સ્વર્ગ. સર રમણલાલના એ ત્રણે મિત્રો હતા. એ સંબંધે પ્રો. કાશીરામ ધણી વખત અમારે ત્યાં આવતા.

પ્રો. કાશીરામ એટલે સવારના પહોરનું નામ. પોતે સ્વામીનારાયણ પંથના હતા. ઈશ્વર ઉપર અવિચળ શ્રદ્ધાવાળા ઉપરાંત ‘God’s good man’ જેને કહીએ તેવા હતા. કોઈના પર વૈરભાવ નહિ, કોઈની ઈર્ષ્યા નહિ, કૂડકપટ તો તેમના સ્વભામાં પણ નહિ; સરળ, ઋજુ અને સીધે રસ્તે ચાલનાર ભલમનસાઇનો પાર નહિ એવું એમનું હૃદય હતું. Puritanic તો એવા કે પુસ્તકમાં દાખલામાં ‘દાર’ શબ્દ આવે તેના ઉચ્ચારથી પણ અપવિત્ર થવાય એમ સમજી તે ઠેકાણે ‘દૂધ’ એમ વાંચે. આટલી હદ સુધી તેમના મનમાં કોઈ અપવિત્ર વસ્તુનો પડછાયો પણ પડવા દેતા ન હોતા. પરંતુ તેમની યુદ્ધિ અતિ તેજસ્વી હતી; તરવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ મગજશક્તિને પરિણામે દલીલોમાં તેમને કોઇ પહોંચી શકે તેમ ન હોતું. તેઓ વર્ગમાં વાત કરતા કે તેમણે ‘Bacon’s Advancement

of Learning' પોણાસો વખત પરીક્ષા માટે વાંચેલું હતું, પરંતુ તેમના સાથી બનાજીએ એથી પણ વધારે વાંચ્યું છે એમ જાણ્યું એટલે ધનામી સ્પર્ધા માટે આશા છોડી દીધી હતી ! એમની ધીરજને પણ ધન્ય ! એમનું મગજ એટલું તો વિશદ હતું કે ગૂંચવાડાજેવી વસ્તુ તેમાં હતી જ નહિ. અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને અત્યંત સૌજન્ય એ બેગી મૂર્તિરૂપ તેઓ હતા. આવું સંમિશ્રણ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

તેમનામાં જે હતું તે જાતે જ મેળવેલું એટલે કે આટલે દરજ્જે સ્વબળથી પહોંચ્યા હતા. વિચારશક્તિ વેગવાન અને માનસિક સામર્થ્ય વડે ધણી બાળતો પર તેમણે પોતાના નિર્ણય કર્યા હતા. સ્ત્રીજાતના હક્ક સંબંધે દૃઢ માન્યતા હતી અને 'સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્ક' એ નામનો સબળ દલીલપૂર્ણ લેખ 'સુદર્શન'કારના લેખના જવાબમાં લખી પોતાની માન્યતા સચોટ પૂરવાર કરી આપી હતી.

કૌલેજના ગુરુઓના આ ચિત્રમાં મારા ગુરુ શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈને પણ ગણાવી જાઉં. તેઓ મારા સહાધ્યાયી પણ હતા. મુંબાઈમાં પ્રથમ વાર પ્લેગ ચાલ્યો ત્યારે ત્યાંથી સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ ગુદીગુદી કૌલેજમાં વિખરાઈ ગયા. તેમાં શ્રી ભૂલાભાઈ અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા આ ભાઈ માટે અહીંના તમામ વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ જ માન ઉપજેલું હતું. તેઓ બી. એ. અને એમ. એ. થઈ પોતાની જ કૌલેજમાં અધ્યાપક થઈને આવ્યા હતા. હું તો બી. એ. માં જ દીચાતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે અભ્યાસ ધણું વર્ષ છોડી દીધો હતો. ભૂલાભાઈ અમને ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર શીખવતા હતા. સાથે શેક્સપિયર પણ શીખવતા. અંગ્રેજી ભાષા પરનો તેમનો કાબુ અસાધારણ હતો અને દરેક વિષય સમજાવવામાં પોતાના સર્વ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા. અર્થશાસ્ત્રના તેમના શિક્ષણથી એ વિષયનો બહુ જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેઓ આપી શક્યા હતા.

તે વખતમાં બી. એ. ના અભ્યાસમાં અંગ્રેજી, બીજી ભાષા, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર એ પણ ફરજિયાત અને એક બાબત મરજિયાત લેવાની હતી.

પ્રોફેસર કાશીરામ દવે જુવાન વયમાં મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા

હતા. ત્યાં જ દેવને નમસ્કાર કરતાં અવસાન પામ્યા હતા. લાલ પાષડી, યુદ્ધિપ્રભાથી ઝગઝગતા કપાળ પર લાલ ચાંદલો, કોટ અને પાટલૂન સાથેની એ સૌમ્ય મૂર્તિ આજે પણ મારી આંખ આગળ જોઈ છે. બાળકસરખા નિર્દોષ એ ફિલસૂફને મારાં અનેક વંદન છે !

લેડી વિદ્યાબહેનમણિમહોત્સવઅભિનંદનઅંત્ર

અરનો

- ૧ વિદ્યાબહેને આપેલા આ લેખ ઉપરથી પ્રો. દેવેના ચારિત્ર્ય વિષે તમારો અભિપ્રાય આપો.
- ૨ ‘ગુરુ અને વિદ્યાર્થી’એ વિષે એક ટૂંકો નિબંધ લખો.
- ૩ પ્રોફેસર કાશીરામ દેવેનું વિદ્યાબહેનના લેખ ઉપર એક રેખાચિત્ર દોરો.
- ૪ પ્રોફેસર તરીકે, આદર્શ ચારિત્ર્યશાળી સન્ન્યન તરીકે પ્રો. દેવેના ગુણનું વર્ણન કરો.

જયસુખલાલ મહેતા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૦ : ઇ. સ. ૧૮૮૪]

[શ્રી જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા જ્ઞાતિએ વાલ્મીકિ કાવ્યરથ ને સુરતના વતની છે. એમના પિતા કૃષ્ણલાલ ગોવિંદદાસ મહેતા કાઠિયાવાડના કેળવણીખાતામાં હતા. એમની માતાનું નામ કપિલાગૌરી.

એમનું પ્રાથમિક ને માધ્યમિક શિક્ષણ વલ્લાલમાં લેવાયું હતું. કૉલેજનેા અભ્યાસ ઇટર આર્ટ્સ સુધીનો અમદાવાદની શુજરાત કૉલેજમાં કર્યા પછી મુંબાઇની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી સન ૧૯૦૩ માં બી. એ. થયા હતા. ૧૯૦૫ માં એ એમ. એ. થયા હતા.

સ્વર્ગસ્થ રણજિતરામ એમની માતાના કાકાના પુત્ર થાય. એમના જીવન ઉપર રણજિતરામના સહવાસસંસ્કારોની બાંધી અસર છે. જગતનું ધાર્મિક સાહિત્ય — ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મનું સાહિત્ય — એમને બહુ પ્રિય છે. એ અડગ સુધારક છે. મુંબાઇની હિન્દી વેપારી એમ્બરના એ પ્રાણરૂપ છે અને હિન્દી વેપારના પ્રશ્નો સંબંધમાં બહુ બાંધુ જ્ઞાન ધરાવે છે.

એ બાંધુ ચિન્તક છે. એમની શૈલી ચિંતનશીલ નિબંધકારની છે.

અંથો: પૂબરીને પગલે અને જગતની ધર્મશાળામાં.]

સ્વર્ગસ્થ ભાઈ રણજિતરામ

૧૮૯૮ ના જાન્યુઆરી માસની શરુઆતમાં એક દિવસે સંધ્યાસમયે અમદાવાદમાં ભદ્રના એક ઘરમાં કેરોસીનનો દીવો ઝાંખો બળતો હતો. તે વખતે પુષ્કળ પોટલાં સાથે મહેમાન તરીકે એક બાળકવિદ્યાથી આવ્યો. તે ઘરના માલીક તથા તે બાળકના પિતા પણ સાથે જ આવ્યા અને તે ઝાંખા અંધારામાં ઉભા રહ્યા. ઘરના માલીકે “મણિભાઈ,” કરીને બૂમ મારી, પણ કોઈએ જવાબ આપ્યો નહીં એટલે સઘળા બીજે માળે ગયા. ત્યાં અડધા અંધારામાં ગેલેરીમાં ખાટલામાં એક યુવાન સુતો હતો. તે યુવાનના પિતા જેઓ તે ઘરના માલીક હતા તેમણે કહ્યું. “આ.....આવેલ છે” યુવાન ખેઠો થયો. બાળકવિદ્યાથી તરફ જોયું અને જવાબ વાળ્યો, “હીક.” તે યુવાન તે રણજિતરામ, તે બાળકવિદ્યાથી તે હું. એ પ્રમાણે અમારો ઉભયનો પરિચય થયો. આજે વર્ષો વીતી ગયાં છે છતાં તે કેરોસીનનો દીવો, અડધું અંધારું, તે ઉદાસીન આકૃતિ ભૂલાતાં નથી.

ઘરની બહાર સન્ધ્યાના રંગો ખીલ્યા હતા. અમદાવાદની સુશોભિત ઠંડીથી હવા ખુશનુમા હતી. પણ તે ઘરમાં આ રંગોનો આભાસ ન હતો. પ્રકૃતિની શોભાનું પ્રતિબિંબ ન હતું. રણજિતરામ ઉર્ફે મણિભાઈના પિતા તે મારી માના કાકા થતા હતા એટલે તેમનું ઘર તે મારું મોસાળ જ હતું. આ જાંડી દીલગીરીની છાયા તે મારા મોસાળના લગભગ બધા પુરુષવર્ગ ઉપર ઉતરેલી હતી. શું તે છાયા ભવિષ્યની અર્થસૂચક હશે? યમદેવનો ભયંકર પડછાયો ત્યારથી જ એ સર્વે ઉપર પડ્યો હશે? મારી માના પિતા દેવસમાન હતા. તેમનું જીવન પ્રભુભય હતું અને બોલતાંચાલતાં, કામ કરતાં પ્રભુના નામનું જ રટણ તેમના હૃદયમાં હતું. તેમના ઉપર માનસિક આપત્તિઓ ધણી આવી પડી હતી. આત્મા ચીરાઈ જાય તેવા બનાવો જોવા પડ્યા હતા. પણ તેમને જે લગની લાગી હતી તે કોઈ દિવસ અવસાનપયંત ગઈ નહીં. સવારમાં પૂજાપાઠવખતે તેમને અનુનગીતા ગાવાનો બહુ પ્રેમ હતો અને હજુ એમાંની એક લીટી મારા સ્મરણમાં રહ્યા કરે છે: “સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ તેને જાણુ મારો દાસ, અનુન ! સુણો ગીતા સાર.” તેમનું જીવન આ જ સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલું હતું.

રણુજિતરામ હમેશાં એમ કહેતા હતા કે ધણાંધણાં કારણોને લખને તેમની લાગણીઓ સુકાઈ ગઈ હતી. તેમની લાગણીઓ સુકાઈ ગઈ ન હતી પણ કેટલીએક માનસિક, કેટલીએક સાંસારિક વ્યથાઓથી તે લાગણીઓને તેમણે દાબી દીધી હતી. જ્વાળામુખી પર્વત જે ભૂમમાં હોય છે ત્યાં લીલાં ખેતરોની નીચે ઊંડાણમાં એક ધગધગતો લાવાનો રસ હોય છે તે પ્રમાણે તે શાંત મુખાકૃતિવાળા શરીરમાં લાગણીઓ ઊભરાતી પણ જેમ લાવા ઉપર પૃથ્વીનું આવરણ થઈ ગયેલું હોય છે તેમ તેમની લાગણીઓ ઉપર પોતે જ આવરણ કરી દીધું હતું. જેમ એક મોટા દેવસ્થાનમાં જુદાજુદા ખંડો ઓળંગવા પડે છે, યોગાનો ચાલીને જવું પડે છે, નાનાંમોટાં ધંટાધર અને નોખતો પસાર કરવી પડે છે અને ત્યારે જ છેવટે પ્રભુની પ્રતિમાનાં દર્શન થાય છે તેમ જ ખરા રણુજિતરામને જાણવા અને મળવા માટે ધણાંધણાં ખંડો ઓળંગવાની જરૂર પડતી હતી. જે કોઈને દેવસ્થાનના સૌથી પવિત્ર ધામમાં જવાનું બનતું તે ધીની ઝળહળતી જ્યોતો આગળ, ચંદન અને પુષ્પોથી સુગંધિત થયેલા સ્થાનમાં એક સુંદર આત્માનાં દર્શન કરી શકતો.

રણુજિતરામ સાહિત્યરસિક હતા, કળારસિક હતા અને પ્રકૃતિની સુંદરતાના પ્રેમી હતા. સાહિત્ય માટેનો પ્રેમ તો હું જ્યારે એમને મળ્યો ત્યારથી, પણ ધણા વખત અગાઉથી એટલો બધો ખીલવ્યો હતો કે અમદાવાદના સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ત્યારે પણ એમનું નામ જાણીતું થયેલું હતું અને એમની સાથે વાદવિવાદ કરવા, એમની સલાહ લેવા, ધણાં યે ઊગતા કવિઓ, કથાકારો, ટીકાકારો આવતા. નવાંનવાં માસિકો કાઢવાનો ત્યારે બહુ શોખ હતો. અને તેની મહત્વાકાંક્ષાવાળા યુવકો પણ એમની સલાહ લેવાનું ચૂકતા નહિ. પ્રેમથી મસ્ત થયેલા, હજુ મૂછનો દોરો પણ ન ફૂટી નીકળેલો એવા કવિઓ કોકિલા અને બુલબુલ પર મરી પીટતા અને ખીચારા રણુજિતરામ કંટાળતા નહોં, પણ શાંત મનથી શુદ્ધ ભાવથી ભાઈ તરીકે સલાહ આપતા. પણ તેઓ “મીઠીબાઈ”નું કામ તો ન હોતા જ કરતા, કારણ કે ખોટાં વખાણથી કોઈને આડે માર્ગે ન દોરતા. સૌસૌના દોષો બતાવતા અને કવિઓને કહેવાનું ચૂકતા નહીં કે કવિતા બનાવવાને બદલે તમારા અભ્યાસમાં વખત રોકશો તો બહુ ફાયદો થશે. સંસારસુધારાના સવાલો

તે સમયમાં લોકોનું ધ્યાન બહુ રોકી રહ્યા હતા અને રણજિતરામે અને તેમની પાછળ મેં પણ સુધારકના ટોળામાં અંપલાવ્યું હતું. અમારી એક ઍસોસિયેશન હતી તેનું નામ 'Social and Literary Association' હતું. એ ઍસોસિયેશન ઉપરથી જ હું ધારું છું ત્યાં સુધી અમદાવાદની હાલની 'સાહિત્યસભા' ઉતરી આવેલી છે. તે ઍસોસિયેશન આગળ તથા કૉલેજના 'લેટફોર્મ' ઉપર સંસારસુધારા ઉપર વ્યાખ્યાનો કરવાને બદલે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર અમે વધારે ધ્યાન આપતા હોત તો અમારાં માળાપોને વધારે ફાયદો થાત; કારણ કે તે વિષયમાં જ અમે અને એક વખત નાપાસ થયા હતા.

“વીણા” નામનું હસ્તલિખિત માસિક અમે ચલાવતા હતા તે અમારા મિત્રમંડળમાં ફેરવાતું હતું.

તે વખતે પણ રણજિતરામમાં આઘેડ વયના પુરુષના જેટલી ખામોશ, દુરઅંદેશી અને ડહાપણ હતાં. ચાલતી આવેલી પ્રથાની સામે બળવો કરવામાં યુવાવસ્થા હમેશાં આનંદ લે છે. આને દોષ કહો કે ગુણ કહો, તેમાંથી અમે સુક્ત ન હતા; પણ રણજિતરામ તેવી જાતના બળવાને પોતાના કાબૂમાં રાખતા. બળવાને ખાતર બળવો કરવો અથવા તો જાહેરમાં બળવાખોર તરીકે લેખાવાનો દાવો કરી તેમાં મોટાઈ લેવી તેની સામા એ હતા. શેલીનું ચિત્ર જોઈને પહેરણનાં બટન ખૂલાં મૂકી કૉલેજના પુરસદના વખતમાં (પુરસદનો એક કલાક મળતો ઉપરાંત બીજા કલાકો પણ લેવાતા) ઝાડ ઉપર ચઢી હું કવિતા વાંચતો યા તો સાદાઈની પ્રથાથી દોરવાઈ શિયાળામાં ઉઘાડે પગે કૉલેજ જતો. એવાએવા અખતરાઓ તરફ રણજિતરામ પુબ્કળ હસતા. પ્રાર્થનાસમાજ ત્યારે લોકોને અરુચિ કર હતી અને ધર્મની ભાવના કરતાં તે કારણથી જ અમે બધા દર રવિવારે પ્રાર્થનાસમાજમાં જતા. રણજિતરામના પિતા બહુ જ થોડાખોશ હતા એટલે એઓ તો કાંઈ આ સઘળી અમારી પ્રવૃત્તિઓ માટે કહેતા નહીં. પણ કોઈકોઈ વખત મારા પિતાને ઠાને વઢવાણ સુધી વાત પહોંચતી ત્યારે ઠપકો મળતો. એ વખતે પણ રણજિતરામ ક્ષુલ્લક ન હતા, પણ ગોંડા અભ્યાસી હતા અને પોતાના લેખો માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે

કાંઈ દિવસે ઉતાવળ ન કરતા. અમે હમેશાં એમની મશ્કરી કરતા કે તેમનાં લખાણોને તેઓ મહિનાઓ સુધી પોતાની પેટીમાં સેવવા માગે છે. એમના પાછલા જીવનમાં જ્યારે તેઓ ગુજરાતના અગ્રગણ્ય સાક્ષર તરીકે ઓળખાયા ત્યારે પણ તેમણે આ ટેવ ન હોતી મૂકી અને મહિનાઓ અને કેટલીક વખત વરસો સુધી એમના લેખો પડી રહેતા.

રણુજિતરામ સ્નેહાળ પતિ અને પ્રેમી પિતા હતા. તેમના સાદા અને સરળ કૌટુંબિક જીવનમાં મિત્રોને માટે હમેશાં ખૂણા દરવાજા હતા અને મહેમાનોને માટે ધણીધણીઆણી મરી શીટતાં. યુરોપમાં શિયાળાના દિવસોમાં સગડી પાસે બેસી કુટુંબી જનો જેવી રીતે વાતો કરે છે તેવી પ્રથા આપણામાં બહુ નથી. રણુજિતરામને ઘેર આ દેશની આબોહવા પ્રમાણે સગડી તો ન હોય પણ વાત કરવાની કળા બહુ સારી રીતે કેળવાયેલી હતી. તેમાં પણ જ્યારે મિત્રો આવ્યા હોય ત્યારે રાતના બાર, એક ને બે પણ વાગી જાય. એક પ્રસંગ મને યાદ છે કે જ્યારે મસ્તકવિ (ત્રિભુવન પ્રેમશંકર) એમને ત્યાં આવ્યા હતા ત્યારે તેઓએ તોળલ-જેશનની કથા ઉપાડી હતી અને ત્રણ દિવસે પૂરી કરી હતી !

કાંઈ કલારસિક પતિ પોતાની કળાને ખાતર પત્ની તરફ બેદરકારી બતાવે તો તે પત્નીને સ્વાભાવિક રીતે તે કળાની અદેખાઇ આવે છે. રણુજિતરામની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓથી મારા ઉપર તેવી જ અસર થઈ. રણુજિતરામ જે મારા હતા તે ધીમેધીમે મટી સાહિત્યના થવા લાગ્યા. આ પ્રવૃત્તિઓથી પણ પોતાનું લંગર ઉપાડી બીજા બેટા તરફ તે ન જત, પણ કમનસીબે મુંઝાઈના હેતુ અને સ્નેહ વગરના વાતાવરણમાં આઘાડબંધ, અમર્યાદિત આત્મપ્રશંસા અને ઉપરચોટિયા જ્ઞાનના ભારથી ગવં ધરતી, વહેંતિયાં નેપોલીઓનાજેવી વ્યક્તિઓના સમાગમમાં આ ઊંડા સાગરના જેવા અભ્યાસી હૃદયની અમૃતધારાઓ વેડફાઈ ગઈ. હાલની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ચારપાંચ ફૂટના પાણીના પટમાં ચાલતા તોફાનના જેવી છે એટલે એવા જમાનામાં સ્વર્ગસ્થ રણુજિતરામની સેવાઓ સંભારવાની દુરસદ્ધ સાહિત્યકારોને નહીં હોય એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ હશે. પ્રજાજીવનને કાળની મર્યાદા શી ? પાંચ વર્ષ-પચીસ વર્ષ-અઠ્ઠપણવી છતાં અમર

સાહિત્યના યુગ તરીકે ગણાતો યુગ પણ વહી જશે અને તેવે સમયે સાહિત્યજગતના આ ગેબી ભરથરીનો પાળિયો સાહિત્ય અને કળાના દિવાના દર્દીઓનાં હૈયાં કારતો આપણા સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન લેશે જ.

રણજિતરામ મારા મિત્ર જ ન હતા પણ મારા મોટાભાઈ હતા. તેમની વિદ્વતા, તેમની સાદાઈ અને સરળતા, તેમનું નિઃસ્પૃહીપણું અને તેમનો સ્નેહ કદી ભૂલાય એમ નથી. તેમના મૃત્યુને આગલે દિવસે તેઓ અને તેમનાં પત્ની શાન્તિબહેન ફરતાંફરતાં મારા બનેલી સ્વર્ગસ્થ નાનુભાઈ દર જેમને ત્યાં હું એકમે દિવસ રહેવા ગયો હતો ત્યાં મળવા આવ્યાં તે જ દિવસે સવારે હું અને કળાભવનવાળા પ્રો. વોરા તેમને મળવા ગયેલા; પણ મળી શક્યા ન હતા તેથી જ તેઓ સાંજના અમને મળવા અમારે મકાને આવ્યા. જાણે છેવટની વિદાય લેવા આવ્યા હોય ! અડધોએક કલાક ખેસીને તેઓ પાછા જવા નીકળ્યા. સન્ધ્યાનાં તેજ ગયાં હતાં અને રાત્રિનો અંધકાર સામે જ ધૂધવતા સમુદરાજ ઉપર અને કિનારા ઉપર ફરી વળતો હતો. તે અંધકારમાં તેઓ વિલીન થયા—અન્ધકારમાંથી તેજમાં જવા માટે ભાઈ અને સાહાચરવતી દશામાંથી વૈધવ્યદશામાં જવા માટે બહેન. ખીજે દિવસે બપોરે તો ભાઈને દરિયાકિનારે મૃત્યુ પામેલા જોયા, અને તે રડતી બહેન પણ થોડા મહિના પછી, જે પતિથી આ જગતમાં થોડો કાળ પણ છૂટું રહેવા ના પાડતી તે પતિને સંગ આપવા ચાલી નીકળી. ધણી વખત સુધી સમુદ્રદેવ બહુ દૂર લાગતા, પણ જે ભાઈએ તે દેવની વિશ્વાળ છાતી ઉપર પોતાની છેલ્લી સોડ તાણી હતી તે ભાઈનું ધર વહાલું લાગતું હતું તેવા આજ તે વહાલા લાગે છે.

જગતની ધર્મશાળામાં

અમને

- ૧ રણજિતરામની સાહિત્યસેવા વિષે જયસુખલાલ મહેતા શું કહે છે ?
- ૨ રણજિતરામના સ્વભાવનું વર્ણન કરો.
- ૩ ગુજરાતી સાહિત્યની રણજિતરામની સેવાનો થોડોક ખ્યાલ આપો.
- ૪ રણજિતરામના અને એમનાં પત્નીના કરુણ મૃત્યુ વિષે દુઃખી નોંધ કરો.
- ૫ જયસુખલાલ મહેતાની ગદ્યરૈલીનાં લક્ષણો શાં છે ? એમાં કટાક્ષ જણાય છે ? ક્યાં ક્યાં ?

દત્તાત્રેય કાલેલકર

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૨ : ઇ. સ. ૧૯૮૬]

[દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર, જ્ઞાતિએ ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ, મૂળ વતન શિહાપુર (એલગામજિલ્લો) છે. એમના પિતાનું નામ બાલકૃષ્ણ શુભા કાલેલકર. માતાનું નામ શાધાબાઈ. બાલકૃષ્ણ કાલેલકર બ્રિટિશ રાજ્યમાં હેડ ઍકાઉન્ટન્ટ ને ટ્રેડર હતા, ત્યાંથી પેન્શન લઈ સ્કોટલેન્ડ સ્થાનમાં નોકરીએ રહ્યા. દત્તાત્રેયનો જન્મ સાતારામાં ૧૯૪૬ માં થયો હતો. પાંચ વર્ષે ને એક બહેન મળી એ સાત ભાઈ હતાં.

દત્તાત્રેય પ્રાથમિક કેળવણી સાતારા, પૂના, કારવાર, રામદુર્ગ, શિહાપુર, મિરજ, જત, સુધાળ ને એલગામ ઇત્યાદિ સ્થળોમાં લીધી હતી. એમની માધ્યમિક કેળવણી શિહાપુર, એલગામ, કારવાર, સાવંતવાડી ને ધારવાડ, વગેરે સ્થળે થયેલી. કાલેલકરની બીજી કેળવણી એમણે પૂના ને સુબંધમાં લીધેલી.

દત્તાત્રેય એમના પિતાના ગૃહસ્થાશ્રમના સુંદર ફલસમા એક સંસ્કારમૂર્તિ છે. એમની બાલલીલાએ એમણે ‘કુમાર’ માસિકમાં (વિ. સં. ૧૯૮૧) રસપૂર્વક ભળવી રાખીને આલેખી છે. યુજરાતના લોકપ્રિય કાકા થયા પહેલાંના આ જીવનચિત્રમાંથી કાકાના વિલક્ષણ પચરંગી જીવનની આપણને ખૂબ જ માહિતી મળે છે.

કાકા કાલેલકરે બી.એ. ની પરીક્ષા પૂનાની ફર્થુસન કૉલેજમાંથી બીજા વર્ગમાં પસાર કરી હતી. એમના વિષયો ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાન હતાં. બધાં જ વર્ષો એ કૉલેજમાં સ્કૉલર હતા. આ પછી સુબંધ રહી પહેલી ઍલ.એલ. બી. ની પરીક્ષામાં એ ઉત્તીર્ણ થયા. બીજી ઍલ.એલ.બી. નું સત્ર એમણે પૂરું કર્યું હતું. ખુદ પરીક્ષા આપવા પણ એ ગયેલા. પણ તેમાં ન બેસતાં દેશમાં ચાલતી ચળવળથી એ આકર્ષાયા ને તેમાં જોડાયા. સુબંધના જીવન ઉપર એક વાર પ્રોત્સાહક અસર કરનાર ‘રાષ્ટ્રમત’ પત્રના લેખકમંડલમાં એ હતા. પછી બરોડરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયના એ આચાર્ય હતા. તેને છેલ્લી સલામ કરી એમનો પ્રગતિપ્રિય આત્મા હિમાલયને પ્રવાસે જવા તૈયાર થયો. એમની સુંદર આત્મકથાએવા ‘હિમાલયના પ્રવાસ’માં એમણે આ વખતના એમના જીવનનાં તાદૃશ સંસ્મરણો સર્જનાત્મક ને સજીવ કલામયતાથી રજૂ કર્યાં છે. આપણા દેશકાલના જીવનનું આ ગ્રંથમાં રજૂ થએલું ચિત્રપટ આપણને આકર્ષ્યા જ કરે છે. એ વાસ્તવિક જીવનચિત્ર ‘સ્મરણયાત્રા’ હવે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

દત્તાત્રેય કાલેલકરનાં લગ્ન ૧૯૦૨ માં બેલગામના શાહાપુરગામમાં શ્રી સુંદરાબાઈ વામનરાવ શિરોડકરનાં પુત્રી અ. સૌ. કે. લક્ષ્મીબાઈ સાથે થયાં હતાં. એ સહુધર્મચારણીનું ૧૯૨૯ માં ગાંધીજીના આશ્રમમાં મૃત્યુ થયું હતું.

હિંદમાં વેરાયલાં વિવિધ પ્રકૃતિનાં મનુષ્યા, તેમનાં વિવિધતામય જીવન-વિધાનો, પર્વતરાજ હિમાલયની અદ્ભુત સૃષ્ટિશોભા તથા સંપત્તિ ને મહામંથને ચઢેલો દેશકાલઃ આ સૌને જગતાં ને બિંધતાં જોવાનાં સ્વપ્ન સેવનાર દત્તાત્રેયને નિશ્ચિન્ત પ્રવાસી બનાવ્યા. એમણે ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ કર્યો. સિંધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં એ જઈ રહ્યા. કલાના આદર્શોની જીવંત શિક્ષણસંસ્થાજેવા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના બેલપુરના શાંતિનિકેતનમાં એ જઈ રહ્યા. ત્યાં એ સંસ્કૃત વગેરેના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા. ૧૯૧૪ માં ગાંધીજી ત્યાં ગયા ત્યારે ત્યાંથી કાલેલકરને ગુજરાતમાં લાવી તેમણે ગુજરાતી બનાવ્યા.

પુરુષાર્થી કાકાના જીવનમાં પ્રખર દેશભક્તનો ઉચ્ચ આત્મા છે. પ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય, શાંતિ, સ્થિતપ્રજ્ઞતાના એ ગાઢ મિત્ર છે. એ સૌને હાલ એ જીવનમાં બિતારી રહ્યા છે. સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય ટિળકના કર્મવાદને જીવનમાં રૂંઘેરૂં બે બિતારી મહાત્મા ગાંધીજીના નિષ્કામ ગીતાજીવનમાં એકરસ, એકરૂપ એ થઈ રહ્યા છે.

કાલેલકર ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય ને વાઈસ ચેન્સેલરપદે હતા. એમણે ગાંધીજીના ‘નવજીવન’ કે ‘Young India’ નું વિષમ પરિસ્થિતિ-ઓમાં કાંટાળું તંત્રીપદ લીધું. ગુજરાતી કે અંગ્રેજી બંનેમાં એમનો આત્મા રેડી એમણે પ્રબળે કંઈ ને કંઈ જીવનસત્યો સમજાવ્યાં છે.

૧૯૨૧ માં એક વર્ષ એ જેઈલમાં રહી આવેલા તે વખતે સાબરમતી આશ્રમ પાસેની ‘ઓતરાતી દિવાલો’ને એમણે પુસ્તકમાં બિતારી છે. સત્યાગ્રહહિલચાલમાં એ ફરી જેઈલ જેઈ આવી પાંચ માસ મહાત્માજી સાથે ચરોડામાં રહ્યા હતા.

કાલેલકર કહે છે: મારા જીવન ઉપર સખલ અસર કરનાર સ્ત્રીપુરુષો કે પુસ્તકો સ્વામી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, રાનડે, અરવિંદ ધોષ, ટાગોર, ગાંધીજી, કુમારસ્વામી, નિવેદિતા, ઉપનિષદો, ગીતા, જ્યોતિષ, તુકારામના અભંગો વગેરે વગેરે છે.

ગદ્યસર્જનની કાલેલકરે અદ્ભુત કલા કેળવી છે. એમાં દોષ તો છે છતાં એ કલા એમના સિદ્ધ હાથની જામેલી કલા છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનાં સંપૂર્ણ અને સવિસ્તર ભાષ્ય એટલે કાકાસાહેબ.

કાલેલકરના અંગ્રેજી

પ્રથમ કૃતિ મરાઠી ‘રામતીર્થ-એ ભાગ’ (૧૯૦૮), ઓતરાતી દિવાલો, હિમાલયનો પ્રવાસ (૧૨), પૂર્વરંગ, કાલેલકરના લેખો-એ-ભાગ-

('૨૪-૨૫). ઉપરાંત નવજીવન ને યંગ ઇન્ડિયા, સાબરમતી, પુરાતત્ત્વ, વસંત, યુગધર્મ, કુમાર, ગુજરાત વગેરે સામયિકોમાંના સંખ્યાબંધ લેખોના પુનઃ સુદ્રણરૂપે જીવનવિકાસ, જીવનનો આનંદ, જીવનભારતી, લોકમાતા, સ્મરણયાત્રા નક્ષત્રમાળા, જીવતા તહેવારો ને જીવનસંસ્કૃતિ.]

દેશાંતરમાં ગુજરાતીઓ

બહારના પ્રાંતોમાં હું કરું છું ત્યારે ગુજરાતીઓ મને અચૂક શોધી કાઢે છે અને બોલાવે છે.

એમ તો મારું ઘર કુર્ણાટકમાં છે. સિંધ, બંગાળ, યુક્તપ્રાંત વગેરે અનેક પ્રાંતોમાં હું રહ્યો પણ છું. છતાં મને ઘર મળ્યું છે ગુજરાતમાં. ગુજરાતમાં હોઈ છું ત્યારે પારકા સમાજમાં છું એવો ખ્યાલ સરખો થે આવતો નથી. તેથી જ તમે મને અહીં બોલાવ્યો એ સાવ સ્વાભાવિક લાગ્યું. ભૂગોળની દૃષ્ટિએ આપણે ભલે તામિલનાડમાં હોઈએ, પણ આ સ્થાને તો મારે મન હું ગુજરાતમાં જ છું. જ્યાં જઈ છું ત્યાં પહેલવહેલી તપાસ એ કરું છું કે આપણાં ગુજરાતી બાળકોને ગુજરાતીમાં કેળવણી આપવાની કાંઈ સગવડ છે કે નહિ ? અહીં મદ્રાસમાં છોકરાઓના ભણતરની સગવડ નથી એથી મને કાંઈ થતું નથી. કેમ કે તમે છોકરીઓની ભણવાની સગવડ કરી જ છે. છોકરાઓ વિષે હું ચિંતા ન કરું. તેઓ તો ગમે તેમ શીખવાના. તમે છોકરીઓની કેળવણીની સગવડ પ્રથમ કરી એ માટે તમને મુખ્યારકબાદી આપવી ઘટે છે. તમે પોતાની ફરજ સમજો છો.

આપણે વેપાર ખેડવા પરદેશ જઈએ ત્યારે કેટલીક વસ્તુઓ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. લાંબા વખત માટે જઈને રહેવાનું હોય ત્યાં સ્ત્રીઓને અને બાળબચ્ચાંને સાથે રાખવાં જ જોઈએ. સિંધીઓ વર્ષો સુધી પરદેશ જઈને રહે તો યે પોતાનાં બેરાંછોકરાંને સાથે નથી લઈ જતા. એ બરાબર નથી. ગુજરાતીઓ લાંબા વખત માટે જાય છે ત્યારે તેઓ ધરબાર માંડીને જ રહે છે. અહીં પણ બહેનોને સાથે રાખો છો એ બહુ સારું છે. પણ અહીં જ્યારે બહેનો પહેલવહેલી આવે છે ત્યારે નોકરોની બાબતમાં એમને કેટલી હાડમારી વેઠવી પડતી હશે ! અહીંની બાબાનો શ્રદ્ધાક્ષર તેઓ ન જાણે. અહીંના નોકરોને સાવ બહિષ્કાર કરવાની વાત

હું નથી કરતો, પણ દેશથી આવો ત્યારે સમાજના બધા જ પ્રતિનિધિ-ઓને લેતા આવો એમ મારું કહેવું છે. આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણા ધર્મોપદેશક ખાનદાન બ્રાહ્મણો અને કેળવણી આપનાર અધ્યાપકો આપણી સાથે હોવા જ જોઈએ. પરદેશ જતાં ચારે વર્ણ સાથે મળીને જઈએ તો આપણા સમાજની મજબૂતી અને ખાસિયત બંને સચવાશે. દેશમાંથી અહીં બ્રાહ્મણો આવ્યા તે લાડવા અને દક્ષિણના ઉમેદવાર, જ્ઞાનશૂન્ય અને પ્રભાવશૂન્ય ગેર લોકો ન હોય. આખા સમાજના નૈતિક જીવનના જે રક્ષક હોય, સાચેસાચું હિત અને ધર્મનો રસ્તો નિર્ભયપણે કહેનાર હોય, ધર્મજગૃતિ, ધર્મસંસ્કરણનું રહસ્ય જાણી શ્રદ્ધામાં પરિવર્તન કરવાની જેમની હિંમત હોય, એવા તેજસ્વી ધાર્મિકોને જ સાથે આણવા જોઈએ. સમાજ લોકમાં કે ભ્રમણામાં પડી બગડી જતો હોય એની ઝાટકણી કાઢવાની હિંમત પણ એ ધર્મોપદેશકની હોવી જોઈએ. ટૂંકામાં જેને ધર્મને વિષે જ્ઞાન હોય, જેનું જીવન ધર્મનિષ્ઠ હોય, જે ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો હોય, મોટાર્થ પાછળ છુપાયેલા અધર્મને પણ ઊધાડો પાડવાની જેની હિંમત હોય એવો તેજસ્વી ધર્મગુરુ પણ સમાજ સાથે અહીં આવવો જોઈએ. તે તમારો આશ્રિત નથી. ઊલટું તમારા મનમાં એની ધાક હોય, આદર હોય, કંઠણ પ્રસંગે એની સલાહ લેવાનું પણ તમને મન થાય.

તમારા બાળકો માટે ઓછે પગારે મળતા અર્ધશિક્ષકથી સંતોષ નહિ માનતા. બાળકો માટે તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિક્ષક શોધવા જોઈએ, જેઓ બાળકેળવણી ઉપરાંત લોકકેળવણીનું કામ પણ ધણું કરી શકે.

આટલે દૂર આવ્યા પછી ગુજરાતના જાહેર જીવન સાથેનો પરિચય તૂટી જવાનો સંભવ ધણો. એ ટકાવવા સારું ઉત્તમ ઉપાય તો એ છે કે તમારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ગુજરાતમાં જવું જોઈએ અને ગુજરાતના સંસ્કારી સેવકોને બની શકે ત્યારે અહીં મોલાવવા જોઈએ. એ ઉપરાંત અહીં ગુજરાતી ચોપડીઓનું પુસ્તકાલય તો અવશ્ય હોય જ. પુસ્તકાલયમાં કેવળ પુરુષોનો જ વિચાર ન હોય. બહેનોને રસ પડે એવી, બાળકોને રસ પડે એવી ચોપડીઓ પણ હોવી જોઈએ. દક્ષિણામૂર્તિની ચોપડીઓ તેમ જ

ગાંડીવ કાર્યાલયની ચોપડીઓ બાળકોને ધણો આનંદ આપશે. પુસ્તકાલય વિષે બેલતાં એક ચેતવણી આપી દઉં. ધણી ચોપડીઓની અસર અમુક અંશે માણસની અસર જેટલી જ ઊંડી થાય છે. આપણાં ધરમાં જેમ આપણે લફંગા માણસને આવવા દેતા નથી, એને બહાર રાખીને ધરની અંદરના વાતાવરણની શુદ્ધતા જાળવીએ છીએ તેમ જ ચોપડીઓની બાબતમાં પણ હોવું જોઈએ. જે ચોપડીઓ હીનતા તરફ દોરે છે, હીનતાને આકર્ષક કરી બતાવે છે એવી ચોપડીઓ તમારે ટાળવી જ જોઈએ. ધરમાં કે પુસ્તકાલયમાં એમને સ્થાન ન હોય. લફંગા માણસ એની આંખથી ઓળખાય. કોક વખતે પોતાનો વિવેક છોડી હલકાઇ જાહેર કરે અને એ રીતે ઓળખાય. પણ હીન સાહિત્ય તો પ્રયત્નપૂર્વક રૂપ કેળવે છે. એથી થતું નુકસાન ખરેખર ભયાનક હોય છે.

કંઠણ પ્રસંગે સલાહ આપનાર અને ધર્મનો માર્ગ બતાવનાર ગુરુઓ, મુશ્કેલીને પ્રસંગે પૈસા ધીરનાર મિત્રો, રક્ષણ કરનાર સ્વદેશી ક્ષત્રિયો, સેવા કરનાર નિષ્ઠાવાન નોકરો, અને સામાજિક જીવનની શુદ્ધિ સાચવનાર ગ્રંથો આપણી સાથે જ આવવા જોઈએ.

પણ આવી રીતે આપણી આસપાસ ગુજરાત ઊભું કરી આપણે અહીંના સમાજથી અળગા ને અળગા જ, જાણે પાણી પર તરતા હોઈએ એમ રહીએ તો તે બિલકુલ ન ચાલે. આપણે કાંઈ અહીં ફેવળ કમાણી માટે નથી આવ્યા. કમાણીના મુખ્ય ઉદ્દેશ સાથે સેવા કરી પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ મેળવવાની પણ આપણી ઇચ્છા હોવી જોઈએ. કેટલાક લોકોએ તો અહીંના લોકોની સંગીન સેવા કરવાનું પણ વ્રત લેવું જોઈએ. અહીંની ભાષા, અહીંના રિવાજ, અહીંનો ઇતિહાસ અને અહીંનું સાહિત્ય આપણે કેમ ન ખેડીએ ? અહીંની સંસ્થાઓમાં આપણે કામ કરીએ, સારાસારા રિવાજો અને વિધિઓમાં ભાગ લઈએ, અહીંના લોકોનાં સુખદુઃખ સાથે સમરસ થઈ સુખી અને દુઃખી થઈએ, અહીંના જાહેરજીવનમાં આપણો ફાળો ઉત્સાહપૂર્વક તેમ જ મર્યાદાપૂર્વક આપીએ; કામ તરીકે એ ખાસ મહત્ત્વનું છે. અહીંની કમાણી બની શકે તેટલી અહીં જ ખર્ચવાથી આપણે મોટા સામાજિક પાપમાંથી બચી જઈએ છીએ. અને તેથી અકારા

થવાની ખીક રાખવાનું કશું કારણ નથી રહેતું. આપણાં મૂળિયાં અહીંના સમાજમાં વવાયાં હોય એટલે આપણી સુસ્થિતિ વિષે ચિંતા કરવાનું કારણ નહિ રહે.

ગુજરાતી માણસ ગમે ત્યાં જમને વસેલો હોય તો પણ પોતાનાં છોકરાછોકરીઓને પરણાવવા માટે તો સ્વદેશ પાછો જવાનો જ. એક રીતે આ જન્મભૂમિવાત્સલ્ય સુંદર છે, પણ એટલું સંકુચિત ન રખાય. મોટા સમાજમાં આપણા મહત્વના વિધિઓ પણ આપણે અહીં જ કેમ ન કરીએ? આપણા દાનનો લાભ અહીંના સ્થાનિક લોકોને પણ મળવો જોઈએ. આમાં ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા છે. સમાજને મજબૂત રાખનાર પ્રવૃત્તિઓને દાન આપો, સ્થાનિક લોકોમાં ભજો, એમની સાથે એાતપ્રોત થાઓ, તેમનાં સુખદુઃખ જાણો અને અનુભવો.

ગુજરાતીઓ સામે ફરિયાદ છે કે તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાંના સામાજિક જીવનમાં ભળતા નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ગુજરાતીઓ છે ખરા? કેળવણીની સંસ્થાઓમાં તેમનો અવાજ છે ખરા? પરદેશનાં જોવાલાયક સ્થળો પણ ગુજરાતીઓએ જોયેલાં નથી હોતાં; કેવળ કમાણી કરીને તેઓ ગયા તેવા ઘેર પાછા આવે છે. ઘર, મંદિર કે ધર્મશાળા બાંધી લે છે અને ફરી પાછા કમાણી માટે તૈયાર. આમાં ધણી અતિશયોક્તિ હશે. પણ એ ફરિયાદ ધ્યાન પર તો લેવી જ જોઈએ.

છેલ્લી લડતમાં અહીંના ગુજરાતીઓએ અહીં કેટલો ભાગ લીધો? એકમે જણુ જોઇલમાં ગયા છે એટલું બસ નથી. ગુજરાતી તરીકે તમારી વિશેષ ફરજ છે એ તો તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે. બંગલો પછીના દિવસોમાં બંગાળીઓએ મરણિયા થઇ સરકારનો વિરોધ કર્યો. પરિણામે તે દિવસોમાં અમને બધાને કોઇ પણ બંગાળી માણસ જોતાંવેંત તે સ્વર્ગીય માણસ છે એવા ખ્યાલથી તેની આગળ નમ્ર થવાનું મન થતું. આજે એ ટેકાણે ગુજરાતીઓ આવ્યા છે. એમને વિષે દેશમાં બધે આદરભાવ છે. ગુજરાતી એટલે સ્વરાજ્યને માટે ખાસ દીક્ષા લીધેલો માણસ. એને કાંતતાં-ખીંજતાં તો આવડતું જ હશે, અસ્પૃશ્યતાનો તો કટો શત્રુ હોવો જ જોઈએ,

એવી છાપ બધે હોય છે. ગુજરાતે એટલી તો કીર્તિ મેળવી છે કે જેઓ પોતે ખાદી નથી પહેરતા અથવા ખાદીમાં ખાસ નથી માનતા તેઓ પણ ગુજરાતીઓને તો ખાદીમાં જ બેસાડે છે. વસ્ત્રલભાઈ જે ભાષા બોલે છે, ગાંધીજી જે ભાષા બોલે છે તે જ ભાષા તમે બોલો છો. આરડોલી ધોરસદની કીર્તિ એ તમારી કીર્તિ છે. તમારો ફાળો લડતમાં તેમ જ બહેર જીવનમાં સા કરતાં ચડિયાતો હોવો જોઈએ. ફરી બ્યારે લડત બમે ત્યારે તમારે રાજગોપાલાચાર્યને લખી જણાવવું જોઈએ કે મદ્રાસના ગુજરાતીઓ તરફથી કાંઈ નહિ તો આટલા સૈનિકો તો મળશે જ. અને જે સંખ્યા કબૂલી હોય તે સંખ્યા કાયમ ટકાવવી જ જોઈએ. એમાંથી જે બે જણા જેમલમાં ગયા તો તરત બીજા બેએ એમનું સ્થાન લઈ મૂળ સંખ્યા કાયમ રાખવી જોઈએ. રાજભાઈ ગુજરાતીઓ ઉપર આટલો હક છે જ, અને તે આપણે સ્વીકારવો જોઈએ. આપણે અહીં કાંઈ કેવળ પેસા કમાવા જ નથી આવ્યા. કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા એ પણ કીમતી મૂડી છે. કમાણીની દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. ગાંધીજી વિલાયત ગયા છે ત્યાંથી શું લઈ આવે છે એ જોવાનું છે. સ્વરાજ્ય લઈ આવશે એવી તો આશા નથી જ. એટલે કાંતો યુદ્ધ લઈ આવશે, નહિ તો વૈતરું. આપણી તો બંને માટે તૈયારી હોવી જોઈએ. સાચી તૈયારી તો બહેનોએ અત્યારથી કરવાની છે. આ છેલ્લી લડતમાં આરડોલી અને ધોરસદમાં કામ કરનારનો ફાળો ઓછો ન હતો. માથું આપીશું પણ નાક નહિ આપીએ એ ટેક આ જમાનામાં ગુજરાતમાં જ બોલાઈ ગઈ છે, એ આપણે ભૂલી ન જઈએ. વૃદ્ધ ગંગાબહેન ધોરસદમાં માથું લોહીલુહાણ થાય ત્યાં સુધી ઊભાંઊભાં પ્રહાર ઝીલ્યા હતા એ આપણે ભૂલી ન જઈએ. ગુજરાતીઓની સંઘશક્તિ, ગુજરાતીઓની દાનશક્તિ અને ગુજરાતીઓની સહનશક્તિ એકે એક ગુજરાતીમાં પ્રકટ થવી જોઈએ. અને દાનશક્તિનું રૂપાંતર ત્યાગશક્તિમાં થાય નહિ ત્યાં સુધી એ ચળકે એમ નથી. બહેનોએ એ બધી વસ્તુઓ અત્યારથી પોતાના બાળકોમાં રેડવી જોઈએ, અને એ જ્યાં રહીએ છીએ ત્યાંની બહેનોને માટે પ્રેરણારૂપ નીવડવું જોઈએ.

જીવન અને સંસ્કૃતિ

પ્રશ્નો

- ૧ ગુજરાત અને બૃહદ્ગુજરાત અથવા મહાગુજરાત તમે કોને કહો છો ?
- ૨ કાકા કાલેલકરે આ ભાષણ ક્યાં આપ્યું છે ?
- ૩ ગુજરાતીઓ વિષે બોલવાનો કાકાને શાથી અધિકાર છે ?
- ૪ ‘ બૃહદ્ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓ ’ એ વિષે તમારા વિચારો દર્શાવો.
- ૫ ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓનાં ગુણ ને ખામીઓ જણાવો.

કનૈયાલાલ મુનશી

(જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૩ : ઇ. સ. ૧૮૮૭)

[અગ્રણ્ય નવલકથાકાર, નવલિકાકાર, નાટ્યકાર અને નિબંધલેખક શ્રી કનૈયાલાલ મોહનલાલ મુનશી જ્ઞાતિએ ભાર્ગવ શ્રાદ્ધાળુ ગૃહસ્થ ને પુરાણપ્રસિદ્ધ ભરૂચના વતની છે. એમનો જન્મ ૧૮૮૭ માં ભરૂચમાં થયો હતો. એમના પૂર્વજો સરકારી હોદ્દાદારો અને મુત્સદ્દીઓ હતા. મોહનલાલ મરભેરામ મુનશી ગુજરાતના જુદાજુદા જિલ્લાઓમાં ઊંચી સરકારી નોકરીમાં-એક વખતે સચીનના દિવાન-હતા. મુનશીનાં માતાનું નામ તાપીગૌરી. મુનશીને એમના વિદ્યાર્થીજીવનને ગુજરાતમાં ઠેરઠેર ફેરવવાનો અને તેને સ્થળે પ્રાથમિક ને માધ્યમિક કેળવણી લેવાનો લાભ મળ્યો હતો. ચૌદ વર્ષને વયે (૧૯૦૧ માં) એમણે મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં સફળતા મેળવી. ૧૯૦૬ માં બી. એ., ૧૯૧૦ માં એલ.એલ. બી. અને ૧૯૧૩ માં મુંબઈ હાઈ-કોર્ટની એડવોકેટની પરીક્ષાઓમાં એ ઉત્તીર્ણ થયા. થોડાં જ વર્ષોમાં એ હાઈકોર્ટની ‘ ઓરિજિનલ સીઈડ’ના ‘ બાર ’ માં મોખરે આવ્યા.

મુનશીએ વિદ્યાર્થીઆશ્રમમાં જ અનેક માનસિક પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ૧૯૧૧ માં એમણે “ સામાજિક સેવાનાં સિદ્ધાંત ને પદ્ધતિ ” એ નિબંધ લખી “ મોતીવાળા પારિતોષિક ” મેળવ્યું હતું. ૧૯૧૨ માં એમની જ્ઞાતિના ‘ ભાર્ગવત્રેમાસિક ’ નું એમણે તંત્રીપદ લીધું. ૧૯૧૪ માં ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના સાહચર્યમાં એમણે ‘ નવ-જીવન અને સત્ય ’ માસિક ચલાવવા માંડ્યું પણ તેને ગાંધીજીએ ‘ સાપ્તાહિક ’ તરીકે ચલાવ્યું. એ જ વર્ષમાં મુંબઈના સાપ્તાહિક ‘ ગુજરાતી ’ માં એમણે ‘ વેરની વસુલાત ’ એ સામાજિક નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી. ૧૯૧૫ માં શ્રી જમનાદાસ દ્વારકાદાસના સહતંત્રમાં એમણે અંગ્રેજ સાપ્તાહિક “ યંગ ઇન્ડિયા ” ચલાવવા માંડ્યું. તે પણ પછી મહાત્માજીના તંત્રમાં ગયું હતું. એ જ વર્ષમાં એમની પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા “ પાટણની પ્રભુતા ” “ ગુજરાતી ” સાપ્તાહિકની

વાર્ષિક બેઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. આ પછી “હિંદુસ્તાન” દૈનિકની સાપ્તાહિક આવૃત્તિમાં “કોનો વાંક?” એ સામાજિક વાર્તા કટકેકટકે પ્રસિદ્ધ થઈ. બાકીની પછીથી શ્રી. ખટુભાઈ ઊમરવાડીઆસંપાદિત “ચેતન” માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ૧૯૧૭ માં “પાટણની પ્રભુતા” ના અનુસંધાનમાં “વીસમી સદી” માસિકમાં એમણે “ગુજરાતનો નાથ” શરૂ કરી. તે પછી એમની દ્વંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ “મારી કમળા અને બીજી વાતો” એ નામથી થયો. ‘પૃથિવીવલ્લભ’ “વીસમી સદી” માં ૧૯૨૦ માં શરૂ કરવામાં આવી. ૧૯૨૨ માં ગુજરાતના સાહિત્યકલાના રસિકોની “ગુજરાતી સાહિત્ય સંસદ” એ સાહિત્યસંસ્થાની શુભાર્થમાં સ્થાપના થઈ અને એના પ્રમુખ તરીકે મુનશીની ચૂંટણી થઈ. એ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે “ગુજરાત” માસિકના એ તંત્રી થયા. ગુજરાતના આરંભમાં એમણે “ગુજરાતનો નાથ” ના અનુસંધાનમાં “રાત્રિધિરાજ” ની ઐતિહાસિક નવલકથા શરૂ કરી. એમનું વેદકાલનું વાતાવરણ આલેખતું નાટક “પુરંદરપરાજય” એ પછી “ગુજરાત” માં પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૨૩ માં એ યુરોપને પ્રવાસે જઈ આવ્યા અને તેનાં સંસ્મરણોને “એક પ્રવાસ, મારા પ્રવાસની બીજીવાળાદાર કહાણી” એ લેખમાળાકરૂપે એમણે આરંભ્યાં. આ વર્ષમાં એમનાં પ્રથમ પત્ની સૌ. અતિલક્ષ્મીનું અવસાન થયું. એ જ વર્ષમાં “ગુજરાત” માં “અવિભક્ત આત્મા” નામનું નાટક પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૨૪ થી “ગુજરાતી સાહિત્ય” એ શીર્ષકથી ગુજરાતી સાહિત્યની ઇતિહાસમાલાની ચોજનાનો સંસદે આરંભ કર્યો. તેમાંનો પાંચમો ખંડ ૧૯૨૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. “રાત્રિધિરાજ” પૂરી કરી એમણે “સ્વપ્નદ્રષ્ટા”, “ભગવાન ડાહિય” નવલો લખી. પછી “તર્પણ” અને “એ ખરાબ જણ” એ નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં. આ સાથે “કેટલાક લેખો”માં એક પુસ્તકાકારમાં એમનાં જુદેજુદે પ્રસંગે લખાયેલાં નિબંધો, વ્યાખ્યાનો અને વિવેચનો ૧૯૨૬ માં પ્રસિદ્ધ થયાં. એ જ વર્ષમાં એમણે સુપ્રસિદ્ધ જૈન લેખિકા બહેન લીલાવતી સાથે પુનર્લગ્ન કર્યાં.

એમનાં “કાકાની શશી” “ધ્રુવસ્નામિની દેવી”, “પુત્ર સમોવડી” “આજ્ઞાંકિત” વગેરે સામાજિક ને પૌરાણિક નાટકો ૧૯૨૮ માં છટા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયાં.

ગઈ અસહકારની ચળવળમાં જોડાતાં મુનશીને બે વાર કારાવાસ મળ્યો હતો અને તે દરમિયાન યરોડા, નારાક ને બીજાપુર જેઈલમાં એમણે ‘જેઈલડાયરી’ (અપ્રસિદ્ધ) “અહ્યયર્ચાશ્રમ,” Gujarat and its Literature, નર્મદ-શતાબ્દી માટે જીવનચિત્રલેખ, નરસૈયો-ભક્ત-હરિનો વગેરે લખ્યાં હતાં.

છેક હોમરૂલ લીગનાં ૧૯૧૫-૧૯૨૦ સુધીનાં વર્ષોથી એમણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં સક્રિય ભાગ લેવા માંડ્યો છે. આ પછી થોડાક સમય રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્તિ લઈ મુંબાઈની યુનિવર્સિટીની સેવા કરવા એ પ્રેરાયા. ૨૫ માં રજીસ્ટર્ડ ઍન્જી-એટાઈ ચૂંટાઈ એ યુનિવર્સિટી સેનેટમાં ગયા. ૨૬ માં તેઓ તે સંસ્થાની સિડિકેટમાં ચૂંટાયા. ૨૭ માં યુનિવર્સિટીએ એમને ‘ગુજરાતી બોર્ડ ઍફ સ્ટડીઝ’ના પ્રમુખ ચૂંટ્યા. પછી ૨૮ માં મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની એકેડેમિક કાઉન્સિલના બોર્ડ ઍફ પોસ્ટ ઍન્જીએટ સ્ટડીઝના તે સભ્ય ચૂંટાયા. એમના બે વારના જીઈલનિવાસ પછી પાછા એ યુનિવર્સિટીમાં જઈને એમની સેવા આપી રહ્યા છે.

૨૭ માં યુનિવર્સિટીદ્વારા એ આપણી ધારાસભામાં ગયા ત્યારે પણ કેળવણીવિષયક ઉપયોગી કાર્ય એમણે કર્યાં હતાં. પછી ખારડોલીસત્યાગ્રહ પ્રકરણ બિલું થતાં એમણે જાતે તપાસ કરી તે વખતના ગવર્નરને એમનો ઐતિહાસિક પત્ર લખ્યો ને ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું. ખારડોલીના બેહુતોની એમણે સંગીન સેવા કરી હતી. મહાસભા તરફથી વડી ધારાસભામાં જવા મટિ એ તૈયાર થયા પણ ચૂંટાયા ન હોતા. મહાસભાએ જ્યારે સરકાર સાથે સહકાર કર્યો ત્યારે મુંબાઈ સરકારનું ‘હોમ મેમ્બરનું’ તંત્ર એમણે બાહોશીથી ચલાવ્યું હતું.

મુનશીની સાહિત્યકૃતિઓ

નવલકથાઓ: પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજધિરાજ, વેરની વસુલાત, કોનો વાંક?, પૃથિવીવલ્લભ, સ્વપ્નદ્રષ્ટા, ભગવાન કૈાટિલ્ય, રનેહ-સંભ્રમ, લોપામુદ્રા અને જય સોમનાથ.

નવલિકાઓ: મારી કમલા અને બીજી વાતો-નવે નામે ‘નવલિકાઓ.’

નાટક: પૌરાણિક નાટકો: પુરંદર પરાજય, અવિભક્ત આત્મા, તર્પણ, પુત્રસંભવડી. સામાજિક નાટકો: વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય, બે ખરાબ જણ, આજ્ઞાંકિત, કાકાની શશી (સામાજિક નાટક) દુવસ્ત્રામિની દેવી (પૌરાણિક નાટક) લોપામુદ્રા ભાગ ૨-૩, લોપામુદ્રા ભા. ૪ અને રનેહસંભ્રમ.

નિબંધ: કેટલાક લેખો ભા. ૧-૨, થોડાંક રસદર્શનો, આદિવચનો (સંસદનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ).

અહસન: જ્ઞાનચર્ચાશ્રમ.

ચિત્રાત્મક કથા: શિશુ અને સખી.

જીવનકથાચિત્ર: નરસૈયા-ભક્ત-હરિનો.

રેખાચિત્રો: ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો.

આ ઉપરાંત મારી બીજાનવાબદાર મુસાફરીની કહાણી, નર્મદ: અર્વાચીનોમાં આદ્ય, Gujarat and its Literature વગેરે વગેરે.]

વિદ્યાર્થી સુદર્શન

સુદર્શન હોશીઆર નીવડવા લાગ્યો. તેની ઊમ્મર જોતાં તે અબ્યાસમાં આગળ વધ્યો અને વર્ષદહાડામાં ગુજરાતી ચાર ચોપડી પૂરી કરી પાંચમી ચોપડીમાં નિશાળે ખેડા. એનાં સ્વમાં ઊમ્મર સાથે વધતાં ગયાં.

એક દિવસે પ્રમોદરાય તેને નાટક જોવા લઇ ગયા. નાટક શ્રીવાંકાનેર આચાર્યહિતવર્ધકનાટકમંડળીનું ‘શૂરવીર શિવાજી’ હતું. તે આખો ને મોટું ફાડી જોઇ રહ્યો. ભવાનીમાતાનું વરદાન; શિવાજીનાં શૌચ ને યુક્તિ; મુસલમાનોનો જીલમ; શિવાજીનો સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો સંકલ્પ; તેનું દિલ્હી તરફનું પ્રયાણ; ને તેનો રાજ્યાભિષેક—આ બધી હકીકતે તેના નાનકડા મગજને ગાંડું કરી નાંખ્યું. “નાના ત્ર્યંબક” ની જીસાદાર કલા શિવાજીને હમેશાં સન્નિવન કરતી; અને તે કલાથી ઉત્તેજિત થયેલી કામળા બાળકની કલ્પનાશક્તિએ નવાં દ્રશ્યો અને દૃષ્ટિબિંદુઓ જોયાં. આ ખેલ હતો તે એને યાદ રહ્યું નહીં. ત્ર્યંબક માત્ર કાલ્પનિક શિવાજીની છબી ઊભી કરવા પ્રયત્ન કરવાને મથતો હતો તેનું એને જ્ઞાન ન હોતું. આ ગુજરાતી ખેલતો પુરુષ તેને મન સાક્ષાત્ શિવાજી હતો. અત્યાર સુધી તે એકલોએકલો કલ્પતો હતો તે અત્યારે આ પ્રભાવશાળી પુરુષ મોઢે ખેલતો હતો અને પરાક્રમથી કરી બતાવતો હતો. નાટક પૂરું થયું છતાં પણ તે સ્તબ્ધ થઇ જોઇ રહ્યો. ઘેર આવ્યો તોપણ શિવાજીનો અવાજ તે સાંભળ્યા કરતો. દિવસ અને રાત તેણે મરાઠા સૈન્ય જોગું કયું, દિલ્હીશ્વરને ડાર્યો અને હિંદુ સત્તાની વિજયધોષણા ચારે દિશામાં પ્રસારી.

શિવાજી વિષે તેણે એના માસ્તરને પૂછ્યું. એણે જ્યારે તેને કહ્યું કે ‘શ્વણાં ચે વર્ષ’ પર શિવાજીમહારાજ સદ્ગત થયા અને દિલ્હીના બાદશાહો મરી પરવાર્યા ત્યારે તેની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહીં.

“પણ શિવાજીનું રાજ્ય ક્યાં ગયું?”

“અંગ્રેજો લીધું.”

“ને બાદશાહનું?”

“તે પણ અંગ્રેજો લીધું.”

“ત્યારે અંગ્રેજનું રાજ્ય કાઇ કેમ નથી લેતું?”

“ કારણ કે સરકારનું રાજ્ય ન્યાયી છે. ” ડેપુટી કલેક્ટરના દીકરાને માસ્તરે શીખવ્યું. “ જુઓ, કવિ દલપતરામની કવિતા વંચાવું. ” માસ્તરે ચોપડીમાંથી કવિતા કાઢી વંચાવી. મુદ્દશંનને ક્રૌંચસંઘેલા કવિની પ્રસાદી ઘણી ગમી :

“ ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કાળા કેર ગયા કરનાર;

*

*

*

એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરનો હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન ! ”

આખો દહાડો તેણે ખોલ્યા કર્યું.

પણ મુસલમાન જુલમી છે અને હિંદુઓ પર કેર વર્તાવે છે એ ખ્યાલ તેના મગજમાંથી ગયો નહીં. અને થોડી વાર તો પરશુરામ ને સગરની ઝનૂનથી તે મુસલમાનો તરફ જોવા લાગ્યો. શું મુસલમાનો હિંદુસ્તાનના દુશ્મન છે ? શું તેનું નિકંદન કાઢવું પડશે ? શું ઇસ્લામીઓ વિદેશીઓ છે ?

મહિનાના મહિના સુધી તેને કંઈ એવું પડ્યું નહીં. મુસલમાન હિંદુ થશે ? શું બ્રાહ્મણસૈન્ય તેને હંકારશે ? શું શિવાજીની માફક તેને ખાંધીને કાંઈ ઇસ્લામી સત્તાધિકાર પાસે લઇ જશે ? આખરે કોનો વિજય થશે ? દરરોજ રાતનાં સ્વપ્નામાં ત્રિપુંડ્રધારી બ્રાહ્મણો અને મોટી દાઢીવાળા મુસલમાનો લડ્યા જ કરતા. તે એકદમ જાગી ઊઠતો અને ગૂંચવાડામાં વિશ્વામિત્રાદિ તેના પ્રાચીન મિત્રોને મદદ કરવા પ્રાર્થના કરતો. દિવસે તે રસ્તે જતા મુસલમાનોને જોયા કરતો; સાંજના મુસલમાનવગામાં ફરવા જતો. નાટકના પડેલા સંસ્કારોથી મુસલમાનો દુશ્મન દેખાતા; અને છતાં તેમનો દ્વેષ દેખાતો નહીં.

અંગ્રેજ કેળવણી ને રાજ્યનીતિ, પૈન-ઇસ્લામ અને ખીલાફતે વિરોધ દાખલ કર્યો તે પહેલાં હિંદુ અને મુસલમાન જુદા છે કે વેરી છે એ ખ્યાલ પણ ગુજરાતમાં ન હોતો. ગુજરાતમાં ઊંઘ્યો હોવાથી મુદ્દશંનને આ દ્વેષ ન દેખાય એ સ્વાભાવિક હતું. દ્વેષનાં ચિહ્નો જોવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો.

તેને ઘેર એ મુસલમાન પટ્ટાવાળા હતા. તે રસોડામાં ન હોતા આવતા. દાઢી રાખતા, લેંઘો પહેરતા અને ‘ ઓ રામ ’ ને બદલે ‘ યા અલ્લાહ

કહેતા; એ સિવાય તેમાં અને હિંદુ નોકરોમાં ફેર ન હોતો. તે તેને રમાડતા ને ફરવા લઈ જતા; તે બીજા નોકરોની માફક બોલતા અને વાર્તાઓ કહેતા. વાર્તામાં એક મુસલમાન સીપાઈ હમેશાં ‘ ઇસ્તામ્બુલમાં એક રાજા હતો ’ એમ કહેતો અને બીજા ‘ એક રાજા હતો ’ એમ શરૂ કરતા. ‘ અને જણ્યું મહેનતુ, સાદા, આનંદી ને નિમકહલાલ હતા.

તેના બહેનમિયાંકાકા પણ મુસલમાન હતા. ત્રણ પેઢીના તે સંબંધી હતા. તે તેના પિતાના મોટા બાઈના મિત્ર હતા અને તેના મરી ગયા પછી પ્રમોદરાય જોડે સંબંધ જળવી રહ્યા હતા. તે ખુદ્દા, ઊંચા ને સુકા હતા; લાલ દાઢી રાખતા; અને સફેત ગોળ પાધડી ને લાંબો કડકડતો અંગરખો પહેરતા. તે એએક દિવસે તેને ત્યાં આવતા અને તેને જોઈ હેતાળ સ્વરે કહેતા. “ ક્યું બે લડકે ? ”; અને તેને ઊંચકી હાથ પર લઈ ફેરવતા. પ્રમોદરાય ન હોય તોપણ તે આવી ધરનાં બધાંની ખબર લઈ જતા.

તેની બેનવવાની, બેલાવવાની ને સલામ કરવાની રીતમાં ગૌરવ, છતાં ને મીઠાશ હતાં તેવાં કોઈનામાં સુદર્શને જોયાં ન હોતાં.

વારતહેવારે તે જમવા આવતા અને બધાથી દૂર બેસી વાડકો બે હાથે પકડી દાળ કે દૂધપાક પીતા; અને લાલ દાઢી અગડે તે બેવાની સુદર્શનને મળહ પડતી. કોઈકોઈ વાર બહેનમિયાંકાકા તેને ને તેના આપને જમવા તેડતા અને પોતાના વાડામાં બ્રાહ્મણ રસોઈઓ બેલાવી તેમને માટે રંધાવતા અને આપ દીકરો અને અબોટિયાં પહેરી તેને ત્યાં જમતા.

બહેનમિયાંકાકા તેને એકલાને પોતાને ઘેર ઘણી વખત લઈ જતા. કોઈ વાર એક મોટી, જુની મખમલની આંધેલી કિતાબ સામે મૂકી કંઈ ન સમજાય એવું બોલતા અને પછી એ કિતાબના અક્ષરમાં સોનાનાં ચિત્રો હતાં તે તેને દેખાડના. એ ચિત્રો એવાં સરસ હતાં કે તે ચોપડી તેને ગમી ગઈ હતી.

કાકા તેને ઘેર લઈ જઈ એક ગાદી પર બેસાડતા અને હુકો ચેતાવી ગગડાવતા. સુદર્શનના મનમાં બહેનમિયાંકાકા એટલે લાલ દાઢી, જરિયાન હુકો, મખમલની ગાદી, નીરાંત દર્શાવતો હુકાનો ગડગડાટ અને જુદ

મુખ પર પ્રસરી રહેલું આનંદનું, મોજનું નીરાંતભયું” મંદ હાસ્ય. અડધી બીડેલી આંખમાંથી તે તેના તરફ જોયા કરતા; અને કોઇ વાર ‘થુ’ કરી, બેઠા થઇ જઇ, ચમકી જવાય એવે અવાજે સંબોધતા—“ક્યું બે લડકે !” સુદર્શન ચમકી જઈ જીચુ જોતો; અને બેડેમિયાંકાકા તે ચમકયો જોઈ ખડખડ હસતા અને સુદર્શન પણ ધીમે રહી હસવા માંડતો.

બેડેમિયાંકાકાની લાલ દાઢી તેને પહેલાં સમજતી નહીં. તેણે આવી દાઢી કોઇની જોઇ ન હોતી. હુકો પીધે તે લાલ થતી હતી એમ પહેલાં તે માનતો. પણ એક વખત બેડેમિયાંકાકા માંદા પડ્યા ત્યારે તે ઘોળી થતી ગઈ. સુદર્શનની અજાયબીનો પાર ર નહીં. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: “બેડેમિયાંકાકા ! તમારી દાઢી તો ઘોળી થવા લાગી.” એની ટેવ પ્રમાણે કાકા હસ્યા. “દેખતો સહી લડકે ! કાલે સારો થઇશ કે લાલ થઈ જશે,” તે બોલ્યા ને થયું પણ તેમ જ. તે સારા થયા એટલે તે હતી તેવી લાલ થઈ ગઈ ! સુદર્શનને આ અદ્ભુત લાગ્યું અને ત્યાર પછી કોઇ વાર તેના સ્વમિત્ર ઋષિઓ પણ લાલ દાઢી સાથે આવતા.

બેડેમિયાંકાકા હમેશાં પહેલા બે શબ્દ મુસલમાની બોલતા અને પછી બધું તેના જેવું બોલતા. તે પહેલાં ફેઝદાર હતા અને નવાબી કુટુંબના જમાઈ હતા. તે હમેશાં નાનપણમાં કરેલાં પરાક્રમોની વાતો કરતા અને તે સાંભળી સુદર્શન હેરત પામતો.

બેડેમિયાંકાકાની બીબીકાકી હમેશાં ઘરના ખૂણામાં જ રહેતાં. બેડેમિયાંકાકાએ એક દહાડો તેના કાનમાં કહ્યું હતું કે બીબીકાકીના દાદાના આપ ગામના રાજા હતા. સુદર્શનને જ્યારે બીબીકાકી બોલાવતાં ત્યારે તેનું હૈયું ગવંથી ઊછળી આવતું. લીલી સુરવાળ ને લાલ ઓઢણું; નાકમાં મોટી નથ; પગમાં મખમલની મોજડી; હસુંહસું થતું સદા ચે પાન ચાવતું જડું મુખ—આ સ્થાનિક મુસલમાન રાજ્યલક્ષ્મીની અવશેષની છાપ કંઈ અનાકર્ષક ન હોતી. જ્યારે તે તેને મળતો ત્યારે જૂંગળાવી નાંખે એવાં લાડ તે કરતી અને તેથી સુદર્શનને કંટાળો આવતો. પણ રાજની છોકરીના સ્નેહનો અનાદર શોભે નહીં એમ માની તે આ દુઃખ સહેતો. અને ઘણીવાર નવાબચાચાની જાહેરલાલી તે સંભળાવતી ત્યારે તે આનંદ

ગામતો. બકરી ઈંદને દહાડે સુદર્શનને બોલાવી એક રેશમી રૂમાલમાં બે
૩ પીઆ બાંધી તે આપતાં.

સુદર્શનની મુસલમાની દુનીઆમાં એક બીજા અગત્યના માણસ
અબ્દુલ હુસેન હુકીમ હતા. તે એક તબેલાબેવા ધરમાં રહેતા ને આખો
દહાડો દવાઓ ઘૂંટતા પ્રમોદરાયને ત્યાં તે અવારનવાર આવતા ને જરાક
કાઘને કંઈ થતાં પોતાની મેળે પડીકીઓ આપતા. આખા ધરનાં તેની
પડીકીઓમાં ઘણો જ વિશ્વાસ હતો.

તે ટૂંકા, જાડા, ઘણા ગોરા ને ઘણા જ મોજાલા હતા. તે આંખમાં
કાજળ નાંખતા ને માથે હોળીના ઘેરીઆ જેવી મલમલની ટોપી મૂકતા.
તે સુદર્શનને પોતાને ત્યાં કાઘક વાર લઈજતા, અને ‘હાતમતાઈ’ નાં
પરાક્રમોના કિસ્સો કહેતા. તે તેને ‘કાદરસાહેબ’માં પણ લઈજતા; અને
ત્યાં દટાયેલા પીરની વાતો કહેતા.

‘કાદરસાહેબમાં’ તેમને પીરસાહેબ મળતા. પીરસાહેબ ઘણા જ
વૃદ્ધ હતા ને તે લીલી પાઘડી પહેરતા. તેની દાદી ઘણી જ લાંબી હતી અને
તે ગમે તે વાત કરતા હોય તોપણ કાચના મણકાની માળા ફેરવ્યા જ કરતા.
તે હમેશાં સુદર્શનને બાવથી બોલાવતા ને વાંસે હાથ ફેરવી પૂછતા:
“કાદરસાહેબકુ સલામ કીયા?” સુદર્શનને આ ડોસા અને કપર નીચે
સુતેલા તેના પૂર્વજ તરફ ઘણું માન થતું; ને તે હમેશાં ‘કાદરસાહેબ’ને
ત્રણ સલામ કરતો. પીરસાહેબ જતી વખતે હમેશાં હુકીમને કહેતા:
“હુકીમસહાય ? એ લડકે લીયે કાદરસાહેબકા તાવીજ લે જના.”

આ અને મુસલમાન ખેડુતો, દુકાનદારો ને મળવા આવનારાઓ
સુદર્શનની મુસલમાની સૃષ્ટિ હતી. તેને આ બધા ગમતા. તેમની આસપાસ
જે મોજનું ને નીરાંતનું વાતાવરણ હતું તે પણ તેને ગમતું. આ બધા તેનાથી
શું જુદા હતા ? આ બધા ભેગા મળી શું બીજાને રંજડે છે ? આ ખાનદાન
મુસલમાન સંબંધીઓ-લહેરી ને રનેહાળ-શું અંતરમાં દ્વેષ રાખતા હતા ?
કેવી રીતે બીબીકાકીના આપ નવાબચાચા જીવતા હોત તો તેને મારી નાંખત ?
શિવાજી આવા બધાને મારવા કેમ તૈયાર થયા ? તેને સમજ પડી નહીં.

આ વિચારોના વમળમાં નાનકડા સુદર્શનને કંઈ સૂઝ પડી નહીં.

તે તેના ઋષિમિત્રો, તેનું આદ્યજ્ઞાન, શિવાજી, બીજીકાકીના નવાબ-
ચાચા ને પરમદુઃખભંજન હાતમતાઈઃ એ બધાં તેને પ્રિય હતાં. તેની
સ્વપ્રસન્નતામાં પચરંગી વાણાતાણા વણાવા લાગ્યા.

૨

થોડા મહિનામાં સુદર્શન અંગ્રેજીમાં બેઠો અને પોતાની હોશીઆરી-
થી અને બાપની લાગવગથી ટૂંકા સમયમાં તેણે આગળ વધવા માંડ્યું.
પ્રમોદરાયના મનમાં દીકરાને કલેક્ટર કરવાની ઊમેદ હતી; અને ચારાદ
વર્ષે તે બી.એ. થાય તેથી નીચલાં ધોરણો કુદાવવાની યોજના તેમણે
ઘડી હતી. મૂંગે મોઢે ભણતો ને સ્વપ્નાં સેવતો સુદર્શન અંગ્રેજી પાંચમાં
ધોરણમાં ગયો. શાંત અને સીધા છોકરાના જીવનમાં કંઈ ખાસ બન્યું નહીં.
પાંચમા ધોરણમાં તેને ઐતરંગ્યેય સુધી હિંદનો ઇતિહાસ અને
એલિઝાબેથ સુધી અંગ્રેજી ઇતિહાસ ભણવાનો આવ્યો. બંને વિષયથી
તેની સ્વપ્રસન્નતાની મર્યાદા વધી ગઈ.

એને જે ‘હિંદનો ઇતિહાસ’ શીખવવામાં આવતો હતો તે અધિક્યરો,
નિજામ, ઉત્તરાહ વિનાનો પાદરીકૃત ઇતિહાસ હતો; અને છતાં સુદર્શનને
તેમાં રસ પડ્યો. અને સાથે જુદાં જુદાં ઇતિહાસનો ગુજરાતી તરજુમો
પણ તે વાંચી ગયો. તેણે ફરીફરીથી તે વાંચ્યો અને એક મહિના સુધી તેના
જીવનને તે જોમ આપી રહ્યો.

સુદર્શનને ગૌતમબુદ્ધ સાથે એન પડ્યું નહીં. છબીમાં ને ચારિત્ર્યમાં
તે ધણી પૂજ્ય લાગતા પણ એની અપૂર્વતા ને નિર્વિકારિતા એને હિમવાન
ગૌરીશંકરની માફક શાંત ને અસ્પર્શી બનાવી મૂકતી. તેની સાથે
કોઈ જાતનો માનવીસંબંધ તેને શક્ય લાગ્યો નહીં. ધણી વખત તે
દિગ્વિજયનો, નક્ષત્રી પ્રથિવીનો, આદ્યજ્ઞાનનો કે શિવાજીનો વિચાર
કરતો ત્યારે તે એકદમ આવી પહોંચતો. તેની અડગ પલાંઠી બચકર
નિશ્ચલતાના જોરથી તેના ઉત્સાહને દબાવી દેતી. તેની પથ્થરની સ્થિર
નિજામ આંખો તેના અંતરને નિશ્ચેતન, ફર અનુકંપાથી કોરી રહેતી. એ
તેને બહુ ગમતા નહીં.

તેને અંદ્રગુપ્તાના આદ્યજ્ઞાનમંત્રી જોડે તરત જોળખાણ થઈ ગયું.

થોડીક બીજી ચોપડીઓમાંથી પણ તેને પરિચય ગાઢ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. પરિચય વધતાં તે પ્રિય થઇ પડ્યા. આ તક્ષશિલાના આશ્રયમાં લીખતી દઢતા હતી ને ઓવડનું ઝનૂન હતું. તેનું તેજ ભગવાન કૌશિકજીવું દેવી ન હોતું છતાં આંજો એવું હતું. તે નવનંદને જાણેડવાને સદા ઉત્સુક દેખાતા; અને પ્રતિજ્ઞા કરી જટા છૂટી જ રાખતા. ઝપાટાબંધ તે સ્વમિત્ર થઈ ગયા અને હમેશાં આવવાનું ને વાતો કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું. સુદર્શનને ધણીવાર લાગતું કે આ નવા મિત્ર પર જે સદ્ભાવ તેને થતો હતો તેથી એના જુના મિત્રોને જરાક અદેખાઈ આવતી હતી. પણ એક જણ મોટો મિત્ર થાય તેથી તેના જુના મિત્રોથી તેને ઓછો ગણવો એ તેની ન્યાયવૃત્તિને રુચું નહીં.

આ નવા ઓળખાણમાં તેને મહમદ ગીઝની પર ગુસ્સો ચઢ્યો. તેને ઘણી જ મોટી દાઢી હતી. તેની આંખો વિકરાળ હતી. કાણુ જાણે કેમ તેનો એક દાંત બહાર જ દેખાતો. તે લૂંટવાનો ને મંદિર ભાંગવાનો જ ધંધો કરતો. તેણે તેને નહીં આવવાનો હુકમ કર્યો હતો છતાં તે આવ્યા જ કરતો; અને કાંતો કાંઈ મહાદેવને તોડવાનો કે કાંઈ ભંડાર લૂંટવાનો પ્રયત્ન કરતો. તરત તે પોતે ગર્જના કરતો, તેનું સૈન્ય આવી પહોંચતું ને ગભરાયેલો ગઝનવી પોતાના પવિત્રતામાં ધૂપાઈ જતો. તેની અને આ દુષ્ટ વચ્ચે દારુણ વેર થયું હતું. જ્યાં હોય ત્યાં આ પાપીનો પરાજય કરવા તેણે દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તેનો મોટો આશ્રિત હતો. પોતે જાણતો હતો કે એકલે હાથે તેનાથી બરાબર લઢાતું ન હોતું. તે સંયુક્તાના મોહપાશમાં પડી શક્તિ અને સમય ગૂમાવતો તેથી તેને તિરસ્કાર પેદા થતો. ધણીવાર તો તે કહેતો કે આમ બૈરીઘેલો થશે તો ફરી મદદ નહીં કરું. પણ તે અંદ આરોટને ચહાતો. આરોટ હમેશાં આવી તેને મનાવી જતો અને મહેરબાનીની રાહે તે ચૌહાણની વહારે ધાતો અને ઘોડીનાં દળ પાછાં હઠતાં. કાણુ જાણે કેમ ઘોડીનાં લશ્કર રીંછનાં ટોળાં જેવાં તેને લાગતાં; અને કોઈ મદારી રીંછની રમત કરવા આવે તો એનું શૈથાં હાથમાં નહીં રહેતું. તે તરવાર લઈ પૃથ્વીરાજની મદદે જઈ પહોંચતો ને ઘોડીના સૈન્યના ટૂકડા

કરી નાંખતો અને પછી નીરાંતે તે હિંદની વ્યવસ્થા કરવા બેસી જતો. ઉદારતાથી તે પૃથ્વીરાજને ચક્રવર્તીને સિંહાસને બેસાડતો અને આર્યાવર્તમાં ધાન્ય, ધન ને કીર્તિની રેલંછેલ ચર્ધ જતી.

પછીનાં પાનાં હિંદના ઇતિહાસમાં છે જ નહીં એમ તે ગણ્યો અને અકબરથી પાછી તેની સૃષ્ટિની શરુઆત થતી.

અકબરને તેના તરફ ધણી મમતા હતી. તે લાલ દાઢી વગરના ખડેમિયાંકાકા જેવા લાગતા. તે એની માફક મોજમાં ને બાવથી હસતા. તે સદા વૃદ્ધ હતા ને મખમલની ગાદી પર બેસી હુકો ગગડાવતા; અને અવારનવાર દેશને જીતી આપવાનું કામ તેને સોંપતા. તેને એક હિંદુ સ્ત્રી હતી. તે હમેશાં તેને બોલાવતી, પણ તેને તેની પાસે જવું ગમતું નહીં. તે પ્રતાપસિંહનો પણ મિત્ર હતો; અને એ એ વચ્ચે વિષ્ટિ લઇ જવામાં તેનો ધણો વખત જતો.

જો અકબર ખડેમિયાંકાકાજેવો નહીં હોત તો તે જરૂર પ્રતાપને સહાયતા કરત. અને ધણી વખત તેનાથી અળાણ્યો તે એવાડ જતો. તે ને પ્રતાપ-જુના ગોઠિયા-ઘોડે ચઢી પવતો ને ખાંધઓમાં ફરતા. અને મૃત્યુ સુધી મિત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા. તેના નાના ઇતિહાસમાં એને વિષે વિગત ન હોતી એટલે તેની સાથેનો પરિચય ઓછો જ રહ્યો.

પણ જહાંગીર, નુરજહાં ને શાહજહાં—તેમની જાહોજલાલીમાં તેનો પણ ભાગ હતો. અને આદશાહો જોડે ઉડતા ધ્રુવારથી શીતળ આરસના મહેલોમાં તે ફરતો અને સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ તેમની નજર આગળ પથરાઈ રહેતી. તે બધા મિનારા પરથી જમનાનાં જલને રસભેર જોઈ રહેતો; અને ઝૂલતા હાથીની હારની હાર જોઈ ગવંથી ફૂલાતો. આ સમૃદ્ધિ ને બબકઠ તેનાં ને તેના આર્યાવર્તનાં હતાં.

એને મહેલોમાં ફરતી સ્ત્રીઓ ને સતત ચાલતું સંગીત ગમતાં નહીં. બાકીની દુનીઆ હજી જીવવાની બાકી હતી એટલે આમ આ લોકો વખત ગૂમાવતાં તે પણ તેને ગમતું નહીં. કાંઈ વાર ગુરસામાં તે આ આદશાહોને અલ્લઅય શીખવતો ને લીજમની માફક જીવન ગાળવાનો સદ્બોધ કરતો. એ શીખ આ આદશાહો નમીને સ્વીકારતા પણ પાછા હતા તેવા ને તેવા જ રહેતા. તેમને આ નિર્બલતા તરફ કંટાળો આવતો.

પણુ નુરજહાં તેને ગમતી. રાગરંગમાં પણુ તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા અમર્યાદિત હતી. તેને તે અવારનવાર મળતો અને જહાંગીરને પાણી ચઢાવવાનું સૂચવતો. તે બિચારી હુમેશાં તેની સલાહ પ્રમાણે કરતી; પણુ જહાંગીરને મોજશોખ એટલો ગમતો કે તે સલાહને અમલમાં મૂકી શકતો જ નહીં. એકવાર સુદર્શનને વહેમ પડ્યો કે તેની દહતા ને અડગ મહત્ત્વાકાંક્ષા જોઇ નુરજહાંએ પરસ્ત્રીને ન છાજે એવી પ્રશંસાભરી રીતે તેના તરફ જોયું. સ્ત્રીજનને પણુ દુઃપ્રાપ્ય એવી બચંકર ને સખત નિમંળતાથી તેણે તેના તરફ સામું જોયું; સામ્રાજીની દૃષ્ટિમાંનો વિકાર તે જ ક્ષણે જન્મ પામતાં પામતાં હતોનહતો થઈ ગયો.

અને પછી તો તેના જુનો ને પ્રિય મિત્ર શિવાજી નાના ત્ર્યંબકની મુખ-મુદ્રા લઈ આવ્યો. તેણે ગુજરાતીમાં બોલવું જારી રાખ્યું; અને સુદર્શનને સાથે રાખી નાનકડા ઇતિહાસમાં આપેલાં બધાં પરાક્રમો ને કાલ્પનિક રંગભૂમિ પર તબક્કાં ને હામોંનિયમના સંવાદ સાથે ફરી ફરી નાંખ્યાં.

અને આ બધા વીરો સાથે મળી અનેક પ્રકારનાં પરાક્રમ કરતા સુદર્શનના બાલજીવનને આગળ ખેંચતા ગયા.

૩

આ બધાની મૈત્રી થતાં સુદર્શન તેમની જોડે પરિચય વધારવાના પ્રસંગ બોળવા માંડ્યા. અને પાદરિયા ઇતિહાસ છોડી મોરબી અને વાંકાનેરનાં ઐતિહાસિક નાટકોની ભલકથી ભરેલાં એવાં ‘ગુજરાતી’ની ભેટા અને નારાયણ હેમચંદ્રના અનુવાદોનાં વિશાલ ક્ષેત્રોમાં આ મિત્રોએ સાથે વિહરવા માંડ્યું. કેાલંબસના સમી તેની અજાયબીભરી આંખો આગળ નવા ખંડની અપરિચિત સમૃદ્ધિ પથરાઇ પડી; અને આ સમૃદ્ધિના તેજમાં જુના ઝોળખીતાને નવા સ્વરૂપે ને નવા સંબંધે તેણે પારખ્યા.

સૃષ્ટિમાં વિપ્લવ પ્રસરી રહ્યો. પુરુષો, મુદ્દાઓ, ભાવનાઓ ફેરવાઇ ગયાં. જુનાં સોનાં નવી કીમતે અંકાયાં. જુના સંબંધમાં નવાં હેતુ આવ્યાં. ચારે તરફ ભય પ્રસરી રહ્યો. દેશ ને ધર્મ જેખમમાં પડ્યાં. ભરતખંડની સ્વતંત્રતા જવા બેઠી. દેવમંદિરોની પવિત્રતા બદલ થવા લાગી. અસંખ્ય ઈસ્લામીઓ હિંદ ઉપર ઝૂમી રહ્યા.

સુદૃશનની બેચેની ધણી વધી ગઈ. તેને ખાવાનું ભાવતું ન હોતું. તેને રાતે જીંધ આવતી ન હોતી. મધ્યકાલીન રજપૂત શૈય'ને મુસ્લિમ કૂરતાએ તેનું જીવન અશ્વાત કરી મૂક્યું. કેટલાં યે પ્રશ્નો નિરાકરણની વાટ જોતા હતા.

સોમનાથની વિશુદ્ધતાનું રક્ષણ તેને કરવાનું હતું. મેવાડનું ડગમગતું સ્વાતંત્ર્ય તેને ટેકવવાનું હતું. અકબરની મુત્સદ્દી રાજ્યનીતિ મહાત કરવાની હતી. શિવાજીના પ્રયાસો સફલ કરવાના હતા. હિંદુ ને હિંદુસ્તાન બંનેનું શું થશે ?

આ મુશ્કેલીઓ દહાડેદહાડે વધતી ગઈ. તેને ખાવામાં, બણવામાં કે રમવામાં રસ રહ્યો ન હોતો. તે જગતાં ને જીંધતાં આ ને આ જ વિચાર કર્યા કરતો.

પરિસ્થિતિ ગંભીર હતી. રજપૂતો અભિમાનમાં એકબીજાનાં ગળાં કાપતા. મુસલમાનોનું એકાગ્ર બળ ધસારો કરતું. નાનકડી, અંધારી ગલીઓમાં મહમદ ગીઝની ધસારો કરવા તલપતો. અંધારી રાતે, પડછાયામાં ઘોરી ને ગુલામોનું સૈન્ય તેની વાટ જોતાં. મધરાતે અગણિત ઇસ્લામીઓ લોહીતરસ્યા બની તેની પથારીને વીંટાઈ વળતા. દરેક છાપરે મસ્જિદના મિનારા રચતા. અધઃચંદ્રાકાર વિજયચિહ્નનો રોજ આકાશમાં ચમકતાં. દરેક ધોંધાટમાં 'યા અલ્લાહ' સંભળાતું. તે જાણતો હતો કે તેને પકડવા, મારવા તે બધા ઉત્સુક હતા. તેણે ઇસ્લામીઓનો ક્રોધ વહોરી લીધો હતો; કારણ કે હિંદુને સ્વતંત્ર રાખવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે જ્યાં જતો ત્યાં પકાણો તેની પૂઠ પકડતા. તેઓએ પયગંબરની દાઢીની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે તેને પકડવો. તેની શીખા કાપવા તે તરવાર ધસતા હતા. મૌલવીઓ તેને વટલાવવા માગતા હતા. તે ધણીવાર ચારે તરફ સાવચેતીથી જોતો અને અનેક વાર ગૂંગળાતો, હાંફતો હોય તેમ-પથારીમાં ખેઠાખેઠા-નાસ્યા કરતો.

દરેક સ્ત્રી તે જોતો તે રજપૂતાણી હતી. તે પકાણોથી ત્રાસતી. અનેક ઇસ્લામીઓ તેની પાછળ દોડતા. તેની લાજ લૂંટાવાની અણી આવી પહોંચતી; ધર્મના ભાઈ કરી તે તેને સંદેશો મોકલતી. તે જતો ને નિશાળે જતાં તે ને તે સ્ત્રી તેને ફરી મળતી ત્યારે જ તેને સંતોષ વળતો.

દરેક મંદિરને સરક્ષણની જરૂર હતી. દરેકની નીચે ભોંયરામાં

સદીઓના બંડાર પડ્યા હતા. એ એકલો તેનો ત્રાતા હતો. જેટલી વાર તેની પાસે થઈ જતો તેટલી વાર તેને દારુણ યુદ્ધ કરવું પડતું.

પણ તેનો વિજય વધિનિમિત્ત હતો. કયાંથી ને કાણુ એના પર ધસતું હતું તેની તેને ખબર પડી જતી. દરેક ધર રજપૂત વીરનો દુર્ગ હતું. તેમાંથી ખરી ક્ષણે દુર્ગ્ય થોડાઓ વહારે ધાતા. અનંગપાલ, લીમદેવ ને પૃથ્વીરાજ આવી પહોંચતા. જયચંદ્રજેવા દોહીઓ ડરથી છુપાઈ જતા. તુમુલ યુદ્ધ દરરોજ થતાં. દરેક શેરીમાં હુલદીધાટ રચાતું. જોહર દરેક ધરમાં સ્ત્રીઓ કરતી. દરેક અવાજમાં 'હરહર મહાદેવ'ની ઘોષણાનો પ્રતિધ્વનિ હતો. શેરથી નિશાળ કે આગ કે નદી સુધી સ્થળેસ્થળે વીરરુધિરની સરિતા વહેતી.

જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે ઘેરથી નિશાળ સુધી રજપૂત સૈન્યનો વ્યૂહ રચ્યો. સંયુક્તાધેલા પૃથ્વીરાજને પોતાની નજર આગળ ઓટલા આગળ રાખ્યો. લીમદેવ ચકલા આગળ મંદિરની ચોકી કરતો. અનંગપાલનું થાણું મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસ આગળ રાખ્યું. રસ્તે આવતાં એક મરિજદ આવતી. તે દુસ્મનસૈન્યનું મથક હતું. ત્યાં તેણે રાણા સંગ ને પ્રતાપ બંનેને બેસાડ્યા. એક વખત એ બેએ આ ગોઠવણુ સામે પોકાર કર્યો. એમણે કહ્યું કે એમની વચ્ચે ધણી પેઢીઓ થઈ ગઈ હતી માટે તે બે સાથે નહીં બેસે. સુદર્શને ક્રોધમાં પગ ઠોક્યો. હિંદુસ્તાન સાચવવાના મહાત્રાસ આગળ આવા વાંધા તેને નિશ્ચંક લાગ્યા. ન છુટકે સંગ ને પ્રતાપ બંનેને તેની આજ્ઞા માનવી પડી. પણ સુદર્શનને સંતોષ થયો નહીં. સામેની હવેલીની ટોચ પર પ્રતાપગઢ રચી શિવાજીને બેસાડ્યા ને આ બે રાણાઓને અને મુસ્લિમ થાણાને સાચવવાનું ફરમાવ્યું. દરેક સ્ત્રીને તેણે શસ્ત્ર અને સંરક્ષકો આપ્યા ને તેની જ પવિત્રતા પર હિંદુનું સ્વાતંત્ર્ય ટકવું છે એવી પ્રેરણા કરી.

એના પ્રાચીન મિત્રો અને બ્રાહ્મણ સૈન્ય પણ જોઇતી મદદ કરવા તૈયાર હતાં. પરશુરામ ને સગર કોઈક વાર જે મુસ્લિમ ધસારો જખ્ખર હોય તો વહારે ચઢતા. વિશ્વામિત્ર અને આણકચ હિન્દુ રાજ્યતંત્ર કેમ ચલાવવું તે વિષે તેની જોડે મંત્રણા કરતા. તેનું બ્રાહ્મણસૈન્ય આ બધા વ્યૂહને વ્યવસ્થિત રાખવાનું કામ કરતું; અને જરૂર પડ્યે તેના હુકમનો અનાદર

કરનારને શિક્ષા કરતું. પણ ધણી રજપૂતો ને મરાઠાઓ બહાદુર ને વિશ્વાસુ નીકળતા. એમના પરાક્રમેથી ખુશ થઈ જઈ સુદર્શન તેમને બ્રાહ્મણ બનાવી પોતાના સૈન્યમાં સ્થાન આપતો. જ્યાં સુધી વીર હિન્દુ હોય ત્યાં સુધી તે શ્રેષ્ઠ હતો. આ બંધી યુક્તિને પ્રતાપે ધીમેધીમે મુસલમાનોનું જોર ઓછું થયું. હિંદુસ્તાન બચી ગયું. ગૌબ્રાહ્મણ ને સતી નિબંધ થયાં. દેવમંદિરની વિશુદ્ધિ સચવાઈ રહી. ચારે તરફ યજ્ઞોનો ધૂમ આકાશે ચઢવા લાગ્યો. ચેટ્ટોચ્ચારોના પડધા બધે સંભળાવા લાગ્યા. ગીતધ્વનિ ઘંટનાદ સાથે મળી શાંતિમય વાતાવરણ પ્રસરવા લાગ્યું. તેના પ્રતાપી સૈન્યનો ઉપયોગ કરવા-હિંદુનો દિગ્વિજય કરવા તેણે પરદેશ ને પરરાજ્યો તરફ નજર નાંખવા માંડી.

૪

તે અંગ્રેજ છટ્ટા ધોરણમાં ગયો ત્યારે પણ તેના નસીબમાં એસી રહેવાનું ન હોતું. તેના હાથમાં ‘એમ્પાયર હિસ્ટરી’ આવી. એમ્પાયર હિસ્ટરી’ એટલે પાદરિયા પુસ્તક નહીં, પણ અંગ્રેજ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાથી જભરાતો નાનો પણ સળવ ઇતિહાસ. અંગ્રેજમાં રુકોટના ‘આઇવેનહો’ માંથી કેટલાક ભાગો તેના વાંચવામાં આવ્યા.

હિંદ મુસલમાનોથી નિબંધ થઇ ગયું હતું એટલે તેને બીજી દુનીઆ તરફ ધ્યાન આપવાનો વખત મળ્યો. તેણે ઇતિહાસ ને ‘આઇવેનહો’ વાંચી નાંખ્યા. તેના પિતાએ રુકોટની નવલકથાઓ તેને ભેટ તરીકે અપાવી હતી તે બંધી સમજેઅણુસમજે તે વાંચી ગયો. કિંગ્સલેની એકબે વાર્તાઓ પણ જેમતેમ કરતાં વાંચી નાંખી.

મહિનાઓ સુધી શ્વાસ ખાધા વિના આ પુસ્તકો રાત ને દિવસ તેણે વાંચ્યા કર્યાં. તેને અંગ્રેજ પૂરું સમજાતું ન હોતું. કેટલીક વાતોનો મુદ્દો પકડાતો ન હોતો. છતાં સ્ત્રીપુરુષોની મહત્ત્વાકાંક્ષા ને પરાક્રમે તેના હૃદયમાં ઉતરી જતાં. ધણીવાર ચોપડી અધુરી મૂકી તેનાં પાત્રોનાં પરાક્રમે પોતાની એળે તે પૂરાં કરવા લાગ્યો.

ધીમેધીમે એક નવી વિચિત્ર ભૂગોળ અને સમયક્રમવાળી સૃષ્ટિ પ્રગટવા માંડી.

બિચારા ‘કુએડરો’ને પાપી સલાહીનના હાથમાંથી જેરુસલેમ અચાવવા

નીકળેલા ધમ્વીરોનાં રઝળતાં સૈન્યને તેના આહ્વાનની જરૂર પડી. તેણે ‘ખલ્લેક નામદ’ની માફક લોખંડનું કાળું અખતર પહેર્યું, માથા પર ટોપ મૂકી મુખ ઢાંકી દીધું; ને કાળા ઘોડા પર ચઢી હાથમાં બાલો લઈ સલાદીનને મહાત કરવા તે નીકળી પડ્યો. જેરુસલેમશહેરથી થોડે દૂર આવેલું એક રુદ્રાલય તે જેરુસલેમ થયું. ગામ છોડી ન્યાં ખેતરોની વાડો શરૂ થતી ત્યાંથી હિંદુકુશના પર્વતોનાં ખરસાણીરૂપી શૃંગોમાં ધસ્લામી સત્તા ભરાઈ બેઠી હતી. અને આ શૃંગો પાછળ ન્યાં મહમદ ગીઝનીનાં પાપી દળો ભરાયાં હતાં તેની પડખે જ તેના મિત્ર સલાદીનનાં સૈન્ય હતાં. રુદ્રાલય-જેરુસલેમ—ને આ રાક્ષસો પાસેથી પાછું લેવું હતું.

એ હવે ધણી વખત ‘જેરુસલેમ’ તરફ ફરવા જતો. એની સાથે ચાલતો કાળા કાટવાળો પટાવાળો એનો પરમ મિત્ર ઈંગ્લાંડનો સિંહદંડથી પહેલો રિચર્ડ—‘ખલ્લેક નામદ’-કાળા ચોદાના નામથી સુવિખ્યાત મહારથી હતો; એને ડાબે હાથે હમેશાં એના નાના બાઇજેવો ‘આઇવેનહો’ ચાલતો ને એનું સૈન્ય—જનોઇ ને ત્રિપુન્દ્રધારી અખતરમાં સજ્જ થઇ તેની પાછળ આવતું. ધણી વખત સલાદીનની જીત થતી અને તે અને ‘કાળો ચોદો’ પોતાનાં નામ છુપાવી અનેક વિદ’અણાઓ વટાવી સ્વદેશમાં આવતા.

અનેક સદીઓની ખીના એકઠી કરી, તેને એક જ સ્થલકાલમાં સજીવન કરવાની સુદૃશનની શક્તિ દહાડેદહાડે વધતી ગઈ. અને એ વધી રહેલી શક્તિને ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ધણી રસ પડ્યો.

તે ઘેરથી નીકળતો ત્યારે જંગલી જેવા ઈંગ્લાંડને હાથમાં લઇ નીકળતો. તરત ઓઆડીશીઆરાણી પોતાની બહાદુરી દાખવતી તેમની સાથે થતી. તે ત્રણે બિચારાં જેમતેમ આગળ વધતાં; અને એટલામાં નૌરમંડીનો ડયુક વિલિયમ તેમને પકડી લેતો. થોડીક પલો ધણી જ દુઃખની આવતી, છતાં છેલ્લી વારે વિજય કરી મોડું સામાન્ય સ્થાપવાની તેની ખાતરી હતી. જો કંઈ પણ થાય તો તેના સૈન્યની તો મદદ હતી જ.

ધીમેધીમે તે શક્તિ મેળવતો. એડવર્ડ પહેલો આવી પહોંચતો, પછી એડવર્ડ ત્રીજો તેને મળતો અને ચકલે પહોંચતા પહેલાં સ્કૉટલેંડ જતાઈ જતું. પછી ફ્રાંસ જોડે સતત યુદ્ધ કરવું પડતું. તેને હમેશાં ફ્રેંચો માટે

માન હતું; તેમને તે કરગરીને કહેતો, “શા માટે લઢો છો? હું તમને જાળવીશ, સુખ આપીશ.” પણ તે માનતા નહીં અને હેનરી પાંચમાને મોકલી તેમને જીતવા પડતા.

પછી પેલી નાનકડી જોન ઓફ આર્ક આવતી. તે દુશ્મનના દળને પ્રેરતી, જતાં તે તેને બહુ ગમતી. કોઈકાઈ વખત તો તેને પોતાના તરફ લઈ લેવાનું મન થતું, પણ તેના જેવા વિશુદ્ધ સંયમીને સ્ત્રીનો જરા એ સહચાર ન જોઈએ એ સંકલ્પ કરી તે મન દબાવી દેતો. તે ઘણી બહાદુરી બતાવતી. પોતે ધારે તો તેની ચપટીમાં ચોળી નાંખે, પણ આવી સુકુમાર બાળાને હતાશ કરવા તેનો જીવ ચાલ્યો નહીં. તેણે તેના પ્રિય મિત્ર લીખમની માફક સ્ત્રી જોડે લલવાની ના પાડી—સ્ત્રીને જાણી જોઈ જીતવા દીધી.

સમ પટરાણી સહિત આવતો પેલો જાડો હેનરી તેને ગમતો નહીં; પણ એલિઝાબેથને તેણે પાંખ નીચે ધાલીને રૂપેનનો દરીઆઈ હુમલો પાછો વાળ્યો. આલ્સ' પહેલો તેને જરાક જ ગમતો; તે મહામહેનતે તેને ડરાવીડરાવી સીધો રાખતો અને એટલામાં તો તેનો મિત્ર ઓલિવર ક્રૉમવેલ આવી પહોંચતો.

ક્રૉમવેલ તેનો પરમ મિત્ર હતો. તે પણ પોતાના જેવો સખત-સંયમી ને સત્તાશીલ હતો. તે આવે કે સુદર્શન બીજા બધાને બૂલી જઈ ને અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાંખતો.

એને ત્યાર પછીના કોઈ ઝાઝા ગમતા નહીં એટલે તે ક્રૉમવેલને જ સાથે રાખતો ને તેની પાસે અંગ્રેજ ઇતિહાસની ઘણી બૂલો સુધરાવતો. પણ પિટ—એધામ આવતાં તેની જરૂર પડતી નહીં. હિંદ, કેનડા વગેરે ઝપાઝપ જીતાર્થે જતાં.

પણ એટલામાં પાણી જવાનું ધરનાળું આવતું. ત્યાં રસ્તો પણ સાંકડો હતો. ત્યાં નેપોલીયન મળતો. તેને યોગ્ય તે જ પ્રતિસ્પર્ધી લાગતો. તેને મદદ કરવાનું મન તેને થતું. પણ ઈંગ્લાંડને કંઈ છોડાય? તે તરત નેપોલીયનને હરાવી એક દૂર ટેકરા પર એક ઘર હતું ત્યાં તેને કેદ કરતો.

એટલામાં સ્કૉટ આવી પહોંચતી. તે યોગાનમાં મ્યુનિસિપાલિટી, અંગ્રેજ દેવળ, સરકારી ઓફિસો ને સ્કૉલ હતાં. આ અંગ્રેજ

સામ્રાજ્ય હતું. મહામહેનતે તેણે એ રચ્યું હતું. એના પિતા તેના સ્તંભ હતા. એને ધણો જ ગર્વ થતો. એને સદા યે સાચી રાખવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરતો.

“ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કાળા કેર ગયા કરનાર;

એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરનો હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન !” તે બોલતો.

સુદર્શનને મન હિંદુ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યમાં હતું એટલે અંગ્રેજ ગૌરવથી અન્વિત હતું. ક્રોધાવેલ, એકામ ને નેહસન તેના જ પૂર્વજ હતા. ‘શિટનો કદી ગુલામો થશે નહીં’ એ પંક્તિઓ ઉચ્ચારતાં તેની છાતી ઊભરાઇ આવતી.

વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ ને સગરનાં અનુજ, અને સંગ, પ્રતાપ ને શિવાજીનો ભક્ત એવો આ નાનકડો બ્રાહ્મણાલ સદીઓની અપૂર્વ સંસ્કૃતિના પોતાના વારસાને અંગ્રેજી કીર્તિના ઓપથી ચમકાવી, સામ્રાજ્યને વિશ્વવિજયી કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવી રહ્યો.

સ્વમેદ્વટા

અરનો

- ૧ સુદર્શનના વિદ્યાર્થીજીવનની રૂપરેખા આપો.
- ૨ તમારા વિદ્યાર્થીજીવનમાં તમારામાં સુદર્શનના જેવી ભાવનાઓ પ્રગટે છે? તમારી હાલની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓનો કંઈક ખ્યાલ દૂંકાણમાં આપો.
- ૩ હિન્દી પ્રજાના એક્ય માટે તમારા શા ખ્યાલ છે?

ધનસુખલાલ મહેતા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૬ : ઇ. સ. ૧૮૯૦]

[શ્રી ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, સુરતના વતની, જ્ઞાતિએ વાઢમીકિ કાચરથ છે. એમનો જન્મ વઢવાણમાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં થયો હતો. ઝેટ્ટિક્યુલેટેડ. થયા પછી મુંબાઈના વિ. જે. ટી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં દાખલ થઈ એમણે એલ. ઇ. ઇ. નો ડિપ્લોમા મેળવ્યો હતો. તે સિંધિયા સ્ટિમ નૅવિગેશન કંપનીમાં કામ કરે છે. એ હાસ્યરસપ્રધાન લેખક છે ને એમની લેખનપ્રવૃત્તિ ‘જ્ઞાનસુધા’માં સરુ થઈ હતી. પશ્ચિમની કેટલીક સરસ હાસ્યરસિક સાહિત્યકૃતિઓનાં એમણે ભાષાંતર કર્યાં છે તેમ જ સ્વતંત્ર વાર્તાઓ ને નિબંધો આપણા શિષ્ટ માનિકામાં

ચાલુ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં એમનું 'હું' સરલા ને મિત્રમંડળ' એ હાસ્યરસપ્રધાન પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં એ ધણા જ રસિકપ્રિય થયા.

એ 'સ્ત્રીહિતોપદેશ' ત્રૈમાસિકના તથા 'ગુજરાત' માસિકત્રૈમાસિકના સહતાંત્રી વર્ષો સુધી હતા. એમનો લેખનપ્રવાહ ચાલુ જ છે.

ધનસુખલાલના ગ્રંથો :

મેટર્લિકના નિબંધો, ભૂલનો ભોગ અને ખિચારો, 'હું', સરલા અને મિત્રમંડળ, હાસ્યકથામંજરી: ભા. ૨, વિનોદવિહાર, હાસ્યવિહાર, વાર્તા-વિહાર, ભૂતના ભડકા, સાસુજી, અમે બધાં (શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર દવે સાથે સંયુક્તકૃતિ), અને છેલ્લો ફાલ, વગેરે.]

બહાદુરીનો બદલો

તરતનો બી. એ. થયેલો નરેંદ્ર મુંબાઈની એક કોલેજમાં લેક્ચરર તરીકે રહી જવા પામ્યો હતો અને તેમાં તેના કાર્યથી તેણે બધાંને સંતોષ અર્પ્યો હતો એટલે ખાનગી કોલેજમાં જેવું ઉજળું ભાવિ ગણાય તેવું ભાવિ તેને માટે નિર્મિત થઈ ચૂક્યું હતું એમ કહીએ તો પણ ચાલે. મૃણાલિની એ જ કોલેજમાં જુનીઅર બી. એ. માં બણતી યુવતી હતી. તેના પિતાની તે એકની એક સંતાન હતી. પિતા ધનાઢ્ય હતા. ગુજરાતના એક નાના ગામમાં અનેક જિનિંગ પ્રેસના માલેક હતા. પણ એ નાના ગામમાં જ રહેલા એટલે એમને અમુક વિચિત્ર ધૂન હતી. નરેંદ્રને એ સામાન્ય મહેતાજી સિવાય બીજા નામે ઝોળખી શકતા ન હતા. તેમાં નરેંદ્ર લેખક હતો એટલે મૃણાલિનીના પિતા ગુણવંતરાયનો તેને માટેનો અભિપ્રાય વધુ હલકો થયો હતો. મહેતાજી અને લેખક એટલે નિર્માલ્ય. સત્વહીન, અવ્યવહારુ પ્રાણીઓ એવી માન્યતા ગુણવંતરાયના દૃઢ્યમાં દૃઢ થઈ ગઈ હતી. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ગુણવંતરાય નરેંદ્રને જમાઈ તરીકે કબૂલ કરે એવો સંભવ જણાતો ન હતો. આ વિચારથી આ બે પ્રેમીઓનાં હૈયામાં ગાઢ નિરાશા પ્રસરી રહી હતી.

'પણ ત્યારે હું કઈ રીતે તમારા બાપની ખાતરી કરી શકું કે હું નિર્માલ્ય, સત્વહીન અને અવ્યવહારુ પ્રાણી નથી ?' નરેંદ્રે પૂછ્યું.

'એની જ મને સમજણ પડતી નથી ને !' મૃણાલિનીએ નિરાશાના સૂર ક્રદયા.

‘જિનિંગના કારખાના સિવાય તમારા આપને બીજું કંઈ વિનોદનું સાધન ખરું કે નહિ ?’ નરેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘હા, મંદિરોમાં ગવાય છે તેવા ધ્રુપદોના એ સારા જાણકાર છે અને પખવાળ પણ સારી વગાડી શકે છે,’ મૃણાલિનીએ કહ્યું.

‘સંગીતનો શોખ ! નાટકોનાં ગાયનો હું ગાઈ કે વગાડી શકું નહિ તે હું ધ્રુપદ ગાવાનો અને પખવાળ વગાડવાનો ! ખેચાર ભવે પણ એ મારાથી બની શકે એમ જણાતું નથી,’ નરેન્દ્રે ઉત્તર આપ્યો.

‘પતંગ ચલાવવાનો પણ એમને ભારે શોખ છે,’ મૃણાલિનીએ કહ્યું.

‘આપ રે ! સંગીતજેવો જ આ બીજો વિષય તમે કાઢ્યો ! મુંબાઈમાં જ જાહેરો હું—મારે અને પતંગને શો સંબંધ ? અને હવે શું હું તમાર આપ પાસે એ વિદ્યા શીખવા જઈ ?’ નરેન્દ્રે ઉમ્મ થઈને બોલ્યો.

‘તમારે એમ તપી જવું હોય તો હું બોલવું બંધ કરું. તમારે માટે આપા-જીએ બાંધેલો અભિપ્રાય કોઈ રીતે ફરતો હોય તો આપણે ચતન કરીએ એમ ધારીને હું આ કહું છું,’ મૃણાલિનીએ પણ સામે તતડીને જ જવાબ વાળ્યો.

આથી નરેન્દ્ર પાછો ઢીલો થઈ ગયો અને મૃણાલિનીએ બીજા એકાદ બે વિષય છેડ્યા, જેમાં ગુણવંતરાય રસ લેતા હતા; પણ તેના જવાબમાં પણ નરેન્દ્રને તો ડોકું ધૂણાવવાનું જ રહ્યું હતું. આથી થોડીવાર બંને મૂંગાં રહ્યાં. પછી વળી મૃણાલિનીએ બોલ્યું, ‘અરે હા, જે ખાસ વાત હતી એ તો હું બૂલી જ ગયેલી. મને એ યાદ જ કેમ નહીં આવી ?’

‘પણ શું છે ? કહી નાંખોને, હવે તો યાદ આવીને ?’ નરેન્દ્રે ઉત્સુક-તાથી અધીરા બનતાં કહ્યું.

‘કેમ વળી ? ક્રિકેટ !’ મૃણાલિની બોલી.

‘ક્રિકેટ ! તમારા આપ ક્રિકેટમાં કઈ રીતે રસ લે ? નાના હશે ત્યારે ગેડીદડા રમ્યા હશે.’ નરેન્દ્રે ક્રિકેટનો શબ્દ સંભળાતાં ઉશ્કેરાઈને કહી દીધું. એનું કારણ સ્પષ્ટ હતું; નિર્માલ્ય, સત્ત્વહીન મહેતાજી અને લેખક નરેન્દ્ર ક્રિકેટની કલાનો કલાકાર હતા. મુંબાઈમાં જ જાહેરો એ મોટો થયેલો એટલે છેક અયપણથી જ ક્રિકેટનો એને નાદ લાગેલો. અને તેટલી મેંચો એણે જોયેલી અને સ્કૂલોમાં જુનીઅર ટીમમાં એ દાખલ થયેલો. ત્યાંથી સિનિયર

ટીમમાં અને પછી કૉલેજની ટીમમાં પણ સહેલાઈથી પ્રવેશી શકેલો. કૉલેજ છોડી અને ત્યાં લેકચરર તરીકે નીમાયો છતાં એ દિશામાં એની આકાંક્ષા એટલી અને એટલી જ તીવ્ર હતી એટલે એણે તાલીમ છોડી જ ન હતી. જે સમય જતો તેમાં એને ચતુરંગી અખાડામાં હિંદુઓ તરફથી ચૂંટાવાનું માન મળશે જ એની દરેક ગંજીકારને ખાતરી હતી.

રફલ અને કૉલેજમાં એને ‘ભવિષ્યનો જાઘ’ તરીકે જ ધણાં સંબોધતાં અને તેની ઍડ્સમેન તરીકેની રમત જાઘની શ્રેણી ઉપરથી જ તેણે ધડી હતી. ઍડ્સમેન તરીકે તેનો જાઘ જેવો જ આત્મવિશ્વાસ, તેના ફટકામાં તેના જેવી જ મોહકતા, તેના પગની એના જેવી જ ચપળતા જોનારનાં હૃદય હરી લેતાં હતાં. આ ઉપરાંત, શ્રીહર તરીકેની તેની કલા પ્રથમ વર્ગની હતી અને ધીમી, બ્રેકની સાથે ગતિમાં ભલભલા ઍડ્સમેનને ભૂલાવો ખવરાવે એવી એની બોલિંગ હતી. ચતુરંગી અખાડામાં આવવા જેટલી જ નરેંદ્રની મહત્વાકાંક્ષા ન હતી. એને તો અખિલ હિંદુની ટીમ તરફથી હિંદુસ્તાન તેમ જ ઇંગ્લાંડમાં રમવાનાં સ્વપ્ન હતાં અને સ્વપ્ન સાચાં પાડવામાં બહુ મુશ્કેલીઓ નહિ આવે એવો ક્રિકેટના અન્ય કલાકારોનો અભિપ્રાય હતો. આથી જ ક્રિકેટનું નામ સાંભળતાં નરેંદ્ર છછણી પડ્યો.

‘ક્રિકેટ તમે એકલા જ જાણુતા નથી, ‘મૃણાલિની બોલી, ‘ગામડી-આઓ પણ ક્રિકેટ રમી જાણે છે.’

‘હા, આપુ, હાં! મારી ભૂલ થઈ,’ ઢીલો પડીને નરેંદ્ર બોલ્યો, ‘પણ ક્રિકેટનું નામ સાંભળતાં મારાથી ઉશ્કેરાઈ જવાયું અને બોલી દેવાયું. પણ હશે, તમારા આપને ક્રિકેટનો શોખ છે?’

‘હા રે હા, વાત બોલો નહિ ને,’ મૃણાલિનીએ જવાબ વાળ્યો. ‘દર વરસે નાતાલમાં તેમના કારખાનાની ટીમ અને પાસેના ગામના ફરામજી શેઠના કારખાનાની ટીમ વચ્ચે મેચ રમાવાની જ અને તેની હારજીત ઉપર તો જાણે જીવનમૃત્યુના આધાર હોય એમ આપાજી ધારે છે.’

‘તો તો બહુ સારું, પણ-પણ-’ નરેંદ્ર બોલ્યો.

‘હજી શું પણ-પણ કરો છો? હજી યે હિંમત આવતી નથી?’ મૃણાલે ચીઠાઇને પૂછ્યું.

‘એમ નથી, તમે ઉશ્કેરાઈ ન જાઓ,’ નરેન્દ્રે જવાબ દીધો. ‘પણ મને સવાલ એમ ઊભો થયો કે જો એમને ક્રિકેટનો શોખ હોય તો એ મારું નામ કેમ નહિ જાણે? મને એ મહેતાજી અને લેખક તરીકે જ કેમ ઓળખે?’

‘હા, એ ખરું,’ મૃણાલ વિચારમાં પડતી બોલી. ‘પણ હા, મને કારણ સમજાયું; તમને નરેન્દ્ર મહેતા તરીકે ક્રિકેટમાં કાણ ઓળખે છે વારૂ? તમને તો બધા ‘નરી મહેતાના નામથી જ ઓળખે છે ને? એટલે એ ગામ સુધી તમારી ખ્યાતિ ક્યાંથી પહોંચી હોય?’

‘હા, એમ જ હશે,’ નરેન્દ્ર બોલ્યો. ‘હવે તમારા આપાજીને મારી આ આખતની કલા બતાવવી રહી. એનું કેમ થાય? તમારી ટીમમાં કોઈ સારો રમનાર છે કે?’

‘બીજા બધા તો ઠીકઠીક પણ એક ઢગડુ કરીને ફિટર છે તે ધણો જ ફાસ્ટ બોલર તેમ જ ધરખમ બેટ છે અને પીલુ એન્જિનિયર કરીને અમારા કારખાનામાં ઇજનેર છે તે સરસ બોલર અને સુંદર બેટ છે,’ મૃણાલિની બોલી.

‘એ પીલુ એન્જિનિયર કાણ? જુવાન છે? અગાઉ આપણી જ કૉલેજમાં હતો! અને પછીથી બી. ઈ. થવા પૂના ગયેલો તે જ કેની?’ નરેન્દ્રે સવાલોની પરંપરા પૂછી.

‘ઓહોહો! કેટલા બધા સામટા સવાલ! તમારા નસીબે મારે બધા જ સવાલોનો હકાર જ ભણવાનો છે. પણ એ પીલુ તમારો જ પીલુ નીકળ્યો તો એથી તમારું શું રંધાયું?’ મૃણાલે પૂછ્યું.

‘કેમ, તો મારું’ તદ્દન સરળ થઈ ગયો. ‘એ તો મારો મિત્ર છે. પણ એ ગુણવંતરાયને ત્યાં જ હમણાં રહ્યો છે એની મને ખબર ન હતી. નાતાલમાં હું એ પીલુને ત્યાં જ આવું. અને પછી મને એ તમારી ટીમમાં રાખી લે. બાકીનું કામ હું કરી નાખીશ,’ નરેન્દ્રે આનંદમાં આવી જઇને બોલ્યો.

ચોજના નક્કી થઈ અને મૃણાલિની અને નરેન્દ્રના વિહ્વળ બનેલા હૈયામાં શાંતિ રેડાઈ.

ગુણવંતરાયના ગામની હરિયાળી ક્રિકેટ પીચ ઉપર તીવ્ર અશાંતિ

પ્રસરી રહી હતી. એક બાળુ ગુણુવંતરાયની ટીમનો તંબુ અને બીજી બાળુ તેમના હરિક્ષ ફૂરામજી શેઠની ટીમનો તંબુ ગોઠવાયા હતા. તંબુમાં ટીમના ખેલાડીઓ ઉપરાંત ઉભય શેઠનાં સગાંવહાલાં અને મિત્રમંડળનાં પ્રતિનિધિઓ જણાતાં હતાં. તંબુની બહાર અને આસપાસ તેમના વખાણુ-નારાઓની ઠંઠ જમી હતી. ખાણુપીણુની ગોઠવણુ પણ ગુણુવંતરાય તરફથી મોટા પાયા ઉપર હતી. આ વાર્ષિક મેચની બાબતમાં ગુણુવંતરાય અને ફૂરામજી વચ્ચે તીવ્ર હરિક્ષાર્ધ હતી છતાં બંને મિત્રો હતા અને મેચના સમયમાં બંને બાળુથી ફેંકાતાં વાગ્યાણોની પાછળ મેચીની ઊર્મિ જ હતી.

મુખ્યાર્થના મેચ જોવા જનારાઓને હાસ્તમાસ્પદ લાગે એટલા નાના પ્રમાણુની મેચમાં લોકોની ઠંઠ ઘણી સારી હતી; કારણ કે સામસામા કારખાનાના માણુસોને તે વંળા રજા મળતી હતી, અને તેમની રુચિ અનુસાર મેદાનની ફેર ઉપર ગંડેરીવાળા, ખારી શિંગ, ચણુ અને પૂરીપકોડી તેમ જ ભેળવાળા પણ પ્રસંગને મોટી મેચનું સ્વરૂપ આપવા હાજર હતા.

અગીઆર વાગે શરુ થતી આ મેચ એકેક ઇનિંગ્ઝની જ થતી. સાડા દસનો સુમાર હતો છતાં સામસામા હરિક્ષેની વખાણુનારાઓની સંખ્યા ભરચક થઈ ગઈ હતી. બંને ફેાળેના વખાણુનારાઓ સામા હરિક્ષની ટીમના બળ વિષે ઉપહાસ કરતા વાતાવરણમાં ગરમીનો પ્રસાર કરતા હતા.

ગુણુવંતરાયના તંબુમાં છેવટની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. ગુણુ-વંતરાય વર્ષમાં બેત્રણ દિવસ ધોતિયું છોડી પાટલૂન પહેરતા હતા તેમાંનો આ એક દિવસ હતો એટલે પાટલૂનમાં સજ્જ થયેલ હતા. તેમની પાસે જ તેમનો જમણો હાથ અને મુખ્ય સલાહકાર પીલુ એન્જિનિયર હતો. પાસે મૃણાલિની ઊભેલાંઓને મુખ્યાર્થની ફેરમ આપતી ઊભી હતી. આસ-પાસ ગુણુવંતરેઠનો પડતો બોલ ઝીલી લેવા પાંચસાત માણુસો ખડાં હતાં. કેટલાક ખેલાડીઓ બહાર પ્રેક્ટિસ કરતા હતા. આજે ફાવે તેમ કરવાની બધાને જૂટ હતી. કેટલાકે ગુણુવંતરાયના સિગારેટોના ડબ્બા ખાલી કરવાના કામમાં મચી પડ્યા હતા.

‘કેમ એન્જિનિયરસાહેબ?’ ગુણુવંતરાયે કહ્યું, ‘આપણા બધા ખેલાડીઓ હાજર છે ને?’

‘હા જી, બીજા બધા તો છે પણ-પણ દગડુ નથી,’ પીલુએ જવાબ આપ્યો.

‘કાણુ નથી ? દગડુ નથી ? તમે શું કહો છો ?’ કારખાનામાં આગ લાગી હોય અને જેવી વિહ્વળ સ્થિતિ થઈ જાય તેવી વિહ્વળ દશા અનુભવતા ગુણુવંતરાય બોલી બિડ્યા.

‘હા જી, એને તાવ ચઢ્યો છે અને કોઈ રીતે રમી શકે એમ નથી,’ સમયને યોગ્ય ગાંભીર્યથી પીલુએ જવાબ વાળ્યો.

‘અરે શેનો તાવ અને શેની વાત ! સાલાને પગાર વધારાવો હશે ! આંતું ટાંકણું એને ફરીથી ક્યાંથી મળે ?’ શેઠ બોલી બિડ્યા. ‘એમ તો એમ, આજે એના વિના આપણને ચાલવાનું હતું ? ઝાંસો માગે એટલા પણ લાવો એને.’

‘નહિ, શેઠસાહેબ, એવું કશું નથી,’ એન્જિનિયરે ઉત્તર આપ્યો. ‘કાલ સાંજ સુધી તો મારી સાથે પ્રેક્ટિસ કરતો હતો. રાતના તાવ ચઢ્યો એટલે હું જમ્યા આવ્યો. એ નહિ આવી શકે.’

‘તો આપણે કરવું શું ? દાકતરને કેમ ખબર નહિ આપી ?’ શેઠે શેઠાઈ બતાવવા માંડી.

‘એ બાબતમાં કશું કહેવાજેવું રાખ્યું નથી.’ પીલુએ સહેજ પણ અકળાયા વિના જવાબ વાળ્યો, ‘આ રહ્યા દાકતર. પૂછોને એમને.’

દાકતરસાહેબ હાથમાં બેટ લઈને તપાસતા હતા તે તરત આગળ આવ્યા અને બોલ્યા, ‘સવા છ વાગે હું એને તપાસી આવેલો. તે વેળા એને ૧૦૨ તો હતો અને અત્યારે એકાદ બે ડીગ્રી વધ્યો હશે, ઘટ્યો નહિ હોય. ખાસ ગભરાવા જેવું કશું નથી. મેલેરીઆ છે અને બે દિવસમાં દગડુ કામો લાગી જશે પણ આજે તો—’

‘આજની જ મોંકાણુ ને ? નહિ તો બચેને પંદર દિવસ ખાટલે પડીને મારો પગાર ખાય. મારે તેનો વાંધો નથી. પણ આજે દગડુ વિના આપણે રમવાના કેવી રીતે ? બજામે વર્ષથી માર ખાતા આવ્યા છીએ અને આ વેળા પાછી એ જ ભવાઈ !’

ગુણુવંતરાય નિરાશાથી છંછેડાઈ પડ્યા. ‘બાપી આ વખતે મને ખાસ આશ્વા હતી. સામેથી પેલો કાવસ કાનકટ્ટો આ વેળા રમનાર નથીને !’

‘પણ હવે શું થાય ? કાંઈ બીજો ઉપાય કરીએ,’ પીલુએ શેઠને શાંત પાડવા કહ્યું.

“ કહેવું સહેલું છે પણ બીજો ઉપાય તે શો કરીએ ? ક્રિકેટરો બાવળની ઝળીએ પાકતા નથી કે તોડી લાવીએ અને તે પણ દુગડુની જગ્યા પૂરે તેવા !’ શેઠ શાંત થાય એમ ન હતા તે કટાક્ષમાં હસીને બોલ્યા.

‘અરે સાહેબ, એવો લાવું. પછી કાંઈ ?’ પીલુએ કહ્યું.

‘તો લાવોની બલા, અત્યાર સુધી શુકન બેતા હતા ?’ શેઠ નવા આશાથી ઉત્તેજિત બઈ બોલ્યા.

‘આ રહ્યો તે ખેલાડી,’ પીલુએ નરેન્દ્રને હાથ પકડીને આગળ ખેંચ્યો.

‘આ માણસ ! દુગડુની જગ્યા પૂરે તેવો ?’ શેઠ પાછા છંછેડાયા.

‘આ તો નરેન્દ્ર દેસાઈ, પેલા-પેલા-મહેતાજી અને લેખક ! લીનીએ વકીલાત કરી હશે ?’

‘એ મહેતાજી હોય કે લેખક હોય તેની મારે પડી નથી પણ એ ને હું સાથે કાલેજમાં રમતા હતા એ હું જાણું છું. અને ખોરું ઘી દીવેલમાંથી નહિ જાય,’ પીલુએ કહ્યું.

શેઠનું મોં પડી ગયું. એ છેક હતાશ થઈ ગયા. એ બેઠને પીલુએ કહ્યું, ‘તમારા ધ્યાનમાં બીજો હોય તો એને લાવો.’

‘અરે ભાઈ, તમે પણ શું બોલ્યા જ કરો છો ?’ શેઠે કહ્યું, ‘મારી પાસે હોત તો તો બેઠતું’ તું શું ? પણ હશે, એમને રમાડી જીઓ. બાકી આ વખતે આપણે જીતીએ એ વાત તો ખોટી જ છે. ચાલો, હવે તો અગીઆરે અગીઆર થઈ રહ્યા ને ટ્રાંસ ઊરાડવાનો વખત થયો.

આટલું બોલીને ગુણવંતરાય કંપન તરીકે ટ્રાંસ ઊરાડવા જવાની તૈયારી કરતા હતા તેવામાં એક ખેલાડીએ ગભરાતાં આવીને કહ્યું, ‘શેઠ-સાહેબ, કાવસ તો ફરામજીશેઠ સાથે બિમો વાત કરે છે, એ રહ્યો.’

‘હે ! ત્યારે ફરામજી શેઠ મને બનાવતા જ હતા એમ કહેતી !’ કાંઈક સ્વાસ્થ્ય મેળવતા હતા એવામાં આ ધડાકો સાંભળીને ગુણવંતરાય તદ્દન જ ‘ઠ’ડે મીઠે ફાલસે’ થઈ ગયા અને રડુરડું થઈને બોલ્યા, ‘પણ

હશે. નવ્વાણું ત્યાં લય્યાં સો. પાંચ વિકેટનો કે બસો રનનો માર ખાઈશું.’ આટલું કહીને એ બહાર નીકળ્યા અને જતાંજતાં બોલ્યા, ‘એનિનિયર-સાહેબ, પેલા તમારા લેખકને કહેજો કે કાવસની બોલિંગ સામા ઊભા રહેવું એ બાળબચ્ચાનો ખેલ નથી. કાંઈ માયુંબાયું લાંગી જશે તો દોષ મારા ઉપર આવશે. ક્રિકેટ તો બેટથી ખેલવાનું છે—હાથમાં લેખકની પેન્સિલ કે મહેતાજીની સોટી રાખીને રમવાનું નથી!’

શેઠ ગયા. એમના ગયા પછી પીલુ અને મૃણાલિની બિચારા મહેતાજી અને લેખક નરેંદ્ર પાસે ગયાં. નરેંદ્ર પોતાને કરવામાં આવેલા અપમાનથી લાલચોળ થઈ ગયો હતો પણ એ સહન કર્યાં સિવાય એનો બીજો ઉપાય ન હોતો. એને શાંત પાડવા મૃણાલિની ધીમેથી બોલી, ‘માફ કરજો, પણ મારી ખાતર એટલું સહન કરી લેવું પડશે.’

‘અરે, એમાં કહો છો શું? લીનીબહેન, એ તો ફરહાદ થવું કાંઈ સહેલું છે?’ પીલુએ હસતાંહસતાં નરેંદ્રનો વાંસો ટાપડતાં કહ્યું.

ગુણવંતરાય અને ફરામજીશેઠ ટૉસ ઊરાડવા ઊભા. અરરપરસ જરા ટોળાટપ્પાં થયાં અને ટૉસનું પરિણામ ફરામજીની તરફેણમાં આવ્યું. આ વાત જાહેર થતાં ફરામજીના તંબુ આગળ હાથના નિનાદ થયા અને તેટલા જ પ્રમાણમાં ગુણવંતરાયના તંબુ આગળ ગમગીની ફેલાઈ.

થોડી જ વારમાં ગુણવંતરાયની કેપ્ટનશિપ નીચે એમના અગીઆર ખેલાડીઓ ફીલ્ડિંગ માટે બહાર પડ્યા. ‘વિશ્વ યુ સક્સેસ’નો ઉત્તેજક અવાજ મૃણાલિનીએ કર્યો અને એની અને નરેંદ્રની દૃષ્ટિ મળી. અપમાનની પરંપરાથી લાલ થયેલું નરેંદ્રનું મુખ મૃણાલિનીની દૃષ્ટિમાં રહેલ સ્નેહથી કાંઈક શાંતિ પામ્યું.

બોલિંગમાં એક બાબુથી તો પીલુ જ શરુ કરવાનો હતો પણ બીજી બાબુથી દગડુની ગેરહાજરીમાં કોણ બોલિંગ કરે એ બાબત ગુણવંતરાયે જતાંજતાં પીલુને પ્રશ્ન કર્યો. પીલુ નરેંદ્રનું નામ દેવા જતો હતો પણ નરેંદ્રે ધીરથી કહ્યું, ‘હું તો પછી છું જ તો, પણ જરા એને ખત્તા ખાવા દેતો!’ એટલે પીલુએ જવાબ વાળ્યો, ‘બીજું તો કોણ? દાકતરસાહેબને આપો.’

‘હારતો, એ સિવાય બીજો છૂટકો નથી. ગુણવંતરાયને પાછી દગડુની ગેરહાજરી સાંભરી આવી એને એમણે ખેદથી કહ્યું, ‘પણ એ પછી ! કલ્યાણજીને આપીએ ?’

‘હાજી, એ પણ ઠીક છે,’ પીલુએ જવાબ વાળ્યો.

ફરીથી ફરામજીની છાવણી તાળીઓના ગડગડાટથી ગાજી બિડી. ફરામજીનો પુત્ર દાદી અને મોહનલાલ કરીને એક ખેલાડી એમના તરફથી દાવની શરુઆત કરવા મેદાને પડ્યા.

ગુણવંતરાયે શીલ્ડિંગ ગોઠવી અને નરેંદ્રને જ્યાં કોઈ પણ સારી મેંચમાં કોઈ બોમો નહિ રહે ત્યાં વિકેટકીપરની પાછળ બોમો રહેવાનું કહ્યું પીલુ વળી પાછો બોલવા જતો હતો પણ નરેંદ્રે આંખની ઈશારતથી એને અટકાવ્યો.

મેંચ શરુ થઈ થોડી જ વારમાં પીલુએ દાદીની વિકેટ ખોરવી નાંખી ને ગુણવંતરાયની છાવણીમાં આનંદ ફેલાઈ રહ્યો પણ તે અદ્ય સમય જ ટક્યો: કારણ કે દાદી એવો હોશિયાર ખેલાડી ગણાતો જ ન હતો. તેની ખાલી પડેલી જગ્યાએ કાવસ આવ્યો. ફરામજીની ટીમના આ બે પહેલવાન મોહનલાલ અને કાવસે તરત પોતાનો ચમત્કાર બતાવ્યો. એકલો પીલુ કરે પણ શું ? સામા બંને ખેલાડી અનુભવી હતા. પીલુની બોલિંગ સંભાળથી રમી લઇને દાકતર, કલ્યાણજી વગેરેની ઊતરતા પ્રકારની બોલિંગની તેઓએ સારી રીતે ખચર લેવા માંડી. દગડુની ગેરહાજરી હવે ખરેખર જણાવા માંડી. બોડ ઉપર રનનો આંકડો ફૂદીફૂદીને આગળ જવા લાગ્યો. જોતજોતામાં સાઠનો આંકડો બોડ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાંથી સીત્તેર ઉપર ગયો અને તરત એંશી નોંધાયા.

અગાઉ જ્યારે ગુણવંતરાયની ટીમ હારેલી ત્યારે પણ રનો આમ સહેલાઈથી હરિફેએ કરેલા નહિ એટલે ગુણવંતરાયનાં હાંજાં ગગડી ગયાં. પીલુએ પણ જોયું કે હવે રાહ જવામાં માલ નથી એટલે ગુણવંતરાયને પૂછ્યા વગર, પોતાની બોલિંગ આવી એટલે એણે નરેંદ્રને સ્કવેર લેમની બાઉન્ડરી ઉપર મોકલાવ્યો. રમતના આરંભમાં આમ થયું હોત તો ગુણવંતરાય જરુર વાંધો ઊઠાવત પણ એમની વર્તમાન સ્થિતિમાં એ કશું

બોલી શકે એમ હતું નહિ. પીલુએ નરેંદ્રની સાથે વાત કરીને સંભાળપૂર્વક શીલ્ડરોની ગોઠવણી કરી અને બોલિંગ શરુ કરી.

પીલુએ જાણી જોઇને મારવાને માટે બોલિંગ આપવા માંડી. પહેલે બૉલે તો મોહનલાલે કશું કયું નહિ પણ બીજે બૉલે એણે જખ્ખર ફટકો માર્યો અને બરાબર બોલરના માથા ઉપર થઇને બૉલ ઓવર બાઉન્ડરી પર પહોંચ્યો. બૉલ પાછો હાથમાં આવતાં પીલુએ નરેંદ્ર સામું જોયું અને દોડીને બૉલ ફેંક્યો. પાછો મારવાનો જ બૉલ આવતો જોઇને મોહનલાલ કૂદ્યો અને પુનઃ તેણે દડાને જીંચે ચઢાવ્યો. ત્યાં હાજર રહેલાઓમાંનાં દરેકને તેમ જ મોહનલાલને ખાતરી હતી કે કાંતો છ રન મળશે કે કાંતો ચાર રન મળશે. આવા ફટકાઓનું પરિણામ બીજું આવી શકે એવી કાંઇને કલ્પના પણ ન હતી. ગુણવંતરાય પણ બાધા બનીને એ જીંચે ને જીંચે જતા બૉલને જોઇ રહ્યા. પણ બૉલને જોતાં પણ તેમની નજરે એક બીજું દૃશ્ય જણાયું. મોહનલાલે કૂદીને ફટકો માર્યો. એ જ ક્ષણે નરેંદ્ર સ્કવેર લેગ ઉપર ઊભો હતો તે તીરની પેઠે મિડ આંનની બાઉન્ડરી તરફ દોડ્યો. આ દૃશ્યથી છોક હતાશ થયેલા ગુણવંતરાયને એ મહેતાજી પ્રત્યે તિરસ્કાર અને કાંઈક દયા ઉત્પન્ન થયાં. ‘આ ગમાર શા માટે આ દડાને પકડવા જતો હશે ? બલભલા શીલ્ડરો નહિ પકડી શકે તે દડો આ મહેતાજી પકડવાનો અને તે પણ આટલું દોડીને !’ આવો વિચાર ગુણવંતરાયને આવ્યો છતાં તે દડાને અને દોડતા નરેંદ્રને જોઈ રહ્યા.

મોહનલાલને અને કાવસની તો ખાતરી જ હતી કે એ ફટકાના ચાર કે છ રન મળવાના જ એટલે એઓ શાંતિથી પોતપોતાની જગ્યાએ ઊભા રહીને દડાને જોઈ રહ્યા હતા. દડો જીંચે ચઢી રહીને નીચે ઊતરતો હતો. નરેંદ્રે પોતાની ગતિ વધારી અને દડો નીચે પડે તે પહેલાં તે જગ્યાએ જઈને એણે સ્વચ્છતાથી અને ચપળતાથી તેને ઝીલી લીધો. અને છતાં જાણે આવા કેંચ તો નાનાં છોકરાં પણ કરી શકે અને પોતે કશું જ અસાધારણ કયું નથી એવી બેદરકારીથી તેણે તે દડાને પીલુ તરફ ફેંક્યો.

મેદાનમાં હાહાકાર મચી રહ્યો એકવડા કાઠાનો એક અજાણ્યો જુવાન મોહનલાલના પ્રચંડ ફટકાથી ગયેલા દડાને આ પ્રમાણે બાઉન્ડરી

ઉપરથી આટલી સહેલાઈથી અને ચપળતાથી ઝીલી લે અને છતાં પાછું જાણે કશું અસાધારણ બન્યું જ નથી એવું સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખે એ પ્રસંગ જ ત્યાંની માનવમેદની માટે અપૂર્વ હતો ! મોહનલાલ અને કાવસ તો સડક જ થઈ ગયા. પણ પછી એમનો પ્રયત્ન અવાજ ગાળી જઈયો : ‘ શ્રાબાશ ! નરેંદ્ર, રંગ છે તને ! ’ ગુણવંતરાયની હાવણીએ આ વાક્યને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધું. ફરામજીની ટીમની ધરખમ જોડી તૂટી. હવે માત્ર કાવસનું જોવાનું હતું. છતાં પંચાશી રન તો થઈ ગયા હતા અને હજી કાવસ નોટ આઉંટ હતો એટલે ગુણવંતરાયની હાવણીમાં ચિંતા તો હતી જ. મોહનલાલની જગ્યાએ ચીકણો ખેલાડી આવ્યો. કાવસ પણ હવે સંભાળપૂર્વક રમત કરવા લાગ્યો.

થોડી વાર થઈ. ચીલુએ વચમાં થોડી વાર આરામ લીધો. તેનો લાલ લપને કાવસ અને તેના જોડીદારે સો ઉપર આંકડો ચઢાવી દીધો. પેલો ચીકણો ખેલાડી પણ જો ટકી જાય તો ભારે પડે એમ હતું એટલે ચીલુએ પાછી બોલિંગ લીધી અને ધીમે રહીને તેણે નરેંદ્રને પહેલી સ્લિપ ઉપર બોલાવ્યો. થોડી જ વારમાં કાવસે એક રોઠોડી ફટકો માર્યો. તેની ગણતરી પ્રમાણે દોઢો આફની લાંગની બાઉંડરી ઉપર જવો જોઈતો હતો. પણ તેની સહજ ભૂલ થઈ અને દોઢો બંદૂકની ગોળીના વેગથી સ્લિપ તરફ ગયો. કાવસે ભૂલ તો જોઈ પણ એથી એને ગભરાટ નહિ થયો; કારણ કે આવા ફટકા અટકાવે એવાં માણસો એના જાણવામાં ન હતાં.

આ તરફ દોઢો બેટને સ્પર્શીને ગોળી પેઠે જમીનથી બાગ્યે નવ ઈંચ જિયો સરસર...કરીને ચાલ્યો જતો હતો એટલામાં નરેંદ્ર વિદ્યુદ્ભવે એક બાબુ વાંકો વળ્યો. તેનો ડાબો હાથ સાપ શિકાર બણી જીછળે એવી મતિથી જીછળ્યો. હાથના પંજાએ બાંધેને સચોટ મઠી લીધો. પણ દડાની ત્વરિત મતિનો આઘાત એટલો સખ્ત હતો કે નરેંદ્રે જમીન ઉપર ગુલાંટ ખાધી. તરત એ જિભો થયો અને એણે પૂરઅદાથી એ દડાને હવામાં ઊંચે જીછાળ્યો. આ બધું આંખના પલકારામાં બની ગયું હતું અને આવા પ્રસંગોથી નહિ ટેવાયેલ ખેલાડીઓ તેમ જ પ્રેક્ષકો ધડી ભર તો સમજી પણ નહિ શક્યા કે શું થયું. પણ જ્યારે સહુએ જાણ્યું કે દોઢો બાઉંડરીએ ન હોતો

મથો. નરેંદ્ર પાસે ઊભા રહેવાની ગધેડાઈ કરી હતી તેથી તેને વાગ્યો પણ ન હોતો. પણ નરેંદ્રે જાણી જોઈને કાવસને ઝીલવાને માટે જ એ જગ્યા લીધી હતી અને આ વેળા તેણે અતિઆપદ્યથી કાવસનો ક્રોધ જ ક્યો હતો ત્યારે માત્ર કાવસ સિવાય બીજા બધા પ્રેક્ષકો નરેંદ્ર ઉપર આક્રીન થઈ ગયા. ગુણવંતરાયે દોડીને નરેંદ્રને બાથમાં લઈ લીધો અને 'તે' તો ગજબ ક્યો દીકરા !'થી તેને સંબોધતાં પીચ ઉપર હોહા કરી મૂકી. માત્ર કાવસ જતાંજતાં ગુણવંતરાયને કહેતો ગયો: 'કાકા ! રમત રમીને જતાયું નહિ ત્યારે જાણ્યો જીતવા માગ્યો છો ? આ જાનુગરને ક્યાંથી પકડી લાવ્યા છો ?'

ગુણવંતરાયની જાવણીના હર્ષોદ્દગાર, તાળીઓના ગડગડાટ, મૃણાલિનીના રમણના ફડફડાટ, ફરામજીની જાવણીનો અશ્વાંતિ અને ગભરાટભર્યો શોરબકાર બધું જાણી ગયું એટલે મૈત્ર્ય આગળ ચાલી. પીલુએ ગુણવંતરાયને કહીને નરેંદ્રને બોલિંગ અપાવી. થોડીવારમાં જ બાકીના સાત ખેલાડીઓને બંનેએ ખુરદા કરી નાંખ્યો અને તેમાં નરેંદ્રે પાંચ વિકેટ લીધી હતી. ફરામજીની ટીમે બધા મળીને એકસો ને વીસ રન કર્યાં.

શત્રુઓને એકસો ને વીસ રન નહિ કરવા દેવા એવા ઠરાવ ફરામજીની જાવણીમાં થતા હતા ત્યારે ગુણવંતરાયની જાવણીમાં એટલા રન તો હમણાં કરી નાંખ્યું એવી વાતો થતી હતી. આ જાવણીમાં લાગણીનો અતિરેક થઈ ગયો હતો. ગમે તે માણસ ગમે તે બીજા માણસના વાંસામાં ધખ્યા મારીને હસીહસીને વાત કરતો હતો. આવા વાતાવરણનો લાભ મૃણાલિની અને નરેંદ્રે પણ લીધો. બંનેએ અતિશય રનેહથી હસ્તધૂનન કરી લીધું અને જેમ શીલિંગ અને બોલિંગમાં નરેંદ્રે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેમ બૅટિંગમાં પણ કરે એવી આશા મૃણાલિનીએ નરેંદ્ર પાસે વ્યક્ત કરી દીધી.

સમય થયો. પીલુ અને દાકતરસાહેબ દાવની શરુઆત કરવા તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે મેદાને પડ્યા. સામેથી કાવસ અને એક બીજા બોલરે ધુમ્મરો શરુ કર્યો. પળવારમાં દાકતરે બે બાઉન્ડરી જૂડી કાઢી અને બોડ' ઉપર દસનો આંકડો ચઢ્યો. ગુણવંતરાયની જાવણીમાંથી હર્ષનાદ

- થયા. પણ એવામાં દાકતરની વિકેટ ખોરવાઈ ગઈ. તે પછી ગુણવંતરાય પોતે ગયા પણ ચારપાંચ રન વધતાં ગુણવંતરાય તંબુમાં પાછા ફર્યા. આથી તે ઊવણીમાં કાંઈક ગભરાટ થવા માંડ્યો. ગુણવંતરાય એક બીજા ખેલાડીને ખાલી જગ્યા પૂરવા મોકલતા હતા તેટલામાં પીલુએ આવીને નરેન્દ્રને જ મોકલવાનું કહ્યું અને નરેન્દ્ર મૂળ્યાલિની સામે ક્ષણભર જોઈને પીચ તરફ વળ્યો. આ જોડી ઉપર હારજીતનો આધાર હતો એટલે બંને કાળજીથી રમત ખેલવા માંડ્યા. પણ પીચ ચૂંથાઈ ગઈ હતી અને કાવસ
- પૂરબહારમાં દડા ફેંકતો હતો એટલે રન મેળવવા એ સહેલું ન હતું. ધીમેધીમે સ્કોર વધતો ગયો. વીસ થયા, ત્રીસ થયા, પચાસ થયા અને સાઠ પણ થયા. ગુણવંતરાયે હસતાંહસતાં જાહેર પણ કરી દીધું કે હવે હારતોરાની તૈયારી કરો. આ બે જણા બાકીના રન ઠોકી નાંખશે.

આ વાત હજી ચાલતી હતી એટલામાં અચાનક પીલુ ચૂક્યો અને સ્ટેન્સ જામડી પડ્યાં. ગુણવંતરાયથી ‘હાય હાય ! મોકાણ થઈ’ના ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા ફરામજીની ઊવણીમાં એકદમ હર્ષનાં પૂર આવ્યા અને ફરામજીએ ગુણવંતરાયને કહેણ મોકલાવ્યાં કે ‘હારતોરાની ઊતાવળ ન કરતા, હજી ફિલ્ડી બહુ દૂર છે !’

હજી આઠ બાકી હતા. એક બીજા ખેલાડીએ નરેન્દ્ર સાથે રમત આરંભી. પણ આજે કાવસ શરૂ પર ચઢેલો હતો. નવો ખેલાડી થોડી વારમાં પાછો ગયો અને ટપોટપ બીજા ત્રણ ખેલાડી મેદાન ઉપર આવ્યા અને ગયા. ગુણવંતરાયના પક્ષમાં ગમગીની પ્રસરી રહી અને ફરામજીના પક્ષકારોના હોકારા શ્વતગણા વધી ગયા. વળી એક બીજો ખેલાડી ગુણવંતરાયના તંબુમાંથી નીકળતો હતો એટલામાં નરેન્દ્ર પાછો આવ્યો. એણે ગુણવંતરાયની પણ મર્યાદા રાખ્યા વિના કહ્યું, ‘બાકી રહેલાઓમાંથી એટ પકડીને જિભો રહે એવો કાંઈ છે કે નહિ ?’

‘હા હા, આ-આ. તૈયાર થયેલ ખેલાડી કલ્યાણજી અમારો જેસપ અણાય છે-એવા ગોળા ચઢાવશે !’ ગુણવંતરાયે જવાબ દઈ દીધો.

નરેન્દ્રનો બીજા જ હવે હાથમાં રહ્યો નહિ. તે બોલી જઈયો: ‘તમારા જેસપ ને નાચકુને મહેરબાની કરીને હમણાં તમારી પાસે જ રહેવા દો.

કાંઈ એવો છે જે માત્ર ત્યાં જાઓ રહી શકે ? મારે એની પાસે એકે રન જોઈતો નથી.’

‘હા, હા,’ નરેંદ્ર, જરા ધીરે બોલોને,’ મૃણાલિનીએ પડખે ચઢીને તેનો હાથ દબાવીને ધીમેથી કહ્યું.

‘મારે કાંઈ બીજું નથી, પણ આટલી મહેનત પાણીમાં જશે. જે આવે છે એ જાપાડીને મારવા જ માંડે છે ! જાણતા નથી કે પેલો કાવસ કાંઈ બાજુબાજુ નથી !’ નરેંદ્રે ઉત્તર આપ્યો.

‘હા હા, નરેંદ્ર, તમે બરાબર કહો છો. ગુણવંતરાયને એમ જ થઈ ગયું હતું કે જીતાડનાર માત્ર નરેંદ્ર છે એટલે એમને એના શબ્દોથી અપમાન લાગ્યું જ નહિ. ‘અરે પીલુ ! કાને મોકલીએ ? અટ નક્કી કરી નાંખોને.’

‘ગિજુ ગુંદરિયા સિવાય બીજા કાંઈનું કામ નહિ,’ પીલુએ ધાંટો પાડ્યો, ‘જો અસ્યા, તું આઉટ થયો તો જાણજે કે તારી કમબખ્તી આવી લાગી ! આ બેંટથી તારું માથું ભાંગી નાંખીશ. તારી પાસે અમારે રન નથી જોઈતા.

‘ઈજનેરસાહેબ, એ બાખત ચિંતા નહિ કરો. તમારે બેંટનો ઉપયોગ નહિ કરવો પડે, પછી કાંઈ ?’ ગિજુ ગુંદરિયા બોલ્યો અને નરેંદ્ર સાથે વિદાય થયો. પીય ઉપર પહોંચતાં પહોંચતાં નરેંદ્રે એને અમુક સૂચના આપી દીધી.

ગુંદરિયાએ શેખી અમસ્થી ન હોતી કરી. બેએક ઓવરમાં નરેંદ્રે જોઈ લીધું કે ગુંદરિયા વિકેટમાંથી જાખડે એમ નથી એટલે એણે સ્વસ્થતાથી પોતાની રમત ખીલાવી. સાચા કલાકારના કલાવિધાનથી નરેંદ્રે ધડીભર શત્રુઓને પણ મુગ્ધ કરી નાંખ્યા. લેઈટ કટ, કવર, ડ્રાઈઝ, પુલ, ગ્લાન્સિસ વગેરે ફટકાઓ નરેંદ્રના બેંટદ્વારા થતા ગયા અને રનનો જુમલો ધીમેધીમે વધતો ગયો. પ્રેક્ષકોએ પણ જાણી લીધું કે આવો ખેલાડી હજી સુધી આ ગામમાં રમી ગયો નથી. સીતેરમાંથી એંશી થયા અને પછી નેવું થયા અને તે પછી તાલીઓના ગડગડાટ વચ્ચે સોનો આંકડો પણ ચઢ્યો.

ગુણવંતરાયની ઝાવણીમાં હવે હપનાં પૂર ચઢ્યાં હતાં. ગુણવંત-
રાયથી પોતાનાથી પાંચ મિનીટ પણ એક સ્થળે હવે ખેસી શકાતું ન હતું.
નરેન્દ્રનો એક ફટકો આવે અને ગુણવંતરાય હપનાં પોકાર ઊઠાવે. સોનો
આંકડો ચઢતાં ગુણવંતરાય નાના છોકરા પેઠે કૂચા અને તેમણે ધટિ
પાડ્યો : ‘બક અપ, નરેન્દ્ર, બક અપ !’

પાછળથી એમને વિચાર આવતાં એમણે પીલુને પૂછ્યું. ‘પીલુ !
આ બનાવટમાં લીનીનો હાથ તો લાગે જ છે પણ તારો પણ છે ખરો !
પણ મને આશ્ચર્ય એટલું જ થાય છે કે આવો સારો ખેલાડી અને હું
એનું નામ જ બાણું નહિ !’

‘એ સવાલે મને પણ ગૂંચવ્યો છે ખરો,’ પીલુ બોલ્યો.

‘બાપાજી ! તમે મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ કૉલેજિયન ખેલાડી નરી
મહેતાનું નામ સાંભળ્યું છે કે નહિ ?’ મૃણાલિનીએ પૂછ્યું.

‘ઢાહી થા મા ઢાહી !’ ગુણવંતરાય બોલ્યા. ‘નરી મહેતા—એ
તારી કૉલેજનો ધરખમ ખેલાડી; એનું નામ મેં નહિ સાંભળ્યું હોય ?
એણે તો ત્રણત્રણ વરસ થયાં તમારી કૉલેજને ચૅપિયન બનાવેલી. ખરું ને ?’

‘તો બસ ત્યારે,’ મૃણાલિની બોલી. ‘નરેન્દ્ર એ જ નામથી મુંબાઈમાં
પ્રખ્યાત છે.’

‘ઓત્તારીની ! મામલો આમ છે ? એમ કહોની !’ ગુણવંતરાયને,
ગૂંચવાડો મટી ગયો અને આનંદમાં આવી જઈને તેમણે કહ્યું, ‘પણ બલા
ત્યારે પહેલેથી જ કહેવું હતું ને ! વાતનું વતેસર થઈ જતે અને નરી
મહેતા આપણી તરફ હતો છતાં કદાચ આપણે હારી જત. પહેલેથી એને
બોલિંગ આપી હોત તો ફરામજી શેકની ટીમ ત્રણ આંકડા જોતે જ શાની ?’

આ તરફ રન વધવાની ગતિ મંદ થઈ ગઈ હતી. સામેના માણસો
પોતાની બધી શક્તિ નરેન્દ્રને આઉટ કરવાના પ્રયાસમાં ગૂંથીને વિન્યયને
વરવાના ક્રોડ સેવી રહ્યા હતા. પણ નરેન્દ્ર એમ ફસાય એવો ન હતો; વળી
આજે એનો સૌભાગ્યદિન હતો—એ ભૂલ કરી શકે જ નહિ એમ હતું. પરિ-
ણામે ધીમેધીમે આંકડો એકસો ને દસ ઉપર ગયો અને ગુંદરિયો આઉટ
થયો. માત્ર દસ રનને માટે મામલો બગડશે કે શું એવો બય પાછો ગુણુ-

વંતરાયની છાવણીમાં ઉત્પન્ન થયો, પણ ઝાઝી વાર ટકયો નહિ. ગુંદરિયો જતાં નરેંદ્રે ખભાં ઊંચક્યાં અને નવા આવનારને રમવાની તક મળે તે પહેલાં જ ઉપરાચારી તેણે બે ચારચારની બાઉંડરી ઠોકી અને પછીનો ફટકો મારી બે લીધા. ઉભય ટીમના રોકાર સરખા થયા અને પછો તરત જ નરેંદ્રે કુનેહથી ફટકો મારી એક રન લીધો અને ગુણુવંતરાયની ટીમ જીતી.

ગુણુવંતરાય અરધી ગ્રાઉંડ સુધી પહોંચીને તે દિવસના વિજેતાને બેટી પટયા અને લગલગ તેવી જ સ્થિતિમાં પોતાના તંબુ આગળ લાઇ ગયા. તેમના પક્ષકારો શેટની આમન્યા ભૂલી ગયા અને દરેકથી બને તેટલો અવાજ કરીને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા લાગ્યા. ફરામજીશેઠે આવીને ગુણુવંતરાય સાથે શેકહૂંડ કરી અને જીતેલી ટીમને માટે ‘શ્રી ચીઅસ’ બોલાવ્યા. હારેલી ટીમ માટે ગુણુવંતરાયે સામેથી ચીઅસ બોલાવ્યા.

સામસામા પક્ષકારોએ રમતના આવેશમાં આવી જઈને કટાક્ષોની આપલે કરી. પણ આ બધું પ્રતિવર્ષના નિયમાનુસાર જ હતું એટલે એને પરિણામે આનંદમાં વિધ્ન પડે તેમ ન હતું. ગુણુવંતરાયે પોતાનો એક હાથ નરેંદ્રના ખભા ઉપર મૂક્યો અને બીજો હાથ મૂળાલિનીના ખભા ઉપર ટેકવ્યો હતો. એમની મુખાકૃતિ ઉપર વિજેતાનું તેજ હતું—વિજયનું ગૌરવ હતું.

ધીમેધીમે પરાજય પામેલા ચોદાઓ પોતાની છાવણી તરફ જતા હતા એટલામાં ફરામજીશેઠે છેલ્લું અસ્ત્ર ફેંક્યું, ‘ગુણુવંતરાયજી ! જીત્યા તો ખરા પણ અજબ્યા બાડુતી માણસને બોલાવીને !’

‘હે ! શું બોલ્યા ? ફરામજીશેઠ !’ ગુણુવંતરાય તાડુક્યા : ‘અનણ્યો બાડુતી માણસ ! આ નરેંદ્રકુમાર બાડુતી ? જો જો, ફરીથી એવી ભૂલ રખે કરતા ! એ તો મારો જમાઈ !’

અપ્રનો

૧ નરેંદ્રનો દૂંકો પરિચય આપો.

૨ નરેંદ્ર અને મૂળાલિનીએ લગ્ન કરવા માટે શી યુક્તિ રચી હતી ?

૩ લેખકે વર્ણવેલી ક્રિકેટમંચનું વર્ણન કરો.

૪ આ લેખમાંના હાસ્યરસનું નિરૂપણ કરો.

૫ નવલરામ, રમણલાઈ અને ધનસુખલાલના હાસ્યરસના ભેદ સમજાવો.

ગૌરીશંકર જોષી [ધૂમકેતુ]

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૮ : ઇ. સ. ૧૮૯૨]

[શ્રી ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી, 'ધૂમકેતુ' ઉપનામથી ગુજરાતનાં સાહિત્યપ્રિય ગૃહોમાં આજના શ્રેષ્ઠ નવલિકાકાર તરીકે સુપરિચિત છે. ગોંડલ પાસેના વીરપુરના વતનીએ જ્ઞાતિએ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ છે. ૧૯૦૫ માં મૅટ્રિક થઈ, ૧૯૧૦ માં જૂનાગઢની બાઉદીન કૉલેજમાંથી એ બી.એ. થયા. અમદાવાદમાં સર ચીનુભાઈ માધવલાલને ત્યાં એ ગૃહશિક્ષકનું પદ સાચવે છે. ગુજરાતના લોકજીવનનાં તલસ્પર્શી અભ્યાસ ને અવલોકન એમણે એમની અખંડ ચાલુ રહેલી સાહિત્યકળાની સેવામાં પ્રતિબિંબિત કર્યાં છે. આદર્શ ને વાસ્તવિકતાને એ એમની સાહિત્યકૃતિઓમાં સફળતા અને સરસતાથી દિતારે છે. નવલિકા ઉપરાંત નવલો, પ્રવાસો, કલાદર્શનો, નિબંધો અને જીવનચરિતોના પણ એ લેખક છે.

ધૂમકેતુના અંથો :

રાજમુગઠ, પૃથ્વીરા, તણખા:મંડળ ચાર, પડછાયા, પડયા, બીલકુમાર એકલવ્ય, અવશેષ, પ્રદીપ, રજકણ, જલખિન્દુ, જીવનચક્ર, સંજન, ચિંતન, અલ્લિકા, ઈતિહાસદર્શન, નરકેસરી નેપોલિયન, વગેરે વગેરે.]

દોસ્તી

તલવાર, તુરંગ ને તેજસ્વી સ્ત્રીનો યુગ હતો. મુશ્કેલી, મર્દાનગી ને મૃત્યુ ડગલે ને પગલે મળતાં. જીવન રસભર્યું હતું. રસ ને પવિત્રતા એક જ પેટનાં બાંડું જેવાં હતાં. એ યુગ તે મધ્યયુગ. એ જમાનામાં બે બાલ મિત્રો રહેતા હતા. લંગોટિયા ભાઈબંધ કહી શકાય.

એક ગામનો ગામેતી હતો. બીજો એક નાનાસરખા ગામડાનો દરબાર હતો. બન્ને સાથે જ ઘેરૈયા બન્યા હતા. સાથે જ સાગરજેવી શોમાસાની હલકાતી નદીઓ તર્યાં હતા. સાથે જ રમતા, જમતા, લડતા ને પડયાને મારી આવતા.

પછી જુદા પડ્યા. દરબાર પોતાના નાનાસરખા ગામડાનો વહીવટ સંભાળવા લાગ્યા. ગામેતી પોતાનું ગામ સાચવી રહ્યા.

છાપનના દુકાળ પહેલાં ઘણા દુકાળ પડ્યા છે. પણ તે સૌમાં ચૈત્રીસાનો દુકાળ અત્યંત ભયંકર મનાયો છે. એ દુકાળ જેણે જેયો છે તે

કહે છે કે મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ ન રહે એવી ભયંકર મનોદશા તે વખતે થઈ ગયેલી. માણસોએ દોરઢાંખર, વાસણકુસણ, ધરણીગાંઠાં વેચ્યાં, ધર વેચ્યાં સર્વસ્વ વેચ્યું, પોતાનાં છોકરાં વેચ્યાં ને બીજાનાં છોકરાં મારી ખાધાં. એ દુકાળ જોનારા આજે એની વાત કરે છે ત્યારે કંપી ઊઠે છે.

એ વખત દરબાર ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. આખર સાચવી શકાય તેટલા દાણા ધરમાં હતા નહિ. જેમતેમ વાણિયાનું કરજ કરીને સામે વરસ પહોંચ્યા. સામે વરસ બીનો દુકાળ પડ્યો. ત્રીજું વરસ પણ એવું જ નીકળ્યું. દરબાર કરજમાં ડૂબી ગયા ને ધણીખરી જમીન તો લખી આપી.

ગામેતી આ વખતે મદદે આવી પહોંચ્યો. તેણે દરબારનું કરજ ભરી આપ્યું. જમીન છોડાવીને દરબારને પોતાને ઘેર લઈ ચાલ્યો. દરબાર ગામેતીને ઘેર રહ્યા ને બે આંગળ પહોળી પાટીના ડાખલિયા ભરેલ દોલિયા પર બેસીને, જુના જમાનાની વાતો કરતાં, પોતાનું બાળપણ સંભારતાં, ને અમલકસુબા લઈ, હુકકો ગગડાવતાં આપું વરસ બહુ મજેથી આળી નાંખ્યું !

સારું વરસ આવ્યું ત્યારે દરબાર ઘેર ગયા. એના જીવાન દીકરાએ ખેડ સંભાળી લીધી; દરબારે દીકરાને રૂપરૂપના ભંડારજેવી, પાતળી, ગોરી, તેજસ્વી ગરાસણી પરણાવી, ને પોતે ડેલીએ બેસીને, પહેલાંની પેઠે, પાછો ડાયરો જમાવ્યો.

એક વખત આ પ્રમાણે ડાયરો ભરાયો છે ને કસુબાનો રંગ જામ્યો છે, ત્યાં ડેલીએ એક જીવાને આવી ઘોડા પરથી ધમ નીચે ઠેકડો માર્યો, ને 'કાં દાદા, આળખો છો કે ?' કહેતાંકને ઘોડીને દોરી ડેલીમાં પ્રવેશ કર્યો. હરણની રૂંવાંટીજેવી ઘોડીની રૂંવાંટી ગરસિયામાત્ર જોઈ રહ્યા.

'ઓ હો ! આવ, બાપ, આવ, તું ક્યાંથી ?' કહીને દરબાર હુકકા સહિત ખેઠા થયા, ને 'મારા બાપ, તને ન આળખું એ બને ?' કહીને મીઠાશથી બથ ભરીને તેને મળ્યા.

'શું કરે છે, અમારા ગામેતી ? બોલો.'

'મજા કરે છે. તમારો પરતાપ છે. વાડીમાં ધઉં ભારે ઊભા છે.'

‘એમ ? તરકોશીવાળું પકું ખેડ્યું છે ના ?’

‘હા.’

‘એ જમીન, આપ ! સોનાનો કટકો હો, ગીંગાભાઈ ! સોનાં કટકો !’ દરબારે એક આશ્રિત ચારણ તરફ ફરીને કહ્યું.

‘આ ભાઈ.....’

‘રામ, રામ, હજી ન ઓળખ્યા ? ગામેતીના દીકરા.’

‘જુવાન થઈ ગયા. !’

મંડળ વાતોએ ચઢ્યું. પણ તે દરમિયાન ઘોડી બંધાઈ ગઈ, વાણ ઢાલિયો ઢાળી દીધો ને દરબારના દીકરાએ આવી સૌને વાળ આમંત્રણ આપ્યું.

જુની ને નવી વાતો થાતી જાય છે ભેંશના દૂધથી છલકતી તાંસ ને બાજરીના રોટલાની ઓર મીઠાશ સૌ અનુભવે છે, પણ પીરસવા માટે બહાર આવતાં વહુ વારંવાર સંકોચાતાં હોય તેવું દરબારને લાગે તેણે મીઠાશથી એ વાતનો નિકાલ કાઢ્યો. ‘વહુ ! મેટા ! ગામેતીનો દીકરો એ મારો દીકરો જ જાણી લેજો. અમારા દેહ જુદા છે પણ પ્રાણ તો એ જ સમજી લ્યો !’

મરજદાથી ઢાંકેલું, પાનીઢંક પહેરવેશવાળું ગરાસણીનું શરીર તર બહાર આવ્યું. ચોળાફળી જેવી આંગળીઓ દરેક જમનારની થાળી સા પીરસવા ફરી રહી. કોઈ ન દેખે તેમ ગામેતીના દીકરાએ, નજર જાગે કરીને, આટલું બેઈ લીધું ને પાછો થાળીમાં નીચે મોંએ જમ મંડો. પણ ગરાસણીની પાતળી દેહલતા તેના મગજમાં પેસી ગઈ હતી.

સ્ત્રી હોય, યૌવન હોય ને ગરાસણી હોય એટલે મોટામોટા ન પુંગવના માન છૂટી જાય એટલું રૂપ એમાં અચૂક ભયુ” હોય.

ગામેતીનો દીકરો તો દરબારને ત્યાં પાંચપંદર દિવસ ગાળવા રોકા ગયો અને માણસ જેવો બની ગયો. બન્ને કુટુંબનો આગલો સંબંધ, આટલો પરિચય વધ્યો, એટલે તે છૂટથી ઘરમાં હરે, ફરે; ને પોતાના ઘરમાં હોય તેમ જ ગરાસણી સાથે પણ વાતચીત કરી શકે. પણ એ બંધી મીઠાશની વચ્ચે એક બચંકર-લાલસા પોતાનું બળ વધારતી જતી હતી.

*

પ્રસંગ વિના તો સૌ સદ્ગુણના જ ઉપાસક છે. પ્રસંગ આવ્યે પાપ ન કરે તે વીરપુરુષ : પાપ ક્યાં પછી પસ્તાવાથી જીવન ફેરવે એ એવો જ બીજો વીરપુરુષ : ને એમાં ને એમાં જીવન પસાર કરે તે જડ પદાર્થ.

એક વખત એવું બન્યું કે કોઈ કામે દરબાર બહાર ગયા. દીકરો, ગરાસણીનાં ઘરેણાં લઈ પાસેના ગામડે સોની પાસે સમરાવવા ગયો. ઘેર ગામેતીનો દીકરો, જીવાન ગરાસણી ને એક નોકરડોસી એ ત્રણ જ રહ્યાં.

જેની રાહ જોતો હતો તે બચંકર રાત્રિ આવી. ડોસીને તો આગળથી જ સમજી રાખી હતી એટલે તેણે ઘરની સાંકળ વાસવાનું મૂકી દઈ નિરાંતે જાંઘવાનું શરૂ કરી દીધું હતું.

જ્યારે ગામનાં કૂતરાં પણ લસતાં રહી ગયાં ત્યારે પોતાના હૃદયના ધબકારા સાંભળી શકે એવી ચૂપકીદીથી ગામેતીનો દીકરો ગરાસણીના સુવાના ઓરડા તરફ ચાલ્યો. એના હાથે એક વખત બારણું ઠેલાયું અને પાછું ખેંચાણું. આટલા વિશ્વાસ પર ધા મારવા જિગર આનાકાની કરતું હતું. પાપીમાં પાપી માણસ પણ પ્રભુય શું તે સમજે તો છે જ. બીજી ક્ષણે સુંદરમાં સુંદર ગોરું વદન અને ગરાસણીની આખી દેહલતા એને નિશાની કરી રહ્યાં : લાલસા પ્રબળ થતી હતી : વિશ્વાસ વહી જતો હતો : નિઃશબ્દ શાંતિ તેના પાપને ઊકેરી રહી હતી.

તેણે ધીમેથી બારણું ધકેલ્યું, તે બડક્યો, તેના શરીરને સ્પર્શ કરીને કોણ બહાર નીકળી ગયું ?-પણ એ તો ડોસી હતી. પોતાનો બચાવ કરવા માટે કે નિર્દોષ ઠરવા માટે કે ગમે તેમ પણ તે બહાર નીકળી ગઈ! એ જોઈને એને વધારે હિંમત આવી.

કામી પુરુષને આટલી અનુકૂળતા મળે ત્યારે જે રાક્ષસી સંતોષ થાય તેવા સંતોષથી તેણે એક મોટું ડગલું બચું. એ ડગલાએ રખડતી ચાળણીને પાસે પડેલી થાળી સાથે ભટકાવી, અવાજ કરાવ્યો. ને અવાજ થતાં જ બન્ને જાગી ઊઠ્યાં : ગરાસણી પોતાની નિદ્રામાંથી : ગામેતીનો પુત્ર પોતાના મોહમાંથી.

‘કોણ ?-ગરાસણીએ બેઠા થતાં જ સવાલ પૂછ્યો.

‘એ...તો...હું...હું...હું...’

‘હું કોણુ ? રતન ? ક્યાં ગઈ-રતન !’ રતન તો બીજા ખંડમાં જ ચાલી ગઈ હતી. ધૂનતાંધૂનતાં, ગામેતીના દીકરાએ જવાબ વાળ્યો : ‘હું નાસિરુદ્દીન’ ! ગરાસણી દોલિયા પરથી ખેડી થઈ. તેણે હાથમાં સહજ જ તલવાર લીધી, ‘તું-તું-નાસિરુદ્દીન’ બાઈ ! કાંઈ અત્યારે કામ પડ્યું ?-પેટમાં પીડા તો નથી થઈ ના ?

‘ના પણ-મારું મન-મેં કહ્યું ચાલોને જરાક બાબીને જગાડીને ચોપટ ખેલશું...’

ગરાસણી કરડાઈથી બોલી, ‘કોની સાથે ખેલશે દિવરજી ! કાંઈ ચોપટ રમવાનો કોડ અચાનક જાગ્યો કે શું ?

શરમ મૂકીને નાસિરુદ્દીન આગળ વધ્યો, ‘મારા મનમાં કે બાબી ! તમે ચોપટનાં શોખીન હશે...’

જબૂક દીવો પ્રગટતાં જ નાસિરુદ્દીન ને ગરાસણી સામસામાં આવી ગયાં; એકની આંખમાં નશો ને મોહ હતાં; બીજી આંખમાં તિરસ્કાર ને ક્રોધ હતાં.

ગરાસણીએ તેને જોયો, ‘બાઈ !...અંતે આપનું નામ બોળવા નીકળ્યા કે શું ?’

નાસિરુદ્દીન બોલ્યા વિના બે પગલાં આગળ વધ્યો.

જળ દમને તેના પર એક લાકડી પડી. મામલો આવું રૂપ લેતો જેઈ ડોસીએ પાછળથી આવીને લાકડીનો ઘા કર્યો. તેણે પીઠ ફેરવી, ડોસી સામે જોયું, ‘ડો...સી !’

પાછળથી તલવાર ઊંચકાતી જેઈ તે એકદમ બાગ્યો, ફળીમાં જ જઈ પડ્યો ને ઘોડી પર સજ્જ થઈ તરત રવાના થઈ ગયો, ‘બાઈ આવજો હો ! તમે મારા બાઈ થાઓ હો’-એવા વક્રોક્તિના બોલાયેલા ગરાસણીના શબ્દો તેણે સાંભળ્યા-ન સાંભળ્યા-ને ઘોડીને ઊપાડી મૂકી.

*

*

*

રસ્તામાં જ્યાં સવાર થઈ ત્યાં સામેથી દરબારનો દીકરો—ગરાસણીનો વર—મળ્યો. પોતાના બાઈબંધને આમ જતો જેઈ તેને માફ લાગ્યું.

તેણે તેને પાછા વળવા અત્યાગ્રહ કર્યો. જેમજેમ દરબારનો દીકરો અત્યાગ્રહ કરે તેમતેમ નાસિરુદ્દીન વધારે ને વધારે ખીજાય. અંતે તેને પાછું ફરવું જ પડ્યું.

પણ તે વિહ્વળ ને વ્યગ્ર હતો. શું કરવું અને શું ન કરવું એ વિવેક ગુમાવ્યો હતો. નાસી છૂટવાનો-અપકીર્તિ ને મૃત્યુમાંથી ઊગરવાનો તેને એક જ ભાગ દેખાયો. તેણે દરબારના દીકરા પર તલવાર ચલાવી તેને માર્યો ને પોતે નાસી છૂટ્યો. ઘેર આવ્યો ને ગામેતીને બધી વાતની ખબર પડી. ગામેતી, પોતાના મિત્રને મળવા ને તેને આશ્વાસન આપવા ચાલ્યો. બંને મિત્રો એટલા જ ભાવથી મળ્યા ! જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ સાથે જમ્યા ને ફરીફરી, મરણ પામેલ છોકરાને સંભારી બંને રડ્યા.

દરબારે ગામેતીને કહ્યું, ‘ભાઈ, વાત બૂલી જજે. તારો દીકરો એ મારો જ દીકરો છે !’

આ ઉદારતા જોઈ ગામેતી ગળગળો થઈ ગયો. ‘અ રે રે ! અભાગી છોકરે જીલમ કરી નાંખ્યો.’

પણ પછી ધીમેધીમે બંને જણા ધા વિસરવા માંડ્યા ને થોડા દિવસ સાથે રહેવા નિશ્ચય કર્યો.

મધરાત થઈ હશે. તદ્દન ચૂપકીથી જુવાન ગરાસણી ઘર બહાર નીકળી. તેણે ઘોડી પર સામાન મૂક્યો ને ગૂંપચૂંપ ડેલી બહાર આવી. આ વખતે ગામેતી જાગતો હતો. તે કાંઈ ન જાણતો હોય તેમ સૂતો જ રહ્યો. ગરાસણી બહાર ગયા પછી, તે ફળીમાં જરાક ફર્યો, તારા સામે જોઈ રહ્યો ને જાનોમાનો પોતાની પથારીમાં જઈ, મોં ઢાંકી સુઈ ગયો.

ગરાસણીએ ઘોડીને ઝીપાડી મૂકી. હજી મધરાત માંડમાંડ બાંગી હશે, ત્યાં તે ગામેતીને ઘેર પહોંચી.

ડેલીએથી જ પડકાર નાંખીને તે અંદર ગઈ. ગામેતીનો જુવાન છોકરો-જેણે પોતાનું સર્વસ્વ હણ્યું હતું તે-ઓસરીમાં ઢોલિયા પર સૂતો હતો. મૂઠં મારીને તેને જગાડ્યો. અને જેવો તે તલવાર ખેંચી સામે થયો કે એક જ ઝપાટે તેનો હાથ જીરો કરી નાંખ્યો. બીજું કોઈ મદદે આવે તે પહેલાં તો રણચંડીએ તેનું માથું કાપી લીધું. ઉગ્ર વેગથી જેમ આવી હતી તેમ તે પાછી ચાલી ગઈ.

સવારે બન્ને મિત્રો—દરબાર ને ગામેતી—બેઠાબેઠા જ્ઞાનની વાતો કરે છે ને કસુંબા પાણી કઢાય છે.

કાંઈક ચિંતાભરી આંખે, ગામેતી ઘોડા તરફ નજર ફેરવે છે.

એક ઘોડીના પગ ધૂળવાળા દેખાય છે, થાકેલી જણાય છે અને ધૂળ પણ પોતાના જ ગામની લાગે છે.

તે ઉપર ટપકે હોકારા બણે છે.

ગરાસિયાએ હમેશની મીઠાશથી કહ્યું, ‘વહુ, બેટા ! કાંઈક કુંજો લાવજો.’

‘હવે આજ તે કુંજો હોય ?’

‘ના, ચાલે નહિ. એ તો હોય, સંસારના ધાટ ચાલ્યા જ કરે.’

મેંને લાજમાં છુપાવીને ગરાસણી ધરમાંથી બહાર આવી. તેના હાથમાં થાળા હતી, ને તેના પર કપડું ઢાંક્યું હતું.

‘લાવ્યાં કે !—લાવો, બેટા,’ થાળા લેવા હાથ લાંબો કર્યો.

‘ઝડપથી લૂગડું ખેસવીને ગરાસણીએ મોટા ડોળાવાળું, લોહી થીજી ગયેલું ભયંકર ડોકું ગામેતી સામે ધ્યુ !’

‘ના...સિ...રુ...દીન !’ ગામેતીથી બોલાઈ ગયું. તે ગરાસણી સામે નેઠિ રહ્યો. ગરાસણી હજી ત્યાં જ ઊભી હતી. ‘બેટા, બહુ સારું કર્યું ! પાપીને તો સજા જ થટે !’

‘અરરર !’ દરબારને અરેરાટી છૂટી, ‘અરે ! રણચંડી ! આ તે શું કર્યું ?—આપ, આપણને આ શોભે ?’

‘ધન્ય છે, રજપૂતાણી !’ ગામેતી ફરીફરી ધન્યવાદ આપી રહ્યો હતો.

‘હાય હાય, બેટા, તેં ભારે કરી; મારો બીજો દીકરો હણી નાંખ્યો. એ મારો જ દીકરો તેં માર્યો.’

‘કાંઈ શ્રીકર નહિ—વહુ ! બેટા, લ્યો, હવે બીજો કુંજો લાવો.’ શરમથી ખસીયાણી પડી ગયેલી, આ મૈત્રી નેઠિ આભી બની ગયેલી, આ બે વૃદ્ધોની ધીરજ નેઠને ઠંડી પડી ગયેલી, રજપૂતાણી, લથડતે પગલે ધરમાં પાછી ફરી. એનો વૈરનો આનંદ ગયો હતો; તેણે મહાપાપ કર્યું હોય તેમ તેને લાગતું હતું; અનેક દોષોને પીને પણ પોતાની મૈત્રી જળવી

રહેલા એ સાચા શરવીરાને તેણે દુભાવ્યા હતા એવા સ્પષ્ટ ભાનથી પશ્ચાત્તાપનો ભયંકર અગ્નિ તેના હૃદયમાં પ્રગટયો હતો.

‘વહુ, બેટા,...હુંગો લાવજો.’

ગામેતીનો ક્રોધ ને ઝ્લાનિ વિનાનો એવો શાંત સ્વર સાંભળતાં જ તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં !

તણખા

પ્રશ્નો

- ૧ આ નવલિકામાં કયા કયા દોસ્તોની ઉદ્ધાર દોસ્તી વિષે ઉલ્લેખ છે ?
- ૨ ‘આદર્શ દોસ્તી’ એ વિષે તમારા વિચારો જણાવો.
- ૩ શરી અને સતી રજપૂતાણીનું અપમાન કરનારને શી કીમ્મત આપવી પડી ?
- ૪ તમને રજપૂતાણીના કાર્યમાં કંઈ દોષ લાગે છે ?

અંબાલાલ પુરાણી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૦ : ઈ. સ. ૧૮૯૪]

[શ્રી અંબાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી, ભરૂચના વતની અને જ્ઞાતિએ ભટ્ટમેવાડા ક્ષાત્રજા છે. એમનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. કોઈ વખતે ઘેર, કોઈ વખત શાળામાં એમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ કરેલો. વડોદરાની સયાજી હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિક થઈ ઇટર આર્ટ્સ સુધી વડોદરા કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી એ મુંબઈની સેઈન્ટ જેવિયર્સ કૉલેજમાંથી પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રના એન્જિનિયરિંગ વિષયો લઈ ૧૯૧૩ માં બી.એ. થયા. નાનપણથી જ એમના કાકા ભરૂચના-ગુજરાતના ધરધરમાં પરિચિત કવિ ને ટાળી ધીરજકાકાની અને પોતાના મોટા ભાઈ છોટુભાઈ પુરાણીની દોરવણી નીચે રહી એમણે આદર્શ ને સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાના અભિલાષ ધરેલા. ગુજરાતનો હાલનો વ્યાયામપ્રેમી યુવકવર્ગ જ પુરાણીભાઈઓના ઋણમાં છે તેમાંના અંબુભાઈ તે એક. ૧૯૨૩ માં એ પોંડિચેરી જઈ શ્રી અરવિંદ ધોષ ખાલુજના આશ્રમવાસી થયા છે અને ત્યાં જ રહી યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની અવિરત સંગીન સેવા કરી રહ્યા છે. શ્રી અરવિંદ ખાલુજનું તત્ત્વજ્ઞાન, એમનું ‘આર્ય’ માસિક એમની પ્રવૃત્તિઓ અને સામર્થ્યવાન સાહિત્ય એમની દ્વારા જ ગુજરાતમાં પ્રચલિત રહેતું આવ્યું છે. એમનો લેખનપ્રવાહ સતત ચાલુ રહ્યો છે.

અખાલાલ પુરાણીના શ્રેયો :

ભક્તિયોગ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં સંસ્મરણો, ગીતાનિષ્ઠર્ષ, પૂર્ણયોગ : ખંડ ચાર, યોગિક સાધન, સૂત્રાવલિ, મા, ગીતાધર્મ, સાધના, દર્પણના દૂકડા, પથિકનાં પુષ્પો : અંથ ૧, ૨, જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું તૃતીયકરણ, પૂર્ણયોગની ભૂમિકાઓ, મણિલાલ નજીબાદના જીવનચરિત્રની સામગ્રી; તથા નિબંધો, ચરિત્રલેખો, પત્રો, કલાવિવેચનો અને સંશોધનલેખો વગેરે વગેરે.]

ફૂલ

ફૂલ જોને ન ગમે એવો માણસ હશે ખરો ? ખરાબ ગણાતા માણસો, ગુનેહગારો, જુલમગારો, અસંસ્કારી માણસો-સધળા ફૂલને ચહાય છે.

રાત્રિની મધુર શાંતિમાં પૃથ્વીનો રસ ચૂસાય છે અને પ્રભાતમાં ઉપા-દેવી પૂર્વનાં સુવર્ણદ્વાર ખોલે તે પહેલાં તો નાનાંમોટાં ફૂલો રિમત કરતી કળાઓ વિકસાવી પ્રકુલ થઈ ઊઠે છે.

ખીલેલાં પુષ્પમાં માનવને પૂર્ણતા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થયેલી જણાય છે. તેથી તો કદાચ તે તેને ચહાતો નહિ હોય ? જીવન એટલે અપૂર્ણતા. જીવન એટલે ધમપછાડા, અશાંતિ, અપરિમેય આદર્શ અને અપૂર્ણ સિદ્ધિનું કરુણ દ્રશ્ય.

રોજ પ્રભાતમાં ઊઠતાં, પોતે પુષ્પ પેટે જીવનની પરમજ્યોતિ પ્રત્યે પ્રકુલતાથી વિકાસ કરી રહ્યાં છે, એવું માનવને ભાગ્યે લાગે છે. પરંતુ તેની આજુબાજુ આ રહ્યું એક પુષ્પ-શાંત અને મૃદુ રિમત કરતું અને ઉદ્ધાસનું; સાહજિક વૃદ્ધિ, ઉત્તરોત્તર વિકાસ તથા ક્રમાગત પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતું ! માનવને લાગે છે, ‘અહા આ પુષ્પની પેટે જ શાંત, મૃદુ, અપ્રયત્ન અને આનંદભર્યો વિકાસ સધાય અને અંતે જીવનની કોઈ અપૂર્વ સાર્થકતા પ્રાપ્ત થાય તો કેવું સારું !’

એક નાનું નજીવુંસરખું ફૂલ પણ કેટલું ગહન રહસ્યમય બની જાય છે તેનો વિચાર આપણને વિરમય પમાડે છે. પ્રથમ બીજ, તેમાંથી અંકુર, તેમાંથી છોડ, કળી તથા પુષ્પ, અને અંતે ફળ: આખો ક્રમવિકાસનો મહાન વિશ્વનિયમ પુષ્પરૂપી એ નાનીસરખી ઘટનામાં સમાઈ રહેલો છે.

બીજ કેવું જડ દેખાય છે ! જાણે અજ્ઞાનના-અવ્યેતનાના અંધ-કારમાં લુપ્ત પડેલું સૌંદર્ય. બીજમાં રહેલી સધળી ઉત્તમતા તિરોબૂત

છુપાયલી-ઢંકાયલી-અપ્રકટ હોય છે. જમીનમાં વવાયા પછી, અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત કરી જીવનનો ઉદ્ધાસ પ્રગટાવવા તે મથે છે ત્યારે પુષ્પ જન્મે છે. બીજમાં છુપાઇ રહેલી પરમ સાથંકતા એ જ ફૂલ. અપ્રકટ પૂણુંતાનું પ્રગટવું એનું નામ આવિર્ભાવ. માનવ પુષ્પને ચાહે છે ત્યારે પોતાનામાં હજી સુધી અપ્રકટ રહેલ કોઈ પૂણુંતામાં, કોઈ પરમ સાથંકતામાં પોતાની શ્રદ્ધા તે દર્શાવે છે.

પુષ્પના વિકાસનો યથાર્થ ખ્યાલ લાવવા પ્રયત્ન કરીશું તો આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના નહિ રહે. એક નાનુંશું ફૂલ ખીલે તેને માટે કેટકેટલી સામગ્રીનો, સંજોગોનો અને સાનુકૂળતાનો સંભાર ભેગો થવો જોઈએ એ કદી વિચાર્યું છે? પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુનાં તત્ત્વો ચોક્કસ પ્રમાણમાં એકત્ર થઈને કાર્ય કરે તો જ ફૂલનો વિકાસ શક્ય બને. જમીન, વરસાદ, સૂર્યનું તેજ ને હવા એ સર્વેનો અપૂર્વ મેળ જન્મે ત્યારે જ ફૂલ ખીલે. આખા વિશ્વમાં સંવાદનો જે મહાન નિયમ કાર્ય કરી રહેલો છે તેનું સંગીત આપણે પુષ્પના વિકાસમાં સાંભળી શકીએ છીએ; અને ત્યાર પછી ધારીએ તો કોઇ પણ વસ્તુના કેવળ બહારના દેખાવથી છેતરાતાં પણ આપણે સહેલાઈથી અટકા શકીએ.

ઉપરનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ક્લુદ્, ગંદી લાગતી પૃથ્વીના જ અંતરમાં, પુષ્પના સુંદર પરિમલનાં તત્ત્વો અને ફળના વિવિધ સ્વાદની સામગ્રી, જગતનાં સૌરભ અને પુષ્ટિ રહેલાં છે. આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો આપણને પાર્થિવ જગતનું વાસ્તવિક જ્ઞાન આપતી નથી ને આપણને છેતરે છે; અને સજ્ઞાન પ્રયત્ન ન કરીએ તો ઇન્દ્રિયો તો આપણને અયથાદર્શન કરાવે છે.

ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝે સિદ્ધ કર્યું છે કે છોડમાં પ્રવાહી જીવનરસની ગતિનું કારણ તેનામાં રહેલી જીવનશક્તિ છે. છોડનું હૃદય ધબકે છે, તે પાંદડાં વડે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે તથા સૂર્યના તેજનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી ઇન્દ્રધનુષ્યના જેટલા-અરે તેથી પણ વધારે-રંગનાં ફૂલોને તે પ્રગટાવે છે; તથા પાંદડાંમાં લીલા રંગનો જીવનપ્રદ સંચય કરે છે.

જેને છોડવાઓ અને વૃક્ષો સજીવ નહિ લાગ્યાં હોય એવો માનવી, મને લાગે છે કે ભાગ્યે જ મળશે. પુષ્પો સ્થિત કરે છે, તેઓ અભિ-માનથી-કોઈ વાર ગૌરવથી-ડોક ઊંચી કરે છે, નમ્રતાથી લચી રહે છે, મધુરતાભર્યાં દ્રવે છે, આનંદથી હિંચે છે, ગ્લાનિથી સૂકાય છે, શોકથી કરમાય છે, જીવનશક્તિ જતાં ખરી પડે છે.

પુષ્પની નરી નિર્દોષતા પણ માનવને આકર્ષે છે. પરંતુ એ નિર્દોષ-તામાં અશક્તિ કે સામર્થ્યનો અભાવ મુદ્દલ નથી. તેના પરિમલના પ્રસારમાં ઉદ્વતાઇ કે અભિમાન પણ નથી હોતું. પુષ્પ સુગંધ વહેવડાવે છે; કારણ કે તેને માટે તે સહજ છે-કહો, અનિવાર્ય છે. માનવને લાગે છે : ‘મારું જીવન પણ એવું આનંદભર્યું’ ને માધુર્યદાન કરવામાં કમેકમે વિકાસ સાધતું ગતિ કરે તો કેવું સારું ?’

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પુષ્પો માનવને માટે અર્થભર્યાં સૂચકો યાને પ્રતીકો થઇ રહે છે. અને તેથી જ જીવનના મહા-પ્રસંગોમાં-લગ્ન, ધાર્મિક ક્રિયા, પૂજા, જન્મ, મૃત્યુ કે મૃત્યુના પ્રસંગોએ-માનવી પુષ્પનો ઉપયોગ કરે છે. પુષ્પોનો ઉપયોગ ભગવાનની પૂજામાં થાય છે; કારણ કે પૃથ્વીની બીજી કૃત્રિમ સમૃદ્ધિ સુવણ્, રત્ન, મણિ વગેરે કરતાં માનવને એક પુષ્પ વધારે સમૃદ્ધ, અર્થભર્યું અને અમૂલ્ય લાગે છે.

જીવનના ક્રમવિકાસનું અને તેની પરમ સાર્થકતાનું તે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. ભગવાનને પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરીને માનવ પોતાના અંતર આત્માને પરમ જ્યોતિ પ્રત્યે ખુલ્લો કરવાની અભિલાષા, જાણ્યેઅજાણ્યે પ્રગટ કરે છે. આપણી પાસે વિવિધ રૂપ અને રંગમાં સજ્જ થઇને આવનાર પુષ્પ કેવળ અર્થહીન છે એમ કોણ કહી શકશે ?

જો આપણે તેની સાથે એકતા સાધી શકીએ તો મને લાગે છે કે પ્રત્યેક પુષ્પ આપણને તેનો પોતાનો વિશિષ્ટ અર્થ, તેનો પોતાનો સંદેશ આપી શકે છે. તે આપણને પોતાનો આંતરધર્મ સમજાવે છે. રાત્રિની ગાઢ શાંતિમાં પ્રસરતી મોગરાની લૂખોની સુવાસથી પવિત્રતાનો ખ્યાલ કેને નહિ આવ્યો હોય ? યા તો હારશૃંગારની ઉત્કટ સુગંધથી કોણે દિવ્ય જીવન પ્રત્યે તીવ્ર અભીષ્માનો ભાવ નહિ અનુભવ્યો હોય ? ફટલાંક પુષ્પોમાં

ઉદાત્તા તો કેટલાકમાં અન્ય ભાવ પ્રગટ થતો કેટલી યે વાર જણાય છે કે આ રીતે જોતાં પુષ્પ એ દેવની ભાષા છે.

દરેક પ્રજા પુષ્પ પ્રત્યે જુદું જુદું વલણ ધરાવે છે. જાપાનની પ્રજાએ પુષ્પ પ્રત્યેનું વલણ રસવૃત્તિ કેળવીકેળવીને એવું તો ઉન્નત અને ભાવભર્યું બનાવ્યું છે કે પુષ્પની કાળજી લેવામાં તથા ધરના ઉત્તમોત્તમ ઓરડાને પુષ્પવડે સુશોભિત કરવાની રસવૃત્તિમાં તેઓ બીજી બધી પ્રજાઓ કરતાં ચઢિયાતા છે. કરમાયેલાં પુષ્પોના વિસર્જનમાં પણ તેમની સુકુમાર નાજુક વૃત્તિ પરદેશીને મુગ્ધ કરે છે. પ્રાચીન ઐશ્વર્ય સાધકો અને મહાત્માઓ ધણીવાર પોતાના ખંડમાં કેવળ પુષ્પોની વિશિષ્ટ રચના વડે પોતાના અતિથિઓને કે શિષ્યોને વગર બોલ્યે બોધ આપતા !

કેવળ શોખને-વિલાસને-ખાતર પુષ્પોનો ઉપયોગ કરવો એ જક વાદનું પરિણામ છે. આપણા ગુજરાતમાં હિંદના બીજા કેટલાક પ્રાંતો-જેવો પુષ્પોનો શોખ નથી એ શોચનીય છે. પુષ્પોની કાળજી, આગકામનો શોખ, પુષ્પો માટે સ્વાભાવિક મૃદુતાભરી લાગણી અને સંભાળ વગેરે આપણી વ્યાપારી વૃત્તિવાળી પ્રજામાંથી ધસાઈ ગયાં છે.

આપણા ધરની શોભામાં, શહેરોની રચનામાં, ગામડાના જીવનમાં વૃક્ષોને, પુષ્પના છોડોને કે પુષ્પોને સ્થાન નથી એ અફસોસની વાત છે. આપણા લોકો વનરપતિસૃષ્ટિના જીવંત સંસર્ગમાં આવતા જ નથી અને આવવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી.

બીજનું આરોપણ, તેનું સંગોપન, સંવધન, અંકુરિત થવું, તેમાંથી પ્રત્યક્ષ આશ્ચર્ય પેઠે અંકુરનું વધવું અને અંતે અનેક રસાયનિક ફેરફારોને અંતે પુષ્પનું પ્રગટ થવું-આ આખી ઘટનાની પરંપરા માનવને આનંદ આપનારું સાધન હોઈ, તેને કાંઈ ઓછું જ્ઞાન આપનારું નથી નીવડતું ! બાળકો પ્રત્યે હોય છે તેવું વાત્સલ્ય છોડવા પ્રત્યે અનુભવનારની રસવૃત્તિ જે કામળતા શીખે છે તે બીજા કૃત્રિમ પ્રયત્નોવડે ભાગ્યે સાધી શકે છે. ઊગતા જીવાનો આગકામના શોખને ખીલવે એ ઘણું ઘટ છે.

પથિકનાં પુષ્પો

અમનો

૧ તમને કયું ફૂલ ગમે ? શા માટે ? તેના ગુણ તથા તમારા ઉપર થયેલી અસર વર્ણવો.

૨ અંબાલાલ પુરાણી ફૂલ વિષે શું કહે છે ? આરાત્રે વીસેક લીટીમાં તેમના લેખનો સાર આપો.

૩ તમને ગમતા કોઈ એક ફૂલની આત્મકથા લખો.

જ્યોતીન્દ્ર દવે

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૭ : ઈ. સ. ૧૯૦૧]

[શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હરિહરરાંકર દવે, સુરતના વતની, જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર જ્ઞાતા છે. સુરતની એમ. ડી. બી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાથે એ ૧૯૨૩ માં બી.એ. અને ૧૯૨૫ માં એમ.એ. થયા. સાહિત્યસંસદ્દ્વારા સક્રિય સાહિત્યસેવન કરતાંકરતાં 'ગુજરાત' ત્રૈમાસિક અને માસિકમાં એમણે સહતંત્રી તરીકે કાર્ય કર્યું હતું.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે રસજ્ઞ કવિ, હાસ્યરસલેખક અને વિવેચક છે. અંબાઈની ખાઈ કબીખાઈ હિન્દુ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક, પછી સુરતની ઉપયુક્ત કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરી એ હાલ અંબાઈના સરકારી એડિયંટલ ટ્રાન્સલેટરને રથાને છે.

શ્રી દવેનો આત્મા પ્રકૃતિએ હાસ્યરસિક છે. એમના સંખ્યાબંધ હાસ્યરસિક લેખોમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો સંસ્કારી, શિષ્ટ અને માર્મિક વિનોદ હોય છે. શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાજીવા આપણા બીજા અગ્રગણ્ય હાસ્યરસિકના સહકાર્યમાં એમણે 'અમે બધાં' એ પુસ્તક લખી સુરત ને તેના લહેરી જીવનની લાક્ષણિકતાઓનું સરસ હાસ્યરસ ચિત્ર આલેખ્યું છે.

અંથો : રંગતરંગ, મારી નોંધપોથી (ગુપ્તાની), અમે બધાં (સંયુક્ત-કૃતિ) તથા બીજા છટક સંખ્યાબંધ લેખો.]

મૂખાંઓનો વિષય

મારા મિત્રો ને હું મારા રસોડામાં બેસીને રસોઈની સુગંધ લેતા વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓ કુતૂહલપ્રિય હોય છે એ ન્યાયે તપેલી-માંથી કઢીએ અમારી વાત સાંભળવાના કુતૂહલને વશ થઈ તપેલી બહાર ડોકું કાઢ્યું. હોલવાતા અગ્નિના અવાજે ને બળતી કઢીની ગંધે મારું

ધ્યાન ખેંચ્યું. હું ઊઠીને વગર સાંડસીએ, કઢીની તપેલી ઊતારવા ગયો. પરિણામે તપેલી ઊતારી તો ખરી પણ રીસાયેલી કઢીએ મારી થોડી ચામડી પણ ઊતારી ! કહે છે કે ડૂબતા માણસને કોઈ બચાવવા જાય તો તે માણસ બચાવનારને બાઝી પડે છે, તે જ પ્રમાણે હું કઢીને બચાવવા ગયો એટલે કઢી તપેલી કૂદીને મને બાઝી પડી !

દાઝેલા ભાગ પર તેલ ને ચૂનો ચોપડવાનો વિધિ પૂરો થયા પછી મારા એક મિત્રે ટીકા કરી:

“દેવતાઓ જ્યાં જતાં ડરે ત્યાં મૂર્ખાઓ ધસી જાય છે !” પીડિતો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાને બદલે તેમનો ઉપહાસ કરવો એ ખાનદાનીની નિશાની નથી એમ મેં એ મિત્રને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું અને ઊમેર્યું કે “જે પ્રદેશમાં દેવતાઓ જતાં ડરે છે ને મૂર્ખાઓ ધસી જાય છે તે પ્રદેશ રસોઈ કે રસોડાનો તો નથી જ; કારણ કે દેવતાઓ ત્યાં જતાં ડરતા નથી. એમને ધરાવેલું નૈવેદ્ય લેવા એ આવે જ છે, અને ભૂખ્યા થાય છે ત્યારે મૂર્ખાઓ જ નહીં પણ મૂખેતરો પણ રસોડામાં ધસી જાય છે.” “ત્યારે એ પ્રદેશ કયો ?” એણે મને પૂછ્યું.

તે વેળા તો મને એનો ઉત્તર જડ્યો નહીં. પણ ત્યાર પછી એ પ્રદેશ કયો તેની મેં શોધ કરવા માંડી. એક વેપારીને પૂછતાં એણે જણાવ્યું, “એ પ્રદેશ તે વેપારનો વિષય છે. જુઓની, એમાં કેટલા ખીનસમજદાર આદમીઓ માથું મારે છે ?” એક સાહિત્યના શોખીનને પૂછતાં તેણે કહ્યું, “એ પ્રદેશ સાહિત્યનો છે. આપણા સામયિકામાં કહ્યો ઘૂંટનારા પણ કેવા સાહિત્યની ચર્ચા ને ટીકા કરવા કૂદી પડે છે તે જોશો એટલે મારા કથનની વારતવિકતા સમજશે.” એક ધારાસભાના સભ્યને પૂછતાં તેણે જવાબ દીધો, “એ વિષય રાજપ્રકરણનો છે.” અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે વિષયોનું નામ નહીં સાંભળ્યું હોય એવો દરેક દરેક આદમી પોતાને રાજપ્રકરણની ચર્ચા કરવાનો તો હક છે જ એમ માને છે. સ્વરાજ્ય શબ્દ દહાડામાં દોઢસો વાર બોલનારાને તેનો અર્થ પણ ખતર નથી હોતો.” મારાં એક વૃદ્ધ કાકાને એ અંગ્રેજ કહેવતનો અર્થ બરાબર સમજાવીને પૂછતાં તેમણે ઉત્તર વાળ્યો, “એ વિષય તે તું આ કરે છે તે જ.” “એટલે ?”

“એ વિષય કયો તે દેવતાઓ પણ નથી જાણતા ને તું તે નકામો ફોજી રહ્યો છે, તે મૂર્ખાઈ નહીં તો બીજું શું?” એમણે જવાબ દીધો. આ પછી મેં એ સંબંધી પૂછા કરવી પડતી મૂકી.

આખરે મને સ્વાનુભવથી સમજાયું કે એ વિષય તે તબિયતનો છે. દેવતા શબ્દનો અર્થ વિદ્વાન પણ થાય છે. અને તબિયતના વિષયમાં વિદ્વાન એવા વૈદ્યડૉક્ટરો પણ જે વિષે બોલતાં ડરે છે તે બાબત મૂર્ખાઓ સલાહનો લગભગ મારો ચલાવે છે. વેપાર, સાહિત્ય, રાજપ્રકરણની વ્યાપ્તિ સાર્વત્રિક નથી, પરંતુ તબિયતની બાબત તો એકએકના અનુભવનો વિષય છે. એ બાબતમાં સલાહ આપવાલેવાનો અનુભવ બધા ને જ થાય છે.

એક વખત મારી તબિયત જરા બગડી આવી. હવામાં શરદી આવી ને મારાં નાકકાન ને ગળાએ પોતપોતાનું નિત્યકાર્ય છોડી સળેખમ ને ઊધરસને આવાહન આપ્યું. હમણાં મટી જશે એમ ધારી હું એ બાબતમાં થોડો વખત ઉદાસીન રહ્યો. પણ અતિથિ ધરનો માલીક બની ખેસે, વેપાર માટે આવેલા પરદેશી અહીં રાજ બની ખેઠા તેમ ઊધરસસળેખમે મારા શરીરનો સ્થાયી કબજો લીધો. મેં ડાકટરની સલાહ લીધી. તેમણે ઊધરસ છાતીની છે કે ગળાની તે સમજાવું નથી એમ કહી આઠ આના પડાવી લઈ મેં પૈસાનું ઔષધ આપ્યું.

મને ઊધરસ થઈ છે એ વાત, ખાનગી વાતની પેટ, ધીરેધીરે સર્વત્ર જાહેર થઈ ગઈ. એ બાબતમાં મારે શાં પગલાં લેવાં એ વિષે જાતજાતની સૂચનાઓ આવવા માંડી. મારા પાડોશીએ ધીપાણીના પ્રયોગો અજમાવવા સલાહ આપી. મારા પાડોશીના પાડોશીએ એલચી, મધ, સાકર વગેરે ધરગથુ ઉપાયો સૂચવ્યા. ‘તમારી ઊધરસ ગળાની છે,’ મારા એક મિત્રે કહ્યું. મેં જવાબ દીધો, ‘ડાકટર પણ એ વિષે, ખાતરીપૂર્વક કહી શકતો નથી તો તમે ક્યાંથી જાણ્યું?’ ‘અરે, કહ્યાં તમારા ડાકટરે! એ બિચારો શું સમજે? હું ચોક્કસ કહું છું કે ગળાની ઊધરસ છે. ગિલ્સરાઇન ટોનિક એસિડ લગાવો એટલે તરત આરામ થઈ જશે.’ એમના ગયા પછી એમના બાઈ મળ્યા તેમણે કહ્યું, ‘અરે! તમારી છાતીમાં જ કંઈ વાંધો છે. સેક કરો અથવા અળસીની પોટીસ મારો.’ ‘ઊધરસ ગળાની છે કે

છાતીની તે ડાકટરથી સમજાતું નથી; તમારા બાઈને ગળાની છે એ વાતની ખાતરી છે ને તમે છાતીની છે એમ કહો છો ત્યારે મારે શું સમજવું ?” “તમે તમારે ઘેર જઈને સેક કરવા માંડી જાઓની; તમારો ડાકટર ને મારો બાઈ બંને ઠીક છે.” “તમારું ગળું ને છાતી બંને બગડ્યાં છે,” એમ મારા એક મિત્રે પત્ર લખીને મને જણાવ્યું. બીજા એક મિત્રે ‘તમને ગિધરસ થઈ છે એ વહેમ છે. તમારો રોગ માનસિક છે,’ એમ લખી જણાવ્યું. ત્રીજા મિત્રે દરરોજ પત્ર લખીને સૂચના મોકલવા માંડી : ‘તમારે હાથે ને પગે આખો વખત ગરમ મોજાં પહેરવાં. મોજાં પહેરવાથી શરદી નહીં થાય.’ એમ એક દિવસ લખ્યા પછી બીજે જ દિવસે એમણે લખ્યું, ‘પગે મોજાં ન પહેરશો. એમ કરવાથી લોહીના ફરવામાં વાંધા આવે છે.’ ત્રીજે દિવસે લખ્યું, ‘હવે તબિયત કેમ છે ? મોજાં પહેરવાથી કંઈ ફેર પડ્યો કે નહીં ? બંને તો કાનમાં પૂમડાં ખોસાળે, કાન બંધ કરવાથી શરદી અટકાવી શકાય છે.’ ચોથે દિવસે ‘હવે કેમ છે ? કાન બંધ કર્યાથી જરૂર ફેર પડ્યો હશે. જે તમારાથી થઈ શકે એમ હોય તો હાથેપગે ગરમ મોજાં, કાનમાં પૂમડાં ને નાક પર ગરમ ફલાનલનું કપડું વીંટાળી રાખજો, શાલ ઓઢી રાખજો ને હલકો ખોરાક લેજો.’ પાંચમે દહાડે, ‘ખોરાક બિલકુલ લેશો નહીં. તમે જે ખાશો તેનો કંઈ થઈ જશે.’ છઠ્ઠે દિવસે, “બાજરીની રોટલી લેશો તો બહુ ફાયદો થશે.” સાતમે દિવસે, “રાતે સૂતાં પહેલાં ચણા ખાજો—ચાવીને બરાબર ગળે ગિતારજો ને પછી પાણી પીતા નહીં.” આમ દરરોજ એમની સૂચનાઓ ટપાલદ્વારા ચાલી આવતી. એઓ વૈદ્ય કે ડાકટર અથવા તો કંપાઉંડર પણ નથી, પરંતુ રેઈલવેમાં કારકુનનું કામ કરે છે.

આ વિષયમાં અનુભવ પરથી કોઈ શીખતું નથી. થોડા દિવસ પર મને રસ્તામાં મારો એક પુરાણો મિત્ર મળી ગયો. મેં પૂછ્યું, “તમે ક્યાં હતા ? ઘણા વખતથી દેખાતા નથી !” એમણે જવાબ દીધો, “માંદો હતો.” “શું થયું હતું ?” “દમ,” એમણે કહ્યું, “એમ ? તો એક કામ કરો. સુવર્ણવસંતમાલતી લેવા માંડો. એના જેવી દમની દવા બીજી એકે નથી અને શરદીથી તપાસતા રહેજો.” એમ કહીને બીજાની સલાહથી

કંટાળેલો એવો હું—એને સલાહ પર સલાહ આપવા મંડી ગયો ! ખરેખર, તબિયતનો વિષય જ એવો છે કે એ બાબતમાં દરેક માણસ સલાહ આપવા પ્રસંગે—અપ્રસંગે તત્પર થઇ જાય છે.

મારી નાંધપોથી

પ્રશ્નો

૧ આ લેખમાં મૂખ્યાં કોણ છે ? લેખક શા માટે એ વસ્તુમાં સલાહ આપતા સન્નનોને મૂખ્યાંમાં ગણે છે ?

૨ તબિયતમાં આપણે ત્યાં સલાહ આપનારા આટલા બધા શાથી નીકળી પડે છે ?

૩ જ્યોતીન્દ્ર દવેના હાસ્યરસનાં લક્ષણો કયાં કયાં છે ?

૪ જ્યોતીન્દ્ર દવેના હાસ્યરસ સાથે નવલરામ, રમણભાઈ અને ધનસુખ-લાલના હાસ્યરસને સરખાવો અને તેમાં તમને જે ભેદ જણાય તે બતાવો.

ચંદ્રવદન મહેતા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૭ : ઇ. સ. ૧૯૦૧]

[આપણું શિષ્ટ નાટકસાહિત્ય ખીલવવામાં નર્મદ, નવલરામ, રણછાડભાઈ, મણિલાલ, રમણભાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી વગેરે વગેરેએ પોતપોતાનો ફાળો આપ્યો છે. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ એમાં પોતાનો સંગીન ભૂમેરો કર્યો છે. એમણે રંગભૂમિ ઉપર બળવાય એવાં આશરે ચાળીસેક નાટકનાટિકાઓ આલેખ્યાં છે. એ રસજ્ઞ અભિનેતા છે અને નાટ્યકલાના આયોજનનું બહુ જ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ધરાવે છે. ગુજરાત માટે એક વિશિષ્ટ નાટકધર સ્થાપવાના એમને મનોરથ છે.]

[જીવનપરિચય માટે જુઓ આ પુસ્તક પૃષ્ઠ ૬૮]

ભિખારીઓનું માળિયું

[ભિખારીઓનું માળિયું કોઈ મોટી પેઢી કે વખારમાં પાટનજમની બેઠક ઉપર તકિયા ગોઠવ્યા હોય એવી વિશાળ, અંદરના ભાગમાંથી બેંચી જગા—સાધારણ સ્વચ્છ. બાહ્યમાં એક ધુરશી ટેબલ. બંને બાજુએ બારણાં, બેઠક ઉપર ખૂણામાં બેચાર ચોપડીઓ પડેલી દેખાય—એકાદ ગ્રામોફોન પણ ખરું.]

ભિખારીઓનો પહેરવેશ વિવિધરંગી છે. એ માટે શરુઆતમાં ‘છાંટો દયા’-નો છેલ્લો ભાગ જોવો. બહારથી આવનારા ભિખારીઓ તો મેલાં ગંદાં કપડાંમાં જ આવે. કોઈના વાળ વાધરી જેવા, મેલા; કેટલાકને માથે બનાવટી વાળ, પગે પાટા,

અરધો પગ પીઠ સરસો વાળી સખત બાંધી, લંગડા જણાતા પચ્ચો વળેલો
 મૂંઠણ લાકડાની ઘોડીમાં. એ જ પ્રમાણે હાથ વાંસા સરસા બાંધી ફૂંઠી જણાતી
 લટકતી બાંધ. કોઈ આંધળા; જે જે રીતે બનાવટી વેષ કુદરતી અને દયામણા
 લાગે તે રીતે રૂપવિધાન કરવામાં આવ્યાં છે. જે જણ વાતો કરતાં પ્રવેશે છે.]

અરધો મૂંગો : તાઉ આમ, આકલ કચાવીસ.

[તારું નામ દાખલ કરાવીશ.]

લંગડો : શું ?

અરધો મૂંગો : તાઉ આમ, આમ, આકલ કચાવીશ.

[‘આમ’ વખતે નામની જોડણી હવામાં લખે છે—દાખલ કરાવીશ વખતે
 રજિસ્ટર, એમાં લખવાનું વગેરે જોડણી અભિનયથી સમજવાય એટલું સમજાવવાનો
 પ્રયત્ન કરે છે. એનું આખું બોલવાનું તે પ્રમાણે.]

લંગડો : હું હું. નામ દાખલ કરાવશે એમ ?

અરધો મૂંગો : અં અં. માધવ આવે એ એબલ પઅ અકસે. અહીં
 અહીંના આંમ અકે છે—આંમ આંમ અકે છે. તાઉ પંઅ અકસે.

[માધવ આવે, એ ટેબલ પર લખશે, બહાનાં બહાનાં નામ લખે છે. તારું
 પણ લખશે.]

લંગડો : માધવ ? માધવ કોણ ?

અરધો મૂંગો : માધવ મેંએજર—મેંએજર—

લંગડો : મેનેજર ? હું ! તે શું કરે ?

અરધો મૂંગો : એં તે અખે, ઊકે, અધું કચે.

[અરે તે લખે, મૂકે, બધું કરે.]

લંગડો : હું હું, એમ.

અરધો મૂંગો : અંમા અધા અંઈ આવહે.

[હમણાં બધા અહીં આવશે.]

લંગડો : હમણાં આવશે એમ ? વાર. બીજું કોઈ કેમ નથી દેખાતું ?

અરધો મૂંગો : અરે હમણાં અમારો બાદશાહ...

લંગડો : તે તું બરાબર બોલી શકે છે, હેં ?

મૂંગો : હારતો, બોલી શકું છું ? અરે અહીં તો બધા જ બોલી
 શકે છે. મૂંગા બોલી શકે છે, આંધળા જોઈ શકે છે અને લંગડા ચાલી શકે છે !

લંગડો : પણ હું તો લંગડો છું.

મૂંગો : તારા જેવા બેચાર ખરા લંગડા પણ અહીં છે, પરંતુ મોટે ભાગે અહીં તો બધા વેષ છે, વેષ, સમન્યા ?

લંગડો : એટલે ?

મૂંગો : જોજોને, હમણાં અમારો બાદશાહ આવશે એટલે. માલિક-આ ઇસ્કોલનો માલિક. માધવ તે પણ બેસે તે, અહીંના મેનેજર. બહુ હોશિયાર માણસ જો. બધો હિસાબ રાખે. આવક, જવક, ખાવાનો, પહેરવાનો-બધું જ એને હાથ. બહુ હોશિયાર માણસ. અં...આમ જો; આવી આ બધી તપાસ રાખે-કોણ કાં ગયો, શું શું કીધું, બધા ઉપર બારી તપાસ.

લંગડો : ઓ એમ અને બાદશાહ શું કરે ?

મૂંગો : બાદશાહ ! અરે બાદશાહ તો અહીં બધાને બીજા કેમ માગવી એ શીખવાડે ! બોબકું બોલતાં બ બ બ બો ઓ ઓ બ કું બો ઓ ઓ અતાં શીખવાડે, ત ત ત ત તોતકું તો ઓ ઓ તકું બોલતાં શીખવાડે, ગુંઉન ગુંઉન...ગું...ગૂંગણું બોલતાં શીખવાડે, આંધળા થતાં શીખવાડે-આમ જો એ, જો, કાણા થતાં શીખવાડે, લૂના થતાં, ડોસા થતાં, લંગડા થતાં શીખવાડે.

લંગડો : ઓતારીની !

મૂંગો : અરે ! તેથી હું તને અહીં લાવ્યો. તું જોજોને, મળ પડશે અહીં. ખાવાપીવાની ચિંતા જ નહિ, અને આખો દિવસ બીજા માગવાની. પૈસા મળે તે અહીં આપી દેવાના-માધવસા'બને. લે જો, આ મોજરામ આવ્યા; જોજો એનો પગ.

[એક લંગડો આવીને પગ પરના પાટા કાઢી આખો પગ લાંબાવે છે.]

કેમ મોજરામ આજે કેવુંક ?

મોજરામ : અરે સરસ ! આજે માધવસા'બ ખુશ. ઠીક બરકત મળી છે.

લંગડો : પણ માધવસા'બને પૈસા કેમ આવવાના ?

મૂંગો : મોજરામ, લયો આને કહો જરા. આજે નવા આવ્યા છે.

મોજરામ : ઓહો, એમ ? હમણાં તો ઠીક ભરતી થઈ રહી છે.

આણે લશ્કરની ભરતી ! હી-હી. ઠીક ! ઠીક ! [પગને કસરત આપતાં આપતાં]
 માધવસા'બ આપણને મહિને પાંચ રૂપિયા પગાર આપે. પાછળ આપણે
 માટે મોટું રસોડું ચાલે. મહિને ચાર સિનેમા જોવાના મળે અને રાતે
 અહીં સુવાનું મળે. મોજ છે ભાઈ, મોજ છે.

મૂંગો : હું તો એ પાંચ રૂપિયા ઉપલક્ષ મળે તે લેતો પણ નથી. જમે
 જ કરાવી દઈએ. એ ક્યાં રાખીએ ? ખાવાપીવા અને પહેરવા મળે પછી
 આપણે પૈસાનું શું કામ ? નાહકના પોલિસદાદા લૂંટી લેતો ગૂમાવી બેસીએ !

મોજરામ : એર સિનેમા, એાદનેકા, ખિછાના એર પઢનેકી કિતાબે,
 એ રેકાડકા બાળ-પિછે ક્યા ? મોજ હે, ભાઈ, મોજ હે.

[દરમિયાન એક એક પછી બિખારીઓ અંદર આવતાં જાય છે.]

લંગડો : અને કોક દહાડો ભીખ ના મળે તો ?

મોજરામ : તો ક્યા ? કુછ નહિ. મહિને મેં દસ દિનકી છુટી.
 અહાં પર હી બેઠ કર આરામ કરો.

મૂંગો : અરે હાં, પણ અહીં બેસીને કરીએ શું ? આખા ગામમાં
 રખડીએ નહિ ?

મોજરામ : હાં, સચ્ચ ! ઈધર ક્યોં પડ રહે ?

મૂંગો : કદી તબિયત બગડે તો આરામ ! ડકટર તૈયાર.

લંગડો : વાહ વાહ !

[માધવ આવે છે. પોતાના ટૂબલ પર જઈ ખાનું ઊઘાડી કાગળિયાં કાઢી
 બેસે છે. અઠાવકો, પાવરધો, શ્રીણી આંખે તપાસ રાખનારો, તરત સમજ
 બનારો, હોશિયાર દેખાતો નવજુવાન છે.]

મોજરામ : લો માધવસા'બ આ ગયા. ચલો ભાઈ હિસાબ દેદું.

[તે તરફ જાય છે.]

મૂંગો : લો આ અમારા સુરદાસ આવ્યા. જોયો અમારો સુરદાસ
 અંધારામાં દેખે એવો ?

સુરદાસ : હા ભાઈ હા. કરો મશ્કરી. અંધાની સો કોઈ મશ્કરી કરે.

મૂંગો : હાસ્તો, જોવાની મજ તો બંધ આંખે જ આવે ને ?

સુરદાસ : [પિછે એટલામાં પોતાની આંધળી આંખ દેખતી કરી નાંખી છે.]

આ કોઈ નવા મહેમાન છે કે શું ?

મૂંગો : હા ભાઈ ! બચારાનું કોઈ વાલીવારસ નથી. માઆપનું નામ-
નિશાન નથી. દઈ જાણે કોનું પાપ હશે તે. પણ જાણવા જેવી એની વાત છે.
સુરદાસ : ‘ અયસે પાપી નર હોવેગે કલગુગમે.’ હાં હાં, કહોની ?
મૂંગો : સુરદાસજી ! આ કંઈ રસ્તો નથી, આ તો માળિયું છે.

[બાળુમાંથી ‘ ઉસ્તાદ ’ આગળ આવે છે]

ઉસ્તાદ : [કદાવર પઢાણી સિનાબાજ દેખાવેના] અરે કયા બોલતે ?
યહ તો અપને આદશાહકા મહલ હૈ, અપને આદશાહકા મહલ !

સુરદાસ : અરેખર ભાઈ, આદશાહ તે આદશાહ !

મૂંગો : આ અમારા ઉસ્તાદ ! કેટલી યે વાર જેઈલ થયેલી; પછી
તો છેલ્લી વારે આદશાહે બચાવી લીધેલા. એને માટે મોટો બાલિસ્ટર રોકેલો.
કાક અદેખાએ ચોરીનો કેસ કીધેલો. સાવ જૂઠો. તે પછી આદશાહ
મોટી કારટમાંથી છોડાવી લઈ આવ્યા. અને હવે તો ભગવાનના માણસ.

ઉસ્તાદ : પરવરદિગારકી મરજી. અપને આદશાહ જેસા કોઈ નહિ.
માધવસા’બકી બી બહોત મહેરબાની. મગર મૈ તો ઈસ બંદેકી બાત
સુનના ચાહતા હૂં.

સુરદાસ : હાં, હાં. તે એમ કરોની, આજે રાતે સભામાં જ કહેજો—
બધા સાંભળશું.

ઉસ્તાદ : વહ મિજલસકી બાત રાતપે. અબ તો યહાં કહો.
મિજલસમેં ફિરસે કહેના !

મૂંગો : અરે ભાઈ ! એ બે વાર જેઈલ જઈ આવ્યા. કોઈ જુમાસ્તાએ
પૈસા ખાધા, તે એને બચાવવા તોકર માણસને ચઢાવ્યા ફાંસીએ. જેઈલ
ભરી. છૂટ્યા કેડે તો બહુબહુ નોકરી શોધી, પણ કોઈ મૂઠી દાણો યે ન.
આપે—બધે હડધૂત ! પછી કીધી ચોરીઓ. અને છેવટે એ રામ એ ના
એ. બીખ માગતાં આવડતી નથી. અમારે જૂની ઓળખાણ, અમારા
ગામની, તે રસ્તે ભેળા થનાં અહીં લેતો આવ્યો. આપણા આદશાહ એને
રસ્તો બતાવશે.

ઉસ્તાદ : આદશાહકી કયા બાત ! અબ વહ આયા કયોં નહિ ? કુછ
કામપે લોટે હોગે. અચ્છા ! અચ્છા ! આઓ, લૈયા, તુમ બી હો.
હમારા શાગીદ, ચોરી કિયા તો કયા કિયા ?

મુરદાસ : અરે ચોરી કાણુ નથી કરતું ? કૃષ્ણભગવાને યે ચોરી તો કરેલી !

[પાછા મોજરામ આગળ આવે છે.]

મોજરામ : અરે વહ તો બડા ચોર—મખખનચોર.

[પીરશાહ આગળ આવે છે]

પીરશાહ : [નશામાં ચકચૂર, જાલીમ, મસ્ત] અબે ચોર કૌન નહિ ? સારી દુનિઆ ચોર...

મૂંગો : આવો આવો પીરશાહ ! હ્યો આ એક નવો મુસાફર.

[એટલું કહી એ માધવ પાસે જાય છે.]

પીરશાહ : હાં હાં, ભૈયા, વહ તો મુસાફિરખાના હય. દુનિયા સારી મુસાફિરખાના.

મોજરામ : મગર વહ તો હે મોજ મુસાફિરખાના.

[હસે છે.]

મુરદાસ : અરે, પણ હજી આપણા બાદશાહ કેમ નથી આવ્યા ? આજે તો મેં એમને જોયા'તા મંદિરને રસ્તે મુરઘીચોર ગાંડાના વેષમાં.

મોજરામ : હમણાંહમણાં એ રોજ એ જ વેષ ધરે છે, એમને કંઈ એ જ ક્ષવતું આવે છે.

પીરશાહ : અરે બડા શરીફ બાદશી. કબી બીજા મંગતા, કબી બડા શેઠ બનકે નીકલતા એર સારી દુનિયાડા તમાશા દેખતા. કિસમ કિસમકે શરીફ લોક કેસે હોતે હે વહ સખ જનનતા. દિખલાતા પાગલ મુરઘીચોર ! મગર દેખતા સખ, એર ધધર ઉધર અપના લોક બી ભેજતા. અરે, અપને બાદશાહડી તો કયા બાત !

[અંદરથી બબ્બુ ધસી આવે છે.]

બબ્બુ : [વાધરીજેવો] શ શ શ શ ચૂપ ચૂપ પીરશાહ, એમના વેષ વિષે કંઈ વાતો નથી કરવાની ! પેલે દિવસે રાતે મિજલસમાં એમણે ના કહી હતીને ?

પીરશાહ : અરે છોડો ! વહ પાગલકે લિખાસડી બાત તો હમ કર સકતે હે. કયોંજ ?

સુરદાસ : હારે હા. એવા એ નગરશેઠ અને મહંત સામે બેઠા બેઠા ઠીક વાતો સાંભળતા હતા. હું ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે મેં એ દેખ્યા હતા.

ખબ્બુ : બાદશાહ ! અપના બાદશાહનેવો કોઇ નહિ. કયું મોજી-રામ, ખરું ?

મોજીરામ : હારતો, સાચું. અરે ભાઈસા'બ, આપણી તબિયતની પણ એમને ચિંતા. માંદું પડે તો એ કેટલી કાળજી ? આ વાનું, રેડીઓ પેલી વળી કાલે નવી ચોપડીઓ આણી છે !

પીરશાહ : અજી હાં હાં, હમનેબી દેખી તો ! બઢિયા કિતાબે'હે. સારી દુનિયાકે બજન ઇસમે' જમા ક્રિયા ગયા હૈ.

સુરદાસ : મને તો પેલી વાર્તાની ગમી.

ઉસ્તાદ : તમે નસીબદાર સુરદાસજી ! અમને તો વાંચતાં જ નહિ આવડે ને ?

મોજીરામ : તો શું થઇ ગયું ? ચાલો આજ રાતે મિજલસ પછી બેસજો. હું વાંચી દઇશ.

બાકીના બે ત્રણ : વાહ, તો તો સરસ.

[માધવ ટબલ ડોકી ઘંટડી વગાડી બધાને ત્યાં આકર્ષે છે.]

માધવ : ચલો એઈ ! પહેલો અડબંગો.

[અડબંગો આગળ આવી હિસાબ આપે છે.]

અડબંગો : આ સાડાત્રણ રૂપિયા.

માધવ : આવા બાંધ્યા રૂપિયા ક્યાંથી લાવ્યો ?

અડબંગો : રસ્તે કોઈ દુકાનદારને ખુરદો બેઠતો હતો તે આપી દીધો.

માધવ : ઠીક ચાલો.

[ખબ્બુ પૈસાપૈનો ખોખો ધરે છે. ગણવા માંડે છે.]

માધવ : તે ગણીને લાવતાં શું થયું ?

ખબ્બુ : અરે અહીં કોને ગણતાં આવેડે છે તે ?

[દરમિયાનમાં બધા ખૂણામાં જઈને પોતપોતાની બેઠકે હિસાબ કરવા માંડી પડે છે.]

માધવ : ગણાવીને લાવીએ. રોજ તો એમ લાવે છે ને ? આ શું ?
આ ચાર પૈસા તો સાવ લીસા-ખોટા છે !

બુલુ : અરે સાહેબ ! બહુ મોટા, ધરમના ઢીંગલાનેવા દેખાતા
દયાળુ દાતારો જ એવા પૈસા આલે છે.

બે ત્રણ : [ખૂણામાંથી] ખરું છે; ખરું છે.

એક : અરે હું એક શેઠને ઓળખું છું, એ તો રોજ ખોટો જ
પૈસો આલે.

મૂંગો : [લંગડાને આગળ ધરીને] હવે સાહેબ !

માધવ : આ કેણુ છે ?

મૂંગો : સાહેબ ! મારા ગામનો છે, વખાનો માર્યો અહીં આવ્યો છે.
ખાતરીનો માણસ છે.

માધવ : વાર, હમણું નહિ, બધો હિસાબ પતી જાય પછી એની
વાત. જનમથી લંગડો છે ?

મૂંગો : ના રે સાહેબ ! કોઈ સેતાન શેઠે મોટર હાંકીને પગ ભાંગી
નાંખ્યો છે.

માધવ : વાર, વાર, બેસાડ હમણું. પછી, ચાલો, પીરશાહ !

પીરશાહ : [ખૂણામાં બેઠા બેઠા જ] કુછ નહિ.

માધવ : શું ?

પીરશાહ : સુના નહિ ? કુછ નહિ !

માધવ : પીરશાહ ! ચાર દિવસથી કંઈ લાવતા નથી તે ગામમાં
શું શેઠીઆની ખોટ પડી કે ધરમ સુકાઈ ગયો ?

પીરશાહ : ક્યા કરે કોઈ દેતા નહિ !

માધવ : પણ તેમાં મિળજ શાનો કરો છો ? અચ્છા, પીછે ખાત.

પીરશાહ : [આગળ ધસી આવી] પીછે ક્યા ખાત ? ચાર રોજસે
સરપે કમનસીબી સવાર હુઈ છે. હિન્દુ બનકે જતા તો મુસલમાન નહિ
દેતા, મુસલમાન બનકે જતા તો હિન્દુ નહિ દેતા. સચ કહ્યું તો દોચાર
આને મિલે થે, પર ઉનકા ઉધરહી ગાંજ પી લિયા.

માધવ : ઓહો ! એમ ? ગાંજ પી લિયા ?

પીરશાહ : ઓર આજ પીનેકા નહિ મિલા, તો હમેં પેસે દો.

માધવ : ઓતારી ! વળી સામા પૈસા માગે છે ?

પીરશાહ : [ભેસ્થી] ગાંજ લાવ !

માધવ : એમ કંઈ પૈસા આપવામાં નહિ આવે.

પીરશાહ : કયા ? ગાંજ પિલાવ.

માધવ : એઈ ! એ તારી સિનાખોરી રહેવા દે. બાદશાહ આવશે પછી વાત. માગજે એની પાસે.

પીરશાહ : બાદશાહ આને પીછે ! બાદશાહ આને પીછે !

[બબડતોબબડતો પાછો ભય છે.]

માધવ : રાધા ! ચંગી !

[રાધા આગળ આવે છે.]

રાધા : હયો આપણ !

માધવ : ઓહો, રાધા ! આજ તો બહુ લઈ આવી છે ને ?

ઉસ્તાદ : બૈરીની જાત છે, બધા ખે પૈસા વધારે જ આપે ને ?

સાંઈ ફકીર : ઓરત તો રાધા ભી હૈ, ઓર ચંગી ભી હૈ. મગર રાધા જેસી અચ્છી નહિ હૈ.

ચંગી : મુઆ ! અચ્છી ને નહિ અચ્છી કરવા નીકળ્યો છે, તે રાધા પારી ને હું કંઈ નબરી છું ?

રાધા : મરવા દેની, એની હામે કાં બાથ ભીડ છ ?

ચંગી : અરે, મુઆની દાનત હું જાણુંની ? પણ જો અં...આમ ડામ !

સાંઈ ફકીર : જા જહાનમકે ખડેમેં !

માધવ : બસ ચપ ! કેટલી કટકટ ! અત્યારે લડો છો, ને પાછાં નાઈબધ પણ થઈ જાઓ છો ! અમસ્થી મારામારી શાનાં કરો છો ?

મોજીરામ : અરે સાહેબ, એ તો જરા લાડ કરે છે !

માધવ : બળ્યાં તમારાં લાડ ! અચ્છા, ચાલો, અલખખાવો, નબી દૂરો, ગોડુ, વિહુ ક્યાં છે ? ચાલો ચાલો, પેલા ગોરક્ષાવાળા ક્યાં છે ? ટીઓ લાવો, ચાલો.

અલખખાવો : અહાલેક ! હયો ભાઈ. અને આ એઠો લોટ.

વિહુ : સાહેબ ! આ પેટીઓ ખોલું ?

માધવ : હા હા ખોલને ! શું આવાળ ?

અલખબાવો : અરે, આ ચાર ઠેકાણેથી પાકી રસોઈ મળી, પણ ફેંકી ઉઠરડે. સાલા હરામખોર નીચ લોક ! મેલું ગંદુ વધેલુંસધેલું એકું ખાવાનું આપે; અને કહે ત્યારે લગનની નાત ! હજાર ઉપરાંત માણસ ઝાપટી ગયાં, અને કંઈ શાહુકાર કમખખત લોટો ભરી જાનામાના દૂધપાક ચોરી ગયા તે જુદા. એની જાતને ડા'મ દે બ્રાહ્મણની ! અને આ સાધુને એઠવાડો ? ખેટમળ લગન કરવા નીકળ્યા છે !

મોજરામ : હા હા, આપો આશીર્વાદ; આપો આશીર્વાદ.

માધવ : વાર, બાવાળ, પેલી ટીપનું શું ?

અલખબાવો : હા રે, મહિનાની આખરે તૈયાર. એકબે જણે જ મંદિર ક્યાં બંધાવવું છે તે પૂછ્યું. આકી બધા મૂંગામૂંગા ભરી આપે છે.

માધવ : આશરે કેટલા થયા ?

અલખબાવો : પાંચેક હજાર ઉપર થઈ જવા આવ્યા છે.

માધવ : પણ હાથમાં કેટલા આવશે ?

અલખબાવો : અરે, બધા જ ! નહિ આવે તો આ રહ્યો આપણો અલખખંડ 'દે ગિરધારી.'

ખખલુ : હા રે હા, બાવાળને તો પાછો જાદૂ પણ કરતાં આવડે છે ની ? જરા, જરા બાવાળ ! પેલું કરી બતાવોની પેલું...

અલખબાવો : અરે હમણાં નહિ; રાતે મિજલસ પછી.

મોજરામ : અરે બાવાળ, એક થવા દો. હં હાં.

અલખબાવો : [એકાએક] હો અહાલેક ! ખોમ લોળાનાથ ! ઠં... છ ન ન ન ન ન...છં ! બં મ મ મ મ...ભં લોળાનાથ !

[મોઢામાંથી નારીએલ કાઢે છે, ને પછી હાથમાં ગુલાલ.]

દેખ ! કયા હૈ ? દેખ, દેખ ! અબ નિકાલ તેરી જ્યમે' હોવે તો.

ચલ દેદે.

બધા : વાહ બાપજી વાહ !

એક જણ : કોઈ બીજા ગભરાઇને ગજવું ખાલી કરી આપે.

માધવ : ચલો બસ હવે બાવાળ, અચ્ચાંના ખેલ રહેવા દો.

પીરશાહ [પડયોપડયો જ] અય અલખખાવા ! તેરે યહ અલખ જાહસે આઠ આનેકા ગાંજ તો નીકાલ ! નરીએલ કયા નીકાલતા હૈ ?

અલખખાવો : હી હી, મૌલાખક્ષ ! વહ તો જેસી ખુદાકી મરજી. દેખ, અય આદશાહ આયા.

બધા : આ ! વાહ ! હં ! હં ! હં !

[આદશાહ પ્રવેશે છે; બિતાવળે, ઝડપથી, સ્ફૂર્તિમાં, ડારી નાંખે એવી નજરથી યોગમ આંખ ફેરવતાં, પહેરવેશ પહેલા પ્રવેશમાં હતો તેવા જ-સહેજ ફેરફાર; માથે વાળ રીતસરના. એ આવતાં જ એકદમ શાંતિ. એના તરફનું માન સૂચવવા એમની એ જ રીત પૂરતી છે.]

આદશાહ : કેમ માધવ ! શું ખબર છે ? આજનો વકરો કેવો ?

માધવ : સારો. પણ પીરશાહને ગાંજે પીવો છે અને પૈસા માગે છે. ત્રણ દિવસથી એણે કંઈ ભર્યું નથી.

આદશાહ : ઓહ, કેાણુ પીરશાહ ? [એ તરફ ક્ષણેક નેઈ] એમ ! વાહ, પછી ?

આદશાહ : કેાણુ ?

માધવ : બીજું તો કંઈ તથી. આ એક નવો આવનાર છે; મૂંગો લઈ આવ્યો છે.

માધવ : આ ! પગ મૂળથી લંગડો છે. મૂંગાએ એને અહીંના કાયદા કહ્યા છે.

આદશાહ : ઠીક, પછી વાત. એસો તમે. બીજા કોઈને કંઈ ખાસ કહેવું છે ? નહિ તો જમ્યા પછી મિજલસમાં કોઈ મારામારી, ગાળાગાળી, કોઈએવો બનાવ, તોફાન ?

એત્રણ જણુ : ના, આદશાહ ! ના.

આદશાહ : ઠીક ! તો પીરશાહ ! ગાંજે પીવો છે ? પીઓ. દ્યો આ રૂપિયો. [ફેંકે છે] પણ બિલા રહો. ગાંજે જ શા માટે ? ભાંજ, અરીણુ કેમ નહિ ! તમે એકલા શા માટે ? માધવ ! દારૂ જ મંગાવો. હું પણ પીઉં—આપણે બધા પીએ. આ બધા કાતરીઆની બહાર હજારો લોકો પીએ છે—ગરીબતવંગર બધા પીએ છે તો આપણે કેમ નહિ ? પીઓ

ખૂબ પીઓ. આજે, કાલે, રાતે, રોજ ! બસ દારૂ, અફીણ, ગાંજો, જેને જે જોઈએ તે ! માધવ, અહીં જ એક મોડું પીપ મગાવ. એકલા પીરશાહ માટે નહિ, બધા માટે...આપણે પણ પૈસાદાર છીએ. આપણા કરતાં ગરીબ ઘણા છે. લાખો બિખારીઓ છે બહાર, જેમને બીખ માગતાં પણ આવડતી નથી એટલે ભૂખે મરે છે. એના કરતાં આપણે પૈસાદાર, હોશિયાર...અરે, ફાડી નાંખો પેલી ચોપડીઓ ! ભાંગી નાંખો પેલું વાનું ! તમને સિનેમા ઓછા પડે છે એ હું જાણું છું. પેલો રેડિયો, તમને એમાં રસ નથી પડતો ખરું ? લાવો હું જ ભાંગી નાંખું.

ત્રણચાર : ના, ના, બાદશાહ !

બાદશાહ : પીરશાહ, પીઓ ! માધવ, મગાવો દારૂ ! બોલો, કાણ પીવા તૈયાર છે ? ઊભા થાઓ. હા કહો, બોલો ! કેમ કોષ્ટ નહિ ?

[પીરશાહ દોડી આવી પગે પડે છે.]

બેત્રણ : ના બાદશાહ, ના ! અમારે છાંટો યે ન ખપે. અમે લીધાં વચન પાળશું.

પીરશાહ : નહિ, નહિ, મેરી કસર હુઈ, બાદશાહ ! મુઝે કંઈ નહિ ચહિયે. મુઝે માફ કર.

બાદશાહ : [તેને બાથમાં લઈ ઊભો કરી] સિનેમામાં જવાનું છે, ત્યાં કેમ જતા નથી ? મોટરમાં ફરવાનું કેમ માગતા નથી ? એને બદલે આવું આવું શું માગો છો, પીરશાહ ? પીરશાહ ! પીરશાહ ! તમારે માટે હું શું નથી કરતો ? તમને કંઈ સગવડ આપવા હું ના પાડું છું ? પણ આવા કેફમાં આપણે પડવું ? [પંપાળી] જાઓ, ખાધ લ્યો. મોકુ થાય છે; જાઓ, પછી જલદી આવો.

[એક પછી એક બધા જવા માટે છે.]

માધવ : આ આજનો હિસાબ, આ છેલ્લા મહિનાનું સરવૈયું. રસોડું, લાયબ્રેરી, બધાનો પગાર અને બાતમી મેળવનારાઓને આપતાં આટલો નફો. આ બૅંકની પુરાંત.

બાદશાહ : [કાગળ લે છે, જુએ છે, પછી તરત જ] વાર, એ સાથે લઈ જઈ છું. આજે હું તને એક નવી વાત કહેવા માગું છું. માધવ ! આપણી

પાસે ઠીક પૈસો થઈ ગયો છે, છતાં આ જન્મજાત શ્રા માટે એમ તને થતું હશે. તું બધા હિસાબ જાણે છે. તારે લીધે જ આ આખી સંસ્થા ચાલે છે. મારાથી આવી વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. હું બિખારી; મારી પાછલી જિંદગી વિષે કોઈ જાણતું નથી, પણ તે તો હું કદાચ કોઈ વાર કહીશ. અત્યારે તો હું બીજું જ કહેવા માગું છું. માધવ ! માધવ !

[આસપાસ જુએ છે કે પોતે બે એકલા જ છે કે નહિ.]

માધવ : મારા પર વિશ્વાસ રાખો, બાદશાહ ! હું કોઈને નહિ કહું.

બાદશાહ : હું જાણું છું. જે સાંભળ મને એક દીકરી છે. એ દીકરીને નાનપણથી મેં આ દેશમાં આપી શકાય એવું શિક્ષણ આપ્યું છે—સારામાં સારું, મોંઘામાં મોંઘું. મસુરીમાં અંગ્રેજોની સાથે, અંગ્રેજોને હાથે જ, આપણે જ પૈસે—આપણા દેશને પૈસે જ એને ભણાવી છે.

માધવ : પણ સંસ્કાર ?

બાદશાહ : સંસ્કાર ? બિખારીને સંસ્કાર ? દુનિયાને ખબર નથી કે મસુરીમાં ભણેલી છોકરી બાદશાહબિખારીની છોકરી છે. આજે એ ભણેલી હોશિયાર અને તું કહે છે તેમ સંસ્કારી ગણાય છે !

માધવ : સંસ્કારી ?

બાદશાહ : હા. આપણે અહીંનો પૈસાની બકરકુંદીવાળો વર્ગ હજી એમ માને છે કે સારામાં સારા અંગ્રેજ શિક્ષણથી જ જોયામાં જોયા સંસ્કાર આવે છે. અહીં શું, પરદેશ ભણાવે છે તે નથી જોતો ! પણ એ વાત રહેવા દે. કાલે એમને ખબર પડે કે એ દીકરી મારી છે તો એને કોઈ પડખે ઊભી પણ રહેવા ન દે. બિખારીની છોકરી ! એના સૌ સંસ્કાર એક પળમાં ક્યાં ય ડૂબી જાય.

માધવ : મસુરીમાં પણ કોઈ જાણતું નથી ?

બાદશાહ : ના. ત્યાં તું જાણે છે તે એક્સપોર્ટ—ઈમ્પોર્ટનો મેનેજર, એનો બાપ. મોટા વેપારી, પૈસાદાર, સુશિક્ષિત, સજ્જન, રીતભાતવાળો, સંસ્કારી, રાજમાન રાજેશ્રી મિ. રાજ. ત્યાં જઈ છું મળવા ત્યારે ત્યાંની અપ-ટુ-ડેટ હોટેલમાં ઊતરું છું અને પાછો આવું છું.

માધવ : અ, પછી ?

બાદશાહ : આ વખત મેં એને અહીં બોલાવી છે. આપણા પેલા ફર્લેટમાં જ રાખી છે. એ જાણે છે કે હું મોટા વેપારી ! નાનપણથી જ એ એમ માનતી આવી છે.

માધવ : પણ એ કોઈ દિવસ અહીં આવશે તો ?

બાદશાહ : જિહું ! એમ ન અને એની હું કાળજી રાખીશ.

માધવ : પણ હવે કરવું છે શું ?

બાદશાહ : મારે એને પરણાવવી છે, કોઈ પૈસાદાર શેઠીઆને ત્યાં-કુળ, મોટાઈ, ગૃહસ્થાઈના આડંબર કરનાર આપણા નગરશેઠના દીકરા જોડે.

માધવ : તિલકકુમાર !

બાદશાહ : હા, તિલકકુમાર. એ બંને મળે એવી મેં તજવીજ કરી હતી. મળે છે, અને ચાલે છે.

માધવ : એને જ પરણાવવાનો હેતુ ?

બાદશાહ : હેતુ ? ગરીબ બાદશાહબિખારીની દીકરી સમાજમાં શેઠાણી થઈને ફરશે. કોક દિવસ હું બતાવીશ કે તમારા ધનના આડંબર નીચે તમે કેવા છાલકા, કેટલા પામર, કેટલા તકલાદી છો.

માધવ : પણ તમે એ લોકોને છેતરો તેમાં એમનો શો દોષ ?

બાદશાહ : માધવ, તું ભૂલે છે. હું છેતરતો નથી. એ લોકોને છેતરાવું જ વહાલું લાગે છે. નગરશેઠને ગોપીનું બહારનું બહુતર, રૂપ અને એના આપનો પૈસો જ વહાલો છે. એ બધી વસ્તુ ગોપી બિખારીની દીકરી જાહેર થતાં આપોઆપ ગિડી જાય છે. તું કેમ નથી સમજતો ? આપણે બીખમાં પણ છેતરપીંડી ક્યાં નથી કરતા ?

માધવ ! માધવ ! [ઉશ્કેરાઈને] મારે લખેસરીઓ ઉપર વેર લેવું છે. મને બિખારી બનાવનારાઓ ઉપર વેર લેવું છે.

[બાળક પર જઈ બેસે છે.]

માધવ : અને-અને બાદશાહ.....

બાદશાહ : કેમ ?

માધવ : તમારી દીકરી ગોપીના હૃદયનો વિચાર જ નથી કરવો કેમ ? નગરશેઠ દીકરાને માટે જે કરે છે તે તમે દીકરીને માટે કરો છો ?

આદશાહ [માધવને પકડી] માધવ ! હૃદય ? બિખારીઓને હૃદય ! જેને જીવન નથી, કપડાં નથી, ખાવાનું નથી, એઠવાડો ખાનાર એવા બિખારીઓને હૃદય ?

માધવ : પણ આપણે ક્યાં એઠવાડો ખાઈએ છીએ ?

આદશાહ : તે મને આ આપણા ભીખમંડળની જ પડી છે. એમ ! આપણે તો ધંધો લઈ ખેઠા ફરીએ. એક વાર એ ટીચકાઓને બતાવી આપીશ કે બુદ્ધિમાં, અક્ષરમાં, ખાનદાનીમાં તમે અમારાથી હજારગણા ઊતરતા છો. આ પૈસો અમરથો એકઠો નથી કરતો. હું બતાવીશ કે લોકો મને પણ પૂજે છે. માધવ ! માધવ ! તું મને તરંગી ગણશે; બલે.

હા-હા-હા-હા.....

માધવ : બધા જમી આવ્યા. હમણાં એકઠા થશે.

આદશાહ : આવવા દે. હું તરંગી; હારતો, બહારની દુનિયામાં હું પાગલ આદશાહ જ છું ને-પાગલ ! પાગલને પણ સપનાં આવે છે !

[મહં યઈ વિચારમાં બેસી જાય છે. એક પછી એક બિખારી આવે જાય છે.]

માધવ : ચાલો, સૌસૌની જગ્યાએ બેસી જાઓ આજે આદશાહ ક્લાસ નહિ ચલાવે.

આદશાહ : ના, ના ચલાવીશ. થોડાક પાઠ આપવાના છે. માધવ ! હું એટલો બધો થાકી નથી ગયો. પણ કદાચ મને તારી મદદની જરૂર પડે તો ?

માધવ : તો બેલાશક આપીશ.

[દરમિયાન થોડાક ઠીકઠાક થઈને મિજલસ માફક બેસી જાય છે.]

આદશાહ : માધવ ! રાધા, ચંગીને કે પીરશાહને કોઈને બજન ગાવા કહે.

મોજરામ : અરે હા, અમે પેલું નવું તૈયાર કીધું છે તે ગાઈએ. મેળા કે મંદિર માટે તૈયાર કયું છે. નવું જ છે. ચાલો બાઈઓ, પેલી બજનમંડળી જમાવો.

[મંજરા, કરતાળ, ઢોલક, એકતારો, ડફ, ખંજરી વગેરે સાથે કુંડાળું વળીને મંડળી બેસી જાય છે. વચ્ચે એક ઊભો રહે છે. ચંગી પણ નાચવા ઊભી રહે છે.]

એ જ ઈ ઈ.....

રામ રુએ ને લખમણ બોળવે, બોળા રામ ! મ રાય,
 ગઈરે સીતાને આપણે વાળશું, લે લોટો મુખ ધોય.
 એ...દેશદેશ કાગળ મોકલશું, ગોતશું ગામોગામ,
 પણ સીતાથી ભણેરી લાવશું, તેનું સીતા ધરશું નામ.
 એ...જળજળ કમળ ન નીપજે, વનવન અગર ન હોય,
 ધરધર સીતા નવ સાંપડે, મારા વીર, વિમાસી જ્યેય.
 લખમણ ! હનમો ન આવીઓ, ગયો સાગર કૂદી પાર,
 સીતા વણ ના ગોઠતું, મારું દુઃખ છે અપરંપાર.

એ જ રામ રુએ ને લખમણ.

[અહીં સાધન હોય તેા રામલીલામાંથી કે એવો કંઈ વેષ પણ ભજવી શકાય. એ દરમિયાન કેટલાક કપડાં બદલી નાંખે છે ને સ્વચ્છ કપડાં પહેરે છે. બાદશાહ કંઈ ખાચપીએ છે ને ધૂની માફક બેસી રહે છે. પછી એકાએક બ્રમ મારી ભજન બંધ કરાવે છે.]

બાદશાહ : બસ-બસ [સહુ શાંત.] રામ ! ભગવાન ! ભગવાન ! હું ભગવાન, તમે ભગવાન ! બોલો ! અમે ભગવાન.

[બધા બોલે છે, એટલે જરા જાંચે આસને જઈને બેસી] સાંભળો ! કદી ચોરી કરવી નહિ. તમારામાંથી કોઈએ ચોરી કરવી નહિ. ચોરી કરવાથી જેઘલમાં જવું પડે છે. જેઘલમાં મહેનતમજૂરી કરવી પડે છે. ચોરી કરવામાં પાપ નથી પણ એથી આફત આવી પડે છે. બીખ માગવામાં મહેનત પડતી નથી. જેઘલ મળતી નથી. સુખે રોટલો મળે છે. બોલો અમે કદી ચોરી નહિ કરીએ.

બધા : અમે કદી ચોરી નહીં કરીએ.

બાદશાહ : અમે સદા બીખ માગતા રહેશું.

બધા : અમે સદા બીખ માગતા રહેશું.

બાદશાહ : ભગવાન બધે વસે છે. બધું જુએ છે. બધે રહે છે. મંદિરમાં ભગવાન છે એને ખાવાનું નેમ્પએ છે, પહેરવાનું નેમ્પએ છે, ધરેણું નેમ્પએ છે. લોકો એને પૈસા આપે છે. તે પૈસા મેળવવા માટે આપણી અંદર પણ ભગવાન છે; પણ તે મંદિર જેવો મરેલો નહિ. એને

પણ ખાવાનું જોઈએ છે. એને એકું કેમ ખવાડાય ? એને ભૂખ્યા કેમ રખાય ? બોલો, આપણે જીવતા ભગવાન છીએ.

બધા : આપણે જીવતા ભગવાન છીએ.

બાદશાહ : બીખ માગવી એ શરમ નથી. ભગવાન કહે છે તે પ્રમાણે કરીએ છીએ. ભગવાન આપણને સારી બીખ માગતાં શીખવાડશે.

પીરશાહ : સચ્ચ છે. ભગવાન બી તરહતરહકે સાજ સજતે થે.

નૂરો : અરે ઢોંગ બી કરતેથે. કૃષ્ણજીકે યાદ કરો.

બાદશાહ : શિ.....સ ! એવી વાતો નહિ કરવાની. આપણે રામ શું, અક્ષાહ શું ? આપણે હિન્દુ શું, મુસલમાન શું ? આપણે જાત શી, જ્ઞાત શી, મા નહીં, આપ નહીં, કુળ નહીં, કુટુંબ નહીં. ઘર નહિ, બાર નહિ. મંદિર નહિ, મસ્જિદ નહિ. જ્યાં મિલા વહાં સોયા, જો મિલા સો ખાયા. સાધુ તો ચલતા લલા. એને ઘરમ શો ? પેટ ભરવાનો. એને કરમ શું ? બીખ માગવાનું. આપણે માણસ નીડર, બેફિકર. ખુશમિજાજ, આઝાદ. આપણે ચિંતા નહિ, પરવા નહિ, દુઃખ નહિ. યહી દોજખ, યહી પરરતાન, ક્યા મોજ હે !

મોજરામ : મોજ હૈ ! ઠીક હે; જિંદગી એક મોજ હે.

નૂરો : ખાનાપીના એર ખેરસલાહ !

બાદશાહ : બસ. આજને માટે આટલું બસ છે. કાલે આગળ પાઠ. હવે થોડાંક વાકયો સાથે બોલી જાઓ. બધાને આવડી જાય એટલે કાંઈ વાર કામ લાગે.

[બાદશાહ બેસો થઈ, હાથના અભિનય સાથે, પહેલી વાર ખુંધો થઈ પછી આંધળો, લંગડો, હાંડો, એમ જુદીજુદી રીતે મોના જુદાજુદા અભિનય સાથે કરચરતા અવાજમાં ફેરફાર સાથે બોલે છે, અને બધા તે પ્રમાણે એ જેમ કરે તેમ કરે છે.]

બાદશાહ : અલ્લા હી દેગા, રાઆઆમ રામ !

બધા : અલ્લા હી દેગા, રાઆઆમ રામ !

બાદશાહ : અલ્લા હી દેગા, રાઆઆમ રામ !

બધા : અલ્લા હી દેગા. રાઆઆમ રામ !

બાદશાહ [અંગી અને રાધાને આગળ બોલાવી અભિનય સાથે]
બોલો ! ભાગવાન તમારું ભણું કરે શેઠીઆ ! તારી શેઠાણી અમર રહે
શેઠીઆ, તને સાત દીકરા થાય ! તારી મિલકતમાં અરકત રહે શેઠીઆ !

[બંને તે પ્રમાણે બોલે છે. ન આવડે તો વચ્ચે બાદશાહ અવાજ—અભિનય
સુધારી શીખવે પણ છે.]

બાદશાહ : પીરશાહ ! અલખખાવા ! નથી ! આ તમારે માટે છે,
જરા ધ્યાન રાખજો. એકદમ કોઈના મસ્તક સામું જોઈને : ‘ અય દેખ !
તેરી સુરતમે’ એસા લિખા હે—તેરા તકદીર મુઝે બોલા રહા હે કિ તૂં ખડા
ભાગશાલી હે ઓર આજસે બરાબર ચાલીસ રોજકે બાદ તુઝે ગ્યારા હજર
રૂપયેકા ઢેર લગેગા. માસ્તર, ખડા રહો, મિસ્તર, ખડા રહો, સાધુકા કુછ દો !

[બે ત્રણ પાસે તે પ્રમાણે કરાવે છે, આંખના ડોળા ચઢાવે છે અને
બોલાવે છે.]

બાદશાહ : [નવાને] જો, હજી ફાટલાં લૂગડાં પહેરવાનાં. માધવને
તું કહેશે એ આપશે. અને જો કોઈ જતું હોય તેને આ પ્રમાણે પેટમાં
ખાડો બતાવવાનો, મોઢે ખાવાનું બતાવવાનું, પગને અડી પડવાનું. ઓ
શેઠ ! બે દિવસથી ભૂખ્યો છું, એક ટંકનું જમવાનું અલાવો મા’રાજ,
તમારે પગે પડું, મા’રાજ !’

[તે પ્રમાણે કરે છે.]

નહિ, બરાબર નથી, કાલ સુધીમાં તૈયાર થઈ જાઓ, નહિ તો પછી
માધવ, એને ફકીરનો વેષ આપીએ. હાથમાં ફાનસ લો અને જુઓ, આમ
ચાલતાચાલતા જાઓ.

‘ ભક્તન ખાતર ડાકોર આયે,

બોડાણેકે મનમેં ભાયે,

હુરિ દારકા સિધાયે,

હુરિ કેસે કઅરે !’

આમ બોલતાબોલતા જાઓ, ચાલો. પેલો તોતડો કાણ થાય છે ?
સાલિંગરામ ? આવો, કરી બતાવો જોઈ ?

સાલિંગરામ : અ.....ખાધું ન ન નથી મહારાજ, પ પ પી.....
પીધું નથી મ મ મહારાજ.

[બરાબર હોય તો ચાલવા દે છે, નહિ તો પોતે બોલી બતાવે છે. અંદરથી લંગડા ને ફૂંકા થઇને બેજણ આવે છે તેને તપાસે છે.]

બાદશાહ : કેમ, આજે રાતના જવું છે ? જાઓ. દિવસના જિંધ્યા હતા કે ?

બેજણ : હા બાદશાહ, આજે મોટો મેળો છે ત્યાં જઇએ છીએ, આરેક વાગતા પાછા આવીશું.

બાદશાહ : પેલો બ્રાહ્મણ હજી તૈયાર થયો કે નહિ, સરાવનારો ? હમણાં સરાધિયાં આવવા માંડશે તે કોઈ પણ નદીકાંઠે કે દરિયાકાંઠે તીરથ પર સારો તડકો પડશે.

એકજણ : હજી બરાબર શ્વેલોકો ગોખાયા નથી.

બાદશાહ : વાર, વાર, ચાલો બધા એકવાર સામટા બોલો વારાહરતી :
દે દાતાર ! દે દાતાર ! અલ્લા હી દેગા !

બધા : દે દાતાર, દે દાતાર ! અલ્લા હી દેગા,

બાદશાહ : એ કોઈ સુરદાસને આપો મહારાજ !

બધા : અહાલેક ! બંસોળાનાથ !

બધા : અહાલેક ! બંસોળાનાથ !

બાદશાહ : એ ગરીબ પર દયા કરો મહારાજ, ભગવાન તમને ધણું આલશે !

બધા : એ ગરીબ પર દયા કરો મા'રાજ, ભગવાન તમને ધણું આલશે !

બાદશાહ : ઠીક, હવે તમે બાઇઓ ! જુઓ શીખી લ્યો. ચોખ્ખાસામાં રાવળિયા થઇ નીકળવાનું. તમારે માથે પાટલો, ઉપર જવારાની ટોપલી, અને આમ બોલવાનું. મારી પછી બોલજો તમે :

‘ મેહુલો વરસેવરસેને જાય રે,

દયાળુબાઈ, ગરીબ ઉપર દયા કરો.

માતા રે, તું તો અંબાલવાની મા,

અંબાલવાની મા;

હું તો તારી સેવા કરેશ મૈયા લાલ.

માતા રે, તું તો કાળીબવાની મા;

હું તો તારી પૂજા કરેશ મૈયા લાલ.

[શાધા ને અંગી તે પ્રમાણે ગરબો કરી ગાય છે.]

મોજરામ : વાહ ! વાહ !

આદેશાહ : વાંચ જુઓ, તમે બધા બહાર બ્રાહ્મણ છો, મુસલમાન છો, ફકીર છો, સાધુ છો, ગાયન ગાનારા છો, પણ સાચા લિખારી છો એ જૂલતા નહિ. અંદરઅંદરથી એક છો. આપણી સંસ્થા મોટી થતાં તમારામાંથી વગર બહુતરે ને વગર ડીઝીએ વેધ અને ડાકટર થતાં પણ શીખવીશ. માસ્તર થતાં શીખવીશ. રેસકોર્સ પર ઘોડા પારખવાની, રે બજારની, સોનાચાંદીની તેજમંદી પારખવાની ન્યોતિષ વિદ્યા શીખવીશ. પણ હજી તે માટે આપણે વધારે પૈસાની જરૂર છે.

એત્રણ જણુ : વાહ વાહ ! આપણો આદેશાહ ! વાહ વાહ !

આદેશાહ : વાંચ જાઓ, વગર ટિકિટે રેઈલવેમાં મુસાફરી કરતાં શીખો, બીખ માગો, શહેર બહાર જાઓ, ટીપ ઉધરાવતાં શીખો. આ ચોપડીઓ વાંચો. બજનસંગ્રહનો ઉપયોગ બીખ માગવા માટે જ કરવાનો. સરકારી અદાલતોમાં જેમ જુખાની લેવાને ધરમનાં પુસ્તકો રાખવામાં આવે છે તેવી જ આ બજનની ચોપડી સમજજો. એમાંના રામના ગ્રંથગાન લોકોને છેતરવાને માટે છે એટલું જ યાદ રાખજો. જાઓ, સુધ જાઓ. રાતના જેઓ જવાના હોય તેઓ તૈયાર થઇને જવા માંડો.

[બધા વિખરાવા માંડે છે.]

એત્રણ : વાહ આદેશાહ ! વાહ. જીતે રહો.

આદેશાહ, અપના આદેશાહ !

[જાય છે.]

માધવ : આદેશાહ ! બીખ માગવાની કળા ઉપર તમે એક ચોપડી લખો તો ?

આદેશાહ : એ પણ કરીશ. આજે નહિ, આજે લખીશ તો કોઈ એ ચોપડી ઉપર થૂંકશે પણ નહિ. એકવાર લખપતિ થવા દે. પછી આ જ વાતો પ્રકટ કરીશ અને મૂરખાઓ એ હોસિહોસે વાંચશે.

[દરમિયાન અંદર ખૂણમાં એક જણુ આમોઝાન ઉપર રેકૉર્ડ મૂકે છે. બાંગેલી છે, તે એક જ ચક્રરૂં કર્યા કરે છે, અને એક જ લીટી એમાંની બોલાયા કરે છે.]

આમેફેન: ઓમ ગણેશાય નમઃ ઓમ ગણેશાય નમઃ ઓમ ગણેશાય નમઃ.....

બાદશાહ : આ શું કાણુ ? કાણુ આ ભાંગેલી રેકૉડ ? મૂકી છે ?

મોહરામ : [બહાર આવી] અરે એ તો ગણેશનો જપ થાય છે.

એ ! જરા હમણું બંધ કર હમણું ! [બીજે બંધ કરે છે] બાદશાહ ! એક જણનો મેં જોષ જોયો એને મહ નડે છે, તેને સવાલાખ ગણેશનો જપ કરવાનું કહ્યું. તે માટે વિધિના પંદર રૂપિયા. હવે હું એ સવાલાખ જપ ક્યાં કરવા બેસું ?

બાદશાહ : તે ?

મોહરામ : આખી રાત આ રેકૉડ ચાલશે. પાસે ઘીનો દીવો મૂકશું ને સવાલાખ જપ પૂરા થશે.

બાદશાહ-માધવ : [હસે છે.] બરાબર છે.

માધવ : વાહ મોહરામ વાહ. એ પણ ઠીક, પણ દિવસનાં ચલાવેની, જ્યારે અહીં કોઈ નહિ હોય ત્યારે. અત્યારે એ ઓમ ગણેશ કોઇને બોધવા નહિ દે.

મોહરામ : અચ્છી વાત, ચાલો રહેવા દો. કાલે પૂરા કરશું.

[બચ છે.]

બાદશાહ : પેદો કાણુ દોડતોદોડતો આવે છે ?

માધવ : આપણો જસુસ છે.

બાદશાહ : તારી યે કળા અજબ છે. આખા ગામની વાતો તું મેળવી શકે છે. [હસતાહસતાં] અરે, તારા જસુસ મારી પછાડી પણ ખરા કે ?

માધવ : હોય પણ.

[એક માણસ દોડતો આવી રહે છે. બાદશાહને જોઈ ખંચાય છે.]

માધવ : ગભરા નહીં, બોલ, કહી શકે છે ?

માણસ : બહાર મહંતના બે માણસો વાતો કરતા હતા કે મહંત માધવનો ગમે તેમ કરીને પણ પત્તો મેળવશે અને આટલામાં જ ક્યાંક રહે છે.

માધવ : વાર, જા, ચાંપતી તપાસ રાખ. એવું લાગે તો બહારના દરવાજા બંધ કરી દેજે. અને અહીં ધંટડી વગાડજે.

[બચ છે]

બાદશાહ : માધવ ! તું જાણે છે. એ મહંત કેમ હજી તારી પાછળ લાગ્યો છે ?

માધવ : હજી એને ભય છે કે એના આશ્રમના હિસાબની પોલ હું કોઈ દિવસ બહાર લાવીશ.

બાદશાહ : પણ એ તો તને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો પછી બધું પતી ગયું-એ કાગળિયાં તો ફાડી નાંખ્યાં. તું જ કહેતો હતો ને ?

માધવ : હા, એ ખરું. પણ તે ઉપરાંત હું એક વસ્તુ જાણું છું, એની એને રોજની બીક છે.

બાદશાહ : શું ? મને નથી કહી તે ?

માધવ : ના

બાદશાહ : તો કહે.

માધવ : બાદશાહ, જવા દો એ વાત; જાણવા જેવી નથી. તમારી આજ્ઞા નાશ પામશે.

બાદશાહ : માધવ ! મને કહે.

માધવ : કહું ? લ્યો સાંભળો તો ! નગરશેઠનો છોકરો શેઠનો નથી !

બાદશાહ : ત્યારે કોનો ?

માધવ : મહંતનો છે. શેઠાણી ને મહંત રોજ આશ્રમમાં મળતાં. શેઠને છોકરાં થતાં જ નહિ. અને મારી નજરમાં કેટલુક બન્યું છે. જવા દો એ વાત.

બાદશાહ : પણ તું ચોક્કસ જાણે છે ?

માધવ : મારી પાસે સાબિતીઓ છે એથી જ તો મહંત મારો જન લેવા તૈયાર થયો છે.

બાદશાહ : ઓ ! ઓ ! નગરશેઠનો છોકરો મહંતનો !

ગોપી ! ગોપી ! ઓ ભગવાન !

[ક્ષણાર્ધ પડે છે અને પડદો પડે છે.]

નાગા બાવા : દૃશ્ય ત્રીજું

અપ્રનો

૧ નાટકમાંનાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં પાત્રોની એક યાદી કરો અને દરેકને કઈ કઈ ભૂમિકા ભજવવાની છે તેની નોંધ કરો.

૨ આપણા દેશમાં ભિખારીઓનો ધંધો સાથી ચાલુ થયો ? હજી કેમ ચાલુ છે ?

૩ તમને મળેલા અથવા બીજા માગી કનડતા કોઈ ભિખારીનું શબ્દચિત્ર દોરો.

૪ બીજાના ધંધાને શી રીતે અટકાવવો ?

૫ ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર બોલારૂપ નહીં પણ ઉપકારક એવા કોઈ સાધુ, સન્ત, ત્યાગી, સંન્યાસી હોઈ શકે ? હોય ને તમને તેમનો અનુભવ હોય તો ધંધાદારી ભિખારીઓ અને તેવા વચ્ચેના ભેદ પરત્વે ચર્ચા કરો.

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નાવલિ

૧ સાહિત્યસૌરભના ગદ્યવિભાગમાં આવેલા લેખકોના નામની તેમના જન્મવર્ષના અનુક્રમમાં એક યાદી કરો.

૨ પ્રત્યેક ગદ્યલેખકના નામ સામે તેની રચેલી મુખ્યમુખ્ય ગદ્યકૃતિ યા ગદ્યકૃતિઓનાં નામ લખો.

૩ ગદ્યવિભાગમાં આવેલા જુદીજુદી સાહિત્યકૃતિઓ સાહિત્યનાં જોળે અંગ હોય તે જણાવો.

૪ નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ, નિબંધિકા, જીવનચરિત, આત્મકથા, પ્રવાસવર્ણન, નાટક, નાટિકા, વ્યાખ્યાન એ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો તમે કોને કહો છો ? એનાં સ્વરૂપ ને લક્ષણ આપો.

૫ આ વિભાગમાં આવેલા ગદ્યખંડોના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરો.

૬ આ વિભાગમાં આલેખાયેલાં પાત્રોની એક યાદી કરી પ્રત્યેક પાત્રનો દૂકો પરિચય આપો.

૭ આ વિભાગમાં આવેલા ગદ્યખંડોમાં ગુજરાત વિષે આલેખાયેલા ગદ્યખંડો કયાકયા છે ?

૮ સ્વદેશાભિમાન, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતનાં કળારોપ, ગુજરાતની રમતગમતો વિષે કયા કયા લેખકોના લેખો તમારા અભ્યાસક્રમમાં આવ્યા છે ?

૯ ગદ્યવિભાગમાં કયાંકયાં નાટક આવ્યાં છે ? કોનાં ? એ નાટકો કેમ ભજવી ખતાવવાં તે વિષે દૂકો નોંધ લખો.

૧૦ ગદ્યવિભાગમાંથી તમને સરસ લાગતા હસ ફકરાના ભિતાર કરો.

પ્રકાશિની

નરસિંહ મહેતા : સુદામાચરિત્રનાં પદો.

૧ જહુપતિ-ચદુરામના વંશજો ચાહવોના રાજ કૃષ્ણ, અહીં પ્રભુ. પૂરવતણી-પૂવની, પહેલાંની, વિદ્યાર્થીઅવસ્થાની. દિણાં-ભૂખ્યાં. પૂણ્યા-નડયા. અધ-પાપ.

૨ કવણુ ?-શા માટે ? કૃપણ-દીન, વામણો. નવ....ચૂની-ખોટી હીરાકણી [ચૂની] ન પારખી [ચોકશી] શકું એવો હું બોયડ છું. ઉમરેન-કંસના પિતા. અકૂર-કૃષ્ણને મથુરા લઈ જનાર ચાહવ. એહ્લવ-ઉહ્લવ, એક ચાહવભક્ત. બળિભદ્ર-હળધર, કૃષ્ણના મોટા ભાઈ. અનિરુદ્ધ-કૃષ્ણનો પૌત્ર, પ્રદુમ્નનો પુત્ર. તિમિર-અધારું. બિરહ-બિરહ, ટેક.

૩ કોટિધ્વજ-કરોડાધિપતિ પોતાનું ધનવાનપણું બતાવવા માટે પોતાની હવેલી પર સૂચક ધ્વજ રાખતા. મન ના'ણે રતી-મનમાં જરા થે લાવતા નહીં. ન + આણે = ના'ણે. એવાનો ત્યાં હિસાબ ન હોતો. રાકસરિખા-ઈન્દ્રજેવા. બ્રહ્મણ્યદેવ-બ્રહ્મ. 'સુબ્રહ્મણ્ય' એ પદ રકંદનું છે. સુધ-બબર, શુદ્ધિ. કામી-કામનાવાળો. દત્તક-દીપેલું, દાન.

૪ જૂઠું-એઠું. આહિર-ભરવાડ. ભૂપતું-દુર્યોધનનું. પેરેપેરે-જુદીજુદી રીતે, પ્રકારે. સમરે-સ્મરે, ચાદ કરે. મુક્તિપુરી-દ્વારકા. તે વખતમાં સાત નગરો સમૃદ્ધ ને મોક્ષધામ ગણાતાં-દ્વારકા, અયોધ્યા, મથુરા વગેરે.

૫ જ્ઞાનના ધાટમાં-દ્વારકાની કૃષ્ણપ્રભુની જ્ઞાનભૂમિને કાંઠે. દ્વિજ-ખેવાર જન્મેલો, બ્રાહ્મણ, જનોઈના સંસ્કારથી ફરી જન્મી શુદ્ધ બ્રાહ્મણ થવાય. હરિજન-પ્રભુજન, ભક્ત. પોળિયો-પોળનો રખેવાળ. ત્રિવિધિના તાપ-આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિનાં દુઃખ; મનનાં, શરીરનાં અને બહારનાં દુઃખ. હેમસિંહાસને-સોનાની રાજપાટ. દધિસુતા-સમુદ્રપુત્રી લક્ષ્મી, રુકિમણી.

૬ અજઅંબરીષ-બ્રહ્મા અને ભક્તરાજ અંબરીષરાજ. અંબરીષ રાજ સૂર્યવંશીય માંઘાતાનો પુત્ર. ત્રિગુણ-સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણવાળા લોક. પખાળવા-ધોવા. સાંદીપનિગોર-કૃષ્ણસુદામાના ગુરુ. રેણી-રાન, રજની. સરપણુ-બળતણુ. ભાવશું-ભાવથી, પ્રેમથી.

૭ કુબેર-ધનના દેવ, દેવોના ભંડારી.

૮ ત્રીઠ-દુઃખ, પીડા. અષ્ટ મહાસિર્ષિ-જીવનની આઠ સફલતાઓ. ખટરસ-

છ સ્વાદ. ખાટો, ખારો, કડવો, તરો, તીખો, ગળ્યો. અર્ક-સૂર્ય. ઉદ્યોત-ઉદિત, પ્રગટેલી. પાનવિહારસ્થાનક-ખાવાપીવાનાં ને હરવાકરવાનાં સ્થળ. હિસે-આતુર થાય. સખ્તનવ-સોળ.

ભાલણુ : ખાલરામની હુઠ, ૨ યશોદાને વિનંતિ, ૩ મોરલી

૧ આડો-આડાઈ, દુરાગ્રહ, કલ્યાણ. ઉતરડી-ઉખેડી. અર્લક-ખાળક. ધંધ-ઉત્પાત, ધંધો. દહાડી-રોજરોજ. વાળ આળ્યાં-કંટાળ્યાં, હેરાનહેરાન થઈ ગયાં.

૨ કૂર-ભાત. શીરાવો-સવારનો નાસ્તો કરો. હેજ-હેત, પ્રેમ. ધાવ-આયા, ધાત્રી, ઉપમાતા. છેહ-દગો. નેહ-પ્રેમ, રનેહ.

૩ વાય છે-વગાડે છે. ગુણીજન-ભાટચારણો, બંદીજનો. વિધાતા-બ્રહ્મા.

મીરાંબાઈ : કાળી કરસનડી, ૨ વિરહી ગોપીઓ

૧ કરસનડી-‘ડી’ પ્રેમવાચક પ્રત્યય. જુઓ માડી, બાડી. દાદુર-દેડકાં.

૨ બલિહારી-ખૂણી, વાહવાહ. ગોવર્ધન-મજહેશનો પર્વત. વરસાદના પ્રલયથી ગાયગોવાળોને બચાવવા કૃષ્ણે ટચલી આંગળી ઉપર એને અક્ષર રાખેલો. નાગર-રસિક.

નાકર : કંક અને સૈરંધ્રી

કંક-યુધિષ્ઠિરે વિરાટનગરમાં ગુપ્તવાસકાળે રાખેલું નામ. દ્રૌપદીએ સૈરંધ્રી નામ ધારણ કર્યું હતું. કૈયો-વિરાટનો સાળો.

પાટૂ હણી-લાત મારી. મોઝાર-માંહી, મધ્ય. રક્ત-રોહી. સાર-વહારે, મદદે. આપહત્યા-આપધાત. થાં-થી. નિગમ્યા-ગૂંમચાં, નિર્ગમ્યા. દોહલે-દુઃખે. નિષ્ઠ-નેષ્ઠ, નેશ, ખરાબ. હાવાં-હવે. વિમાસી-વિચાર કરી. સોય-તેમ. કળાડી-દુષ્ટ, હલકટ. વૃંદા-જલંધરની રાણી. સંહોદર-એક પેટનાં, ભાઈબહેન. પ્રીછવી-જાણ્યું, માહીતગાર કરી. ધૃષ્ટદુમ્ન-દુષ્ટનો પુત્ર, દ્રૌપદીનો ભાઈ. નવિ-નહીં. નીપજે-થશે, વળશે. આ તલે...તેલ-આ તલ પોચા છે તેમાંથી તેલ કયાંથી નીકળે ? ધર્મરાજ તો નિર્મલ્ય છે.

અખો : સન્તોનો દેશ

સ્વર્ણવાડીક-સોનાની વાડીવાળો, જ્ઞાનના પ્રકાશવાળો. વર્ણુકૂલડે-રંગમેરંગી કૂલેથી. સંતોનું ધામ રૂલકૂલમરી સુવર્ણવાડીઓથી બણે સુશોભિત છે. દિવ્ય પ્રકાશવાળી ભવ્ય જ્ઞાનભૂમિ એ સંતોનો દેશ છે. અણમટયાં-વગર આવરણે જડેલાં, ખુદાં. સંતોના દેશમાં દોહના [મુદંગના] ધ્વનિ વાગી રહે છે. ગીત ગવાય છે પણ ક્યાંથી તે ગીત ગવાય છે તે પણ બાણી શકાતું નથી. ઉષ્ણુ ને શીત-એ દેશમાં નથી દેનાળો, નથી શિયાળો. ઇન્દ્રિય અગોચર-ઇન્દ્રિયોથી ન બાણી, પારખી શકાય એવો સંતોનો દેશ. ગુરુગમ-ગુરુ તરફથી મળેલું જ્ઞાન. વિહંગમકેરી વાટ-પંખીઓનો પથ. સ્વતંત્રતાથી જ એ માર્ગે દેડી શકે એવાનો એ માર્ગ છે.

પિપીલ-ખીડી, પિપીલિકા. મેળો-સમાગમ.

ખિન્દુ ને નાદ-બ્રહ્મના સંગીતનો એક અલંકાર તે ખિન્દુ. નાદ-બ્રહ્મનાદ. અનાદૃત નાદ.

તુરિયાતીત-બ્રહ્મની ચોથી અવસ્થાને પચ્ચર કરી ગયેલાં. જ્ઞાનની ચાર અવસ્થાઓ : જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યા. એમાં સમસ્ત બેદજ્ઞાનનો નાશ થઈ આત્મા બ્રહ્મ બની જાય છે.

અહંવાદ-હું પાણું. મનન-ડૂબકી. ખગાકાર-ખ=આકાર. ખગ=પંખી. પંખીફળી-ગિડતાગિડતા આત્મારૂપ થાય છે ને સંતોના હેરામા જાય છે. ત્યાંથી એ પાછા ફરતા નથી. એ શાશ્વત ધામ છે. આધેરડું-આધું, દૂર.

જ્ઞાનહિમાળે-જ્ઞાનનાં ઊંચાં પર્વતશિખરે, હિમાલયગળે-ઓગળે. જ્ઞાનરસમાં લીન થઈ તદ્રૂપ થઈ જાય. આત્માનો હેરા પામે.

પ્રેમાનંદ : માતાનું હૃદય, ૨ દેવકીના કાલાવાલા, ૩ સત્યની કસોટી

નળે પેતાના ભાઈ પુષ્કર સાથે ધૃત ખેલ્યું ને રાજ્ય ગ્રામ્યું. તેની સાથે વનમાં જતી દમયંતી પેતાનાં બાળકોને માતાના પ્રેમને લીધે તરછોડી શકતી નથી તે પ્રસંગ.

બાકુઆં-બાળકો, બકુઓ. સહેજે ..ગાળ-પ્રેમાનંદે દમયંતીના આ સખ્તે-દ્વારા મામીના સ્વભાવનો અહીં ખ્યાલ આપ્યો છે. મામીને ભાણેજી ભારે પડશે ને ગાળ હશે. દોહલાં-દુર્લભ, અધરાં. દામણાં-ગરીબડાં, બિચારાં. હૈયાથકાં...૯૧રે રે-અરેરેરે ! મારાં બાળકોને મારાથી ભૂલાતાં કે છોડાતાં નથી !

૨ દેવકીવસુદેવનાં લગ્ન થયાં. દેવકી સાસરે જાય છે ને કંસ તેને વળાવવા જાય છે ત્યાં આકારાવાણી થઈ : કંસ ! દેવકીનો આઠમો પુત્ર તારો નાશ કરશે. કંસે બહેનનો વધ કરવા ચોટલો પકડ્યો. દેવકી કાલાવાલા કરે છે.

વીરાજ-કંસ. બિચારી પ્રેમથી ભાઈને માનપૂર્વક સંભાળે છે. મહીએર-માતાનું ઘર, માતૃગૃહ, પિયર. મુદ્રડી-વીંટી. લોકડાં-લોક. ‘ડા’ પ્રત્યય તિરસ્કાર-વાચક છે. કાકીએ સેસ ભરી-દેવકીને માતા ન હોતી. તે પરણી ત્યારે પોસમાં શ્રીકૃષ્ણ અક્ષત વગેરે તેની કાકીએ આપ્યાં હતાં. તંબોળ-પાનનો રસ, નિગાળ. તંબોળ... સાવલીએ-પાનેતર પરનો (સાવલીએ) લાલ રંગ હજી સૂકાયો નથી. હમણાં જ હું પરણી છું. ગગનવાણી-આકારાવાણી, કંસે સાંભળેલો ગેબી રાખ્દ. હમહસ્તી- ઘોડા અને હાથીઓ.

૩ પક્ષી-ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો જેઓ શાપથી પક્ષીપણને પામ્યા હતા તેઓમાનો એક જૈમિનિપ્રધાને હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન કહે છે. હરિશ્ચંદ્રરાજના સત્યની વિશ્વામિત્રે કરેલી કસોટીનો આ પ્રસંગ છે. રાજ્યસમૃદ્ધિ આપી દીધી.

હવે જણિયું ક્યાંથી આપવી ? એ માટે રામરાણીને રાહિતાય સૌ કાશીના બનરમાં હરાજ થાય છે અને વેચાઈને દાસપણું સ્વીકારી ધન મેળવે છે.

શિષ્ટ-જલદી. શીલ-સ્વભાવ. ખાંટ—ઉસ્તાદ.

કાંકપક્ષાળો—ગાલ પર જૂલતા વાંકડિયા બાળવાળો. આપું દ્રવ્ય.. તુજને—શાસ્ત્રમાં નક્કી કરેલી વેચાણદીક્ષમત હું તને આપું. ગોપાળ...તેમ-જેમ ગોવાળીએ ગાય ને વાછરડાને બલાતકારથી ખેંચે તેમ. કથળ્યું—બગાડયું. ઓથે—દષ્ટિ બહાર.

ધીરો : જેને રામ રાખે

પખે-સિવાય. તરણુનો...દાખવે-પ્રભુ ધાસના તણબલાનો સોનાનો મેરુપર્વત બનાવે ને મેરુનું તણખજું કરી બતાવે. નીલાડાથી...બાળ-કુંભારનાં કાચાં વાસણ પકવવાની લઢીમાં બિલાડીનાં બચ્ચાં હતાં તેમને પ્રભુએ બળતાં ભગ્યાં હતાં. ટિટોડી.....રખવાળ-પ્રભુ ! તમે ટિટોડીનાં ઇંડાંને પણ દયાભાવથી બચાવી લીધાં હતાં એવા રક્ષણહાર છે. સંચાણો-બાળ. તકાવ-તાકડું તે. કાતરણી-કાતર. ઢેકે હડિ—ઢેકાથી ચાલે.

રામખળ : છપ્પાએ

૧ અળ-બકરી. ગર્ધવ-ગધેડો. છાર રાખેડી, ધૂળ. જટાધારી (વડવાઈ-વાળો) વડ, દીવામાં બળી મરતું પતંગિયું, પાણીમાં નહાતી માછલી, ધ્યાનકૂબ્ધ બગલો, દિનકાતરી લીધેલું ઘેરું, દાઢાળો બકરો, રાખમાં આળોટતો ગધેડો, વગર સમજે રામનામ બોલતો પોપટ, ઢેલને તરછાડતો તોરી મોર, સૈાનું ખાતો ફૂતરો : આ સૌ વગર સમજે વર્તનારાં છે. એમને જ્ઞાન નથી. એમને માટે મોક્ષ ક્યાંથી હોય ? જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને ધર્માચરણ કરે એ કાવ્યનું હાર્દ છે.

૨ મોળીકર્મ—નાકવાટે પાણી પીવાની ક્રિયા. ઈશ્વર.....છે—જ્યાં પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે અનુભવ નથી, ભાવનામાં ભ્રષ્ટાચાર છે ત્યાં પ્રભુ ન જ મળે. મનસા.....છે—મન ચંગા [પવિત્ર, સિદ્ધ] તો કથરોટમાં ગંગા. જેનું મન પવિત્ર છે તેને માટે ધરની કથરોટમાં સ્નાન કરે તે પણ ગંગાસ્નાનસરખું પવિત્ર કરનાર છે.

૪ જન્યું-જનમ્યું. કિત્તરજક્ષો-ચક્ષો અને કિતરો એ દેવેશનિ ગણાય છે ને ગાન સંગીત કરે છે. મધવાદિક-ઈન્દ્ર અને બીજા. દિગપાળ-દસ દિશાના દસ રક્ષક દેવતાઓ.

૫ માંધાતા-સૂર્યવંશીય ઈર્ષવાકુલનો રાજધિરાજ. દિલીપ-સૂર્યવંશીય રાજા છત્રપત-છત્રપતિ, જેના ઉપર છત્ર ધરાતાં તેવા મોટા રાજા. જનક-જનકવિદેહી, વેદાન્તી. ભન્ડવી-ગંગા. જન્હુરાજ તપ કરી ગંગાને સ્વર્ગમાંથી ઉતારી લાવેલા. ચિરથાવર-સ્થિરસ્થાવર, દંઢ, અચળ, શાશ્વત.

૬ હેમમેરુ—પૌરાણિક મેરુપર્વત સેનાનો હતો. આશાપી અરણ્યવર્ષે સ્થા—આશાપી સાગરના પાણીમાં બધા ય બળી ગયા છે. કોઈની આશાના ખાડા પૂરી શકાયા નથી.

૭ ક્ષીર—દૂધ. વશીકરણ—વશ કરવાની કળા.

૮ સામદ—સામન્ત, રાજ્યોદ્ધાઓ.

૯ અંતકાળે બાંહે બળે—સતી સ્ત્રી પતિ મરતાં તેની સાથે [બાંહે] જ બળી મરીને અનુગમન કરે.

૧૦ સારખી—સરખી. શામળ ઘણી વાર રાખ્દોને મચ્છી નાંખે છે.

નરભેરામ : કવિ લૂંટાયા ત્યારે

ધોળાં—ધોળ, ગીત. જુગત—જુગતી, યુક્તિ. બાંજ આખ્ય—તંબાકુ આપ. ઠાકરડાલુંટારાઓ લૂંટવા પહેલાં તંબાકુની માગણી કરતા. દોટી—ખાદી, ગંજિયું, પછેડી. નેમ—નિયમ, ટેક. ચોખાનીનો કડકો પહેર્યો—ચાર લીટી પાંડેલી ચોકકીની ભાતનું પંચિયું, નાવણિયું પહેર્યું. તૂંડયો—તુષ્ઠ થયો, ખુરા થયો, રીઝયો. વહાર—મદદ. નિર્વાણ—નક્કી. લૂંટનારાઓ ઉપર જીલમ નહોં કરવો એમ મેં પટેલોને નક્કી સમજાવ્યા. વેદિયાનાં...બહાલા!—ડાકોરના પ્રિય ઠાકોર ! મારી ટીપના દાણા મક્કત જીવ્યકનારાઓ જ્યારે દુભાયા ત્યારે મેં તે જ દાણા તેમને જ આપી દઈ પૂરા કર્યાં. કવિની ઉદારતા વેઠની પદ્ધતિવખતે નોંધવા જેવી છે.

દયારામ : બાળલીલા, ૨ મને શરણે લે।

કોટિ—કરોડ. કદપ—જગતની ઉત્પત્તિથી માંડી તેના નાશ સુધીનો વખત. જંગરી—ઝાંઝરિયાં. બાજુબેરખાં વગેરે—આ ગુજરાતી બાળકનાં ધરણાં છે. સાંગજી—વાધનખનું બનાવેલું તાવીજ, માદળિયું. માછ.....કીધું—ચરોદામાતા કૃષ્ણને નજર ન લાગે તેથી મેંશનું ગાલે ટપકું કરતાં. લીલવટ—કપાળ. જૂમણવેળિયું—એ નામનાં ધરણાં. ખિટળીઆળા કેશ—વાંકડિયા વાળ. નવનીતપ્રિય—માખણ જેને વહાલું છે તેવાં. ગોળીરવે—વલોવવાનાં ગોળો ને વાંસ. પાનો—ધાવણુની શેર, સેડ, ધારા. કોલા—ચુંબન, બચ્ચી. ભામણાં—મીઠડાં. કદમ—કાદવ. બહેક—સુગંધ. બરાસ—કસ્તુરીની ભત. વછ—વત્સ, વાછરડું. નેતિ—એ નહોં, એ નહોં, પાર. નિગમ—વેદ. ક્રીડામ્બવતાર—લીલા કરવા માટે કૃષ્ણ જગતમાં અવતર્યા હતા તે હકીકત.

૨ અડંબી—આડાઈ. બિરદને બટ્ટો—ટેકને લાંછન. પરા—દૂર. પર. સુકુમાર—સુકુમાર, કુમળા. બધેને—બેને, મને બક્ષાને ને આપને પ્રભુને. વરો—ખર્ચ. પ્રમાણ...કાજ—વગર માપે. મારું બળ માપશો તો મારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. સર્વ સદ્ગુણ થશે.

ગિરિધર : દશરથપ્રાણત્યાગ

કેકેયીના ખટરાગથી રામને ચોદ વર્ષનો વનવાસ મળ્યા ને પુત્રવિયોગથી દશરથ મૃત્યુ પામ્યા તે પ્રસંગ.

સુમંત—રામનો સારથી. અવધપુર—અયોધ્યા. પ્રેતસમાન—મુડહાજેવી, મૃત, શોકલીન. સરવસ—સર્વસ્વ, બધું જ. વેદેહી—સીતા, જનકવિદેહીનાં પુત્રી. પુરુષપુરાણ—પુરુષોમાં જૂના, પુરાણ, આદ્ય, પહેલા. શૃંગવેલ—ગંગાતટ પરનું ગામ. નિરાહાર—નકોરડા ઉપવાસી. હુતાશન—અગ્નિ, હોમેલું ખાનાર. આરત—દુઃખી, આર્ત. નિર્વાણ—નકી.

લજ્જારામ : બાળુડા અભિમન્યુ

સુભદ્રાએ અભિમન્યુને બાળક કહી યુદ્ધમાં જવાનું માંડી વાળવા કહ્યું હતું ત્યારે અભિમન્યુએ તેને ઉત્તર આપેલો તે પ્રસંગ. વશિષ્ઠ—નાગ.

નિષ્કુળાનંદ : જંગલના જોગી

તૃણસાયરો—ધાસનાં તરણાંરૂપી પથારી. તરુતળ—ઝાડની નીચેની જગા ઝરકશી—સોનેરી તારના વણાટના. શીતધામ—ઠંડી તે તાપ. લશ્કર લાવ—મોડું લશ્કર. પેંજર—જોડા. પાવ—પગ. ધનદારા—પૈસો અને પત્ની. કુળ...થયા—કુટુંબના સ્નેહીજનનો અને નામનો ત્યાગ કર્યો એ સૂચવવા પોતાનું નામ નિષ્કુળાનંદ પાડ્યું હતું.

બાપુસાહેબ ગાયકવાડ : બાપુ પધાર્યા સતધામમાં

નીરાંત—નિસાનમાં—કવિના શુરૂ નિરાંતભક્ત, (૨) શાંતિ. નીરાંતશુરૂએ આપેલી એધાણીના પ્રભુગામમાંની મોક્ષની શાંતિમાં કવિ પધારે છે એમ એમને મૃત્યુની અગાઉ અગમચેતી થઈ હતી. ચોંપે—સાવચેતીથી. સુરતા—ધ્યાન.

રણછોડ : અન્નદેવને

સવાપહોરે—મોડાં, તડકો ચડયે. સોળ ધડી—બપોરના મધ્યાહ્નના ખાર.

લજ્જનો : હંસારાજને, ૨ દૂકડું વૈકુંઠ, ૩ દુનિયાનો ડાહ્યો

હંસ—આત્મા—શરીરને છોડી બીડી જાય છે ત્યારે તેને કરેલું સંબોધન એ આ લજ્જનો પ્રસંગ છે. ગોંદરે—ભાગોળે, પાદરે.

૨ દૂકડું—પાસેનું. નીવારી—ફર કરી.

૩ નાહક—મિથ્યા, અમરથો. નીર વલોવ્યો—પાણી વલોવ્યે શું નીકળે ? કંઈ નહીં.

દલપતરામ કવીશ્વર : ચંદ્રોદય, ૨ નમેલી ડાસી, ૩ ગુજરાતી વાણીનો વકીલ

આદિત્ય—સૂર્ય, અદિતિપુત્ર. પત્રગરાય—નાગરાજ. નટવો—નટ, નૃત્ય કરનાર. શરાંક—ચંદ્રનું લાંબન, લાખુ, ડાઘ. સુધાંશુ—અમૃત જેવાં જેનાં કિરણો છે તે ચંદ્ર.

ગુરુ...સાત—ગુરુના [બૃહસ્પતિના] ચાર ઉપગ્રહ ને રાનિના સાત. વિચિત્ર દર્શાનલિપ્ત—લોઠાની એક નળીમાં કાચના કટકા ગોઠવેલા હોય છે તેને જેમજેમ ફેરવીને જોઈએ તેમતેમ તરેહતરેહના રંગો દેખાય છે.

૨ અછતી—ઢાંકી, ખોવાઈ ગયેલી. જરાની છાયા—પડપણની દશા. બંધ વિખાયા—બંધ તૂટ્યા, ઢીલા પડ્યા.

૩ દલપતરામ કવીશ્વર વડોદરાના મહારાજા ખંડેરાવની મુલાકાતે ગયા તે પ્રસંગ. રાજાઅધિરાજ—રાજાધિરાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડ.

નમદાશંકર દવે : ફરી જોખનિયું આપે, ૨ વીર પુરુષ તે કયાં છે ?

હિન્દને થાપે—હિન્દુસ્તાનને એકવાર ફરીથી પગભર કરે. સરાપે—શાપે, બદદુવાથી. અલાપ—આલાપ, ગીતનો પ્રવર્ણિત સૂર. પુત્રપુત્રી.....વિલાપે—જે હિન્દ એકવાર પોતાનાં પુત્રપુત્રીની કીર્તિનાં ગીત ખાતો હતો તે આજે તેમને માટે વિલાપ કરે છે.

૨ નર્મદ અહીં નીચેના મહાપુરુષોના ઉલ્લેખ કરે છે:—

નક્ષત્રિય પૃથ્વી કરનાર ભાર્ગવ પરશુરામ, રાવણાદિ રાક્ષસોને રાજનાર રામ, કંસ, શિશુપાળ ને મૂરને મારનાર કૃષ્ણ, કારસેને સંહારનાર કૃષ્ણ. ભીમ ને અર્જુન અને શક યા સિંચિયોને હરાવી ભગાડનાર વિક્રમાર્દ. આવા વીરો હતા છે ? કેશવરામ ભટ્ટ : ઇશ્વરપ્રાર્થના

પથ્યાપથ્ય—લાભનું ગેરલાભનું. અનાદિ વૈધ—જેને આરંભ [આદિ] નથી એવા વૈધ, પ્રભુ. ટંચા—ઓછા. મહામૂંઝારો—મોટી અકળામણ. માણુ વજ્રો—સાધનોનો મહાનાશ થયો છે, હું તો અરક્ષિત મારા જીવનરૂપી કિલ્લામાં સપડાઈ ગયો છું.

નરસિંહરાવ દીવેટિયા : સહસ્રલિંગના કાંઠા ઉપરથી પાટણ, ૨ જળધોધ

સહસ્રલિંગતળાવ—મધ્યકાલીન પાટણનું હજારો શિવાલયોથી શોભતું સરોવર. રાણીવાવ—ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીના સ્મરણમાં બંધાયેલી એક વખતની રાણીવાવ. ખૂરજ—મિનારા. કુમારી સરિતા—સરસ્વતીનદી. તુપે—તુંથી, તારાથી.

ઈશ્વર કરુણા.....તુપે—પાટણ, ખરેખર પ્રજાની કૃપા તારા ઉપર આ નદીરૂપે વહે છે. તે આહું હસતી તારા ઉપર પ્રેમ કરે છે અને તને ભેટે છે. અનંત યુગ પહોંચ્યું—અણઅટક્યા યુગો સુધી માત્ર રનેહાળ મૃદુ શરીર [સરસ્વતીને પ્રવાહ] તેમ ને તેમ રહેશે. સરખાવો આ સાથે નર્મદે વર્ણવેલી સુરતની પડતી.

૨ ફેનહાસ—ફીણરૂપી હાસ્ય. નિસાસ—નિસાસા, બિની વરાળ. ફિગુણ—બેવડો. સમભાવ—એક જ લાગણી [ભાવ] ધારણ કરતાં. ઘોરનાદી—ભયકર અવાજ કરવાવાળો. ઈર્ષ્યાકટારી—અદેખાઈરૂપી કટારી. મૃગજળો—ઝાંઝવાનાં પાણી. સુષુપ્ત—સુતેલા. સુવાધ—સારું વાદન વગાડનારી. પ્રયુક્ત—જત્રત. આ વાદ્યને...ભાવે—મારા આ હૃદયના સંગીતસાજને તો કરુણરસ રહે છે.

મણિશંકર ભટ્ટ (કાન્ત) : મહેમાનોને

પુન :—ફરીથી. દિનચર્યા—રોજનો કાર્યક્રમ. ગિરિશંગો—પર્વતનાં શિખરો, ઉચ્ચ સંસ્કારવાળાં અતિથિ. શુશ્રૂષા—સેવા, સરભરા. લક્ષિત—કામળ.

દામોદરદાસ બોટાદકર : વિશ્રાન્તિ

સૌરભ—સુગંધ, પુરાણો. તપ્ત—તપેલા; દુઃખી. તોષણે—સંતોષ આપજો. ઉરધામ—હૃદયના તાપ. રવિકર—સૂર્યનાં કિરણો. અનલ—અગ્નિ. ધોમ ધખ્યો—આકાશ તપી ગયું, ખરે તાપતાપ થઈ રહ્યો. મૃગજળ—ઝાંઝવાનાં પાણી, વ્યર્થ આશાઓ. રજના ડુંગર—વંટોળિયા. વિષમ દિવસમાં—કપરા, દુઃખદ દિવસમાં. અવશિષ્ટ—બાકી રહેલો. સ્વજનસંઘાત—પોતાનાં ઈષ્ટબંધુઓના સાથ. વીતક—દુઃખ, હેરાનગતી. અવર—ખીજો, અપર. છુંકક—હરામખોર, લૂંટારો. અગતિકર્ના—ચાલી ન શકે તેવાંનાં. રાન-વન. ગમનબળ—ગતિની શક્તિ. અડવડતાનો—ઠોકર ખાનારાનો. કુલિશ-વજ. ‘કુલીશ’ પણ જોડણી છે.

સુરસિંહજી ગોહલ (કલાપી) : પ્રથમ નિરાશા

કાલમુખે જવા-મોતના મોંમાં જવા, મરવા. મણુ-ધા. તમ પદમાં-તમારાં પગલાંમાં. ઉખા—ગરમી.

અરુદેશર ખખરદાર : શંખનાદ

તણખે-શૌર્યરસથી બળે. મરસિયા-શોકગીતો. ધર્મ સ્વદેશયત્રી.....દીપાવે-જન્મમુખિ પ્રત્યેના ધર્મથી લડતાં લડતાં મરવું એ મોતને શોભાવે છે. અદલ-૧ આબાદ, ૨ કવિનામનું સૂચન.

ઝવેરચંદ મેઘાણી : હસતું પંખી

જંજિર-બેડો. જખાનનાળાં-ખોલરૂપી તાળાં. કલમો-ખેતો, શ્લોકો. ચિકારે-ચડચડ અવાજ કરે.

ચંદ્રવદન મહેતા : ખેતી

લોકકહેતી-લોકોની કહેવત : કરે ખેતી તો થાય કૃષેતી.

પૂજાલાલ દલવાડી : પુરાણ પાઠણના અવશેષોમાં

અવશેષો—ખંડિયેરના રહેલા દૂકડા. ગુરુ-મોટાં. ખિરદાવલી-ટંકીલાપણાં. સમુન્નત-ખૂબ જ જાયાં. દિગ્નતરાલ-દિશાઓના મધ્યપ્રદેશો. જહાજ-વહાણ. તુરંગ ઘોડા, મોભાંનાં ઘોડા, મોટાં મોભાં. વિદ્યારીને...સાહસે--વિનાશ કરતા ખરાબ રિવાજો નાખૂદ કરીને પરાક્રમ કરવા દરિયાપાર જઈ રત્નોની દોલત લાવતા. કપિલ--શત્રીચોળ. ભગીરથ...ઊતારશે ?-ગુજરાતમાં કોઈ બીજો ભગીરથ પાકી પાઠણના વિનાશની આ રાખોડીમાંથી શું નવી ગંગા નહીં વહેડાવશે ? પાઠણની ફરીથી ઉન્નતિ નહીં થશે ? અધોગતિ...ઉદ્ધારશે ?-તે ભગીરથ શું પોતે નીચે આવીને પાઠણના અમર પ્રાણને એકવાર ફરીથી પુનર્જન્મ આપશે ?

ઝીણાભાઈ દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ) : ધોબીનું ગીત

રજનીચીર-રાત્રિનાં કપડાં, સૂર્ય રાત્રિના અંધકારને દૂર કરી પ્રકાશવંત કરનાર છે. દિન...રામ-પ્રભુ ચોનીસે કલાક જગતની માનવતાને ધોબીરૂપે શુદ્ધ કરે છે. અટકે ન પલવાર-પ્રભુ તો સતત વણઅટકયો પાપ ને અંધકાર ધોયા કરે છે. પ્રુથ્વપ્રતાપ-શુદ્ધિ ને પવિત્રતારૂપી તાપે કપડાં સૂકવાય છે. રાતે...લીલાલહેર-રાતે પ્રભુ સાથે ભક્તિનૃત્યાદિનો આનંદ ભોગવીશું.

સુન્દરજી ખેડાઈ : હું શું માગું ?

ધન તિમિરે-ધીચોધીય અન્ધારે. નિત્યવિકાસ-ચાલુ ખીલવટ, પ્રગતિ.

લાનુશંકર વ્યાસ (બાદરાયણ) : બીજું હું કંઈ ન માગું

આર્તતલો-દુઃખીનો. અખંડિત-ચાલુ, સતત, વણઅટકી.

મગનલાલ પટેલ (પતીલ) : સોગટી

ગુઝરાન-ઝરણુપોષણ. ઝઈફી-જુદાવસ્થા, ઘડપણ. વજૂદ-દમ, કીમ્મત.

ત્રિભુવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ) : કોણ ?

ચિરંતન-હંમેશના. સુરભિત-સુગંધીવાળો. પુલકિત-રામાંકુરવાળો. મુખરિત-ખોલાયસો. રસાળ-રસથી ભરીભરી, મીઠી. સાખ-ઝાડ પર પાકું થયેલું ફળ. બાળે-વાળે, વાગે. ઝંખનઝાળ-ઝંખના, તાલાવેલીની આગ. ફલંગે--મોટાં પગલાં ભરે. અંતરની...ચેતનરૂપ !-હૃદયના એરણ ઉપર આત્મારૂપે કોની હથોડી પડે છે ? હૃદયના ઉપર આત્માની છાપ કોણ પાડે છે ? રૂપ-જીવનની ઊંડાઈ, રસરૂપ.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી : મંદિર

કનકમૂર્તિમહી-પ્રભુની સોનાની પ્રતિમામાં. ફૂળે-ઉત્પન્ન થાય; નિધન-ગરીબ, ગરીબોની હજી કોઈની વહાર નથી. દેવ પણ કેદીજેવા મંદિરોરૂપ કેદમાં પૂરાઈ બહેરા બની ગયા છે.

ઉમાશંકર જોષી : મોરી ગુજરાત

ઝાઝેરી-ઝાઝી. કવિતામાં 'ઝાઝેરી' પ્રયોગ થાય છે. સાબરના મહાંની સોણાલાલ સુણાવતી-જેમાં શૂરવીરોનાં સ્મરણ કરાવતી સાબરમતી વહે છે તે ગુજરાત.

મર્મર-પાણીના વહેણનો અવાજ. સમદર-સમુદ્ર. દૂંકો-શિખરો. ટાડલે-શિખરે, શૃંગે, ટોચે. અમીમીટ ભિમટે-અમૃતજેવી મીઠી નજર ખુલે. હીર-સ્નેહ. મેઘમઠિ-મેઘના સૂરજેવા મીઠા. નમણી-નમેશી, સુંદર. નમીને ચાલતી. નર્મદની... જીવવી-ગુજરાતના મહાન સેવક નર્મદજીવું ગુજરાત માટે જીવન જીવવું એવું દુર્લભ જીવન ગુજરાતીઓએ ગુજરાતને અર્પણ કરવું એ તો દુર્ધટ છે. કવિ તેવું કરવાની પ્રેરણા આપે છે. ગાંધીની...જીવવી-ગુજરાતની સેવામાં ગાંધીજીએ જે સ્વાર્પણભર્યું 'અધરું' જીવન ગાળ્યું છે તેવું ગુજરાત તમે જીવનમાં પચાવો એ પણ સહેલું નથી. એવું તો ગાંધીજી જ કરી શકે.

અમીદાસ કાણુકિયા : નિર્દોષ અજ્ઞાન

આસ્થ-મુખ. કાલાખિધ-કાલરૂપી સમુદ્ર. અતલ-જિંડા. કાલાખિધનાં...પ્રેમ-મોતી-નિર્દોષ બાલકનું મુખ જોતી માતા જાણે જિંડા સમુદ્રના નીરમાં મોતી શોધતી હોય તેવી લાગે છે. ખેલવાના-રમકડાં. નિર્દોષ બાળકને જ્ઞાન કયાંથી કે તેનો પિતા સ્વર્ગસ્થ થયેલ છે.

લોકગીત

જસમા ઓડણ માટે દંતકથા કહે છે તેમ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવને ગાંડપણ લાગ્યું હતું. એ સતી હતી. તેણે સિદ્ધરાજની રૂપલાલસાને તિરસ્કારી કાઢી હતી.

છાણકેર-છાણાં વીણુનારી. બીજેરી-એક જાતનું ઝાડ. અગનારા-આકાશ. બટેરાં-ચપણિયાં, કોડિયાં.

ગંધવિભાગ

નર્મદાશંકર દવે: ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ ૨ સ્વદેશાભિમાન

ડાકટર ભાઈ દાજી-સુબાઈના એક સુધારક ડાકટર. એમણે મહારાજા લાયબલેકેસમાં સુધારકોને નિડરતાથી મદદ કરી હતી. વહી-ચોપડાની નોંધ, ઇતિહાસ. સીતાજીનો સોહેલો-અજ્ઞાન-દનું રચેલું ગીત. જરાસંધ-મગધનો

રાજ, કૃષ્ણે જીમને હાથે મરાવેલો. દિગંબર-જૈનોની ત્રણ પેઠાભતિ : દિગંબર, શ્વેતાંબર ને સ્થાનિક. રણજયત્રી-યુધ્ધક્ષેત્રમાં મેળવેલ જયનો ચરા. જશવંત-કીર્તિ આપનારું. માનવધર્મશાસ્ત્ર-મનુષ્યોની કુરુજેનું નિયામક પુસ્તક. સંધું-ખંધું. સદુદેશે-સારા હેતુ વડે. સજ્ઞાનભાવે-જ્ઞાનપૂર્વક, બુદ્ધિથી, સમજને કાર્યથી.

૨ નેત્રીદારો-ચરોગાન કરનારા, છડી પોકારનારા. શિરબંદી ઘોડા-જૂના વખતમાં રાજાઓ સરદારોને અમુક સરતે ઘોડા આપતા. ખાબું-ખાવાને પદાર્થ, ખાદ્ય. ભૂમિસંબંધી-રસાયનશાસ્ત્ર-ખાતર વગેરે નાંખવાથી ભૂમિ રસાય થાય તે જ્ઞાન આપતું શાસ્ત્ર. વર્ષાણુ-વર્ષાસન. રાષ્ટ્રશાસ્ત્ર-વ્યુત્પત્તિનું શાસ્ત્ર.

નંદશંકર મહેતા : બે વેદાંતી બ્રાહ્મણો

નંદશંકરની નવલકથા 'કરણધેલો'માં માધવ પ્રધાનને મળેલા બે બ્રાહ્મણ લેખકારા. વેદાંતીધર્મ-બ્રહ્મસંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે વેદાન્ત. તે ઉપરથી નક્કી કરેલો ધર્મ. નજરબંધી-હાથચલાકી, બહુ, પ્રાકૃતિક-પ્રકૃતિને લગતા, કુદરતસંબંધી. કારાગૃહ.-કેદ, જેઈલ.

મહીપતરામ નીલકંઠ : પંચાસરનો ઘેરો, ૨ વનરાજનો જન્મ

ગુજરાતમાં ગુજરાતી રાજાઓનું રાજ્ય ઝીંઝુવાડા પાસે પંચાસરમાં હતું. ત્યાંના જયશિખર રાજા ઉપર કલ્યાણના બુવડે આક્રમણ કર્યું હતું તે ઐતિહાસિક પ્રસંગ. મીર-બુવડનો વીર સામંત. સુરપાળ-જયશિખરનો સાળો અને બનેલી ક્ષીર દૂધ. અતુલ્ય-અતુલ, અનુપમ. સહગમન-પતિ પાછળ સતી થઈ બળી જવું તે. નિર્વશ-અપુત્ર. બિનવારસદાર. નખોદ-સત્યાનાશ, અપુત્રતા. તર્ક-તરંગ, કલ્પના. રિપુદળ-દુશ્મનનું લશ્કર. કુમક-મદદ. પુરીજનો-નગરવાસી.

૨ વનચરો-લીલો. માસ ભરાઈ જવાથી-ગર્ભના નવ માસ પૂરા થવાથી. પ્રસવ-બાળકજન્મ. કસબો-તાલુકો. છળી મરીશ-ડરીને મરીશ.

નવલરામ પંડ્યા : ઠાંગ કરવાની કળા, ૨ વૈધ અને ઠાકર

ફ્રેંચ ભાષાની સાહિત્યકૃતિનું અંગ્રેજીમાં Mock Doctor નામે નાટક બિતારેલું તે ઉપરથી નવલરામે 'ભટ્ટનું ભોપાળું' ગુજરાતીમાં યોજ્યું છે.

ભાખું-ખાખું-ઉઠાવગીર. અશ્વનિકુમાર-દેવોના વૈધભાઈઓ, સર્વ વૈધવિદ્યાના બહુકાર. તુષ્ઠમાન-પુરાપુરા થયેલો. પીનલકોડ-ફેાજદારી ગુનાહોની ધારાપોથી. અધરણી-સીમન્ત, પહેલી ગર્ભાવસ્થા. પહેલીઆં-કલદાર ચલાણી રૂપીઆ. ચમદાર-સ્વર્ગનું ખારણું.

હુંડી-શરાફીને ત્યાં રૂપીઆ ભરી તેની નોંધનો પત્ર અપાય તે વઢાવી નાણાં ગામપરગામ વસુલ કરાય, એક સર-વ્યાજ. સાડાસાતનો પા-મંદિનાના શ્રીસ દિવસ ને તેનો થોથો ભાગ તે સાડાસાત. તેના આંક ગુજરાતના ન્હાતા શિક્ષણમાં હતા. માથેનો-અર્થ. પ્લાઠર-પોટીસ.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી : લીલાવતીનો સર્વસ્વત્યાગધર્મ

સરસ્વતીચંદ્રના લેખક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની પુત્રી લીલાવતી. ગોવર્ધનરામે પોતાની પુત્રીનું જીવનચરિત લખ્યું છે.

શ્વશુરશ્રુ-સાસરું. સ્ત્રીધન પદ્ધતિ-સ્ત્રીની સ્વતંત્ર મિલકત. લગ્નવખતે તેને પતિ તરફથી મળે છે તે. વિત્તોપાર્જન-ધન કમાવું તે. મોધમ-ગોળગોળ, બાંધીને. ઋણુમુક્ત-દેવામાંથી છૂટું. સૂક્ષ્મ ધર્મ-ફરજનો માર્મિક ભાગ. નિમિત્તભૂત-સાધનરૂપ, કારણરૂપ. ઉધરાવવું-ખર્ચ ખાતે લખાવવું.

મણિલાલ દ્વિવેદી : ચોગ્ય માતા

કથવા-કહેવા. વાણીગત-શબ્દોમાં ઉતારેલો. બેવચની-ફરી જનાર. સંકલના-સાંકળ, સંબંધ. નિરંકુશ-સ્વતંત્ર રીતે. ઔત્રત્ય-ઉત્તરિત. ઐહિક-આ દુનિયાનું. આતુભિક-આવડી દુનિયાનું, મૃત્યુ પછીની. નિર્ણેતા-નિર્ણય કરનાર, નિશ્ચય કરી વર્તનાર. અભિન્ન-એક, જુદો નહીં તે. લીનતા-એકાકાર થવું તે. આત્મચમન-પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર કાંબુ, પ્રભુતા. સહાયશીલતા-મદદ કરવાનો સ્વભાવ. અપ્રતિમ-અતુલ, અનુપમ. ખગોળશાસ્ત્ર-આકાશવિદ્યાનું શાસ્ત્ર. મહત્તમ-મોટામાં મોટું. સદ્ગતિના-શુદ્ધ ભાવ. આપાર-કાર્ય. નિદાન-ઉપાય.

રમણભાઈ નીલકંઠ : નાત મળી

સનધ્ધ-સજ્જ, તૈયાર. સાર્થકય-સફળતા. લગનગારો-લગનસરા. લગનની ઋતુ. જૂલુહત્યા-ગર્ભના બાળકનો ઘાત. અજ-ખકરો. છાગ-ખકરીનું બચ્ચું. મેદસ્-ચરખી. વપા-મળ્લ. લક્ષણ-લક્ષિત અર્થ. પીનપુષ્ટ-જડો ને ખાધેલપીધેલ. શિખા-કર્તન-ચોટલી કાતરવી તે. વ્યતિકમ-બલિટો કમ. ગરોડા-ટેડના ગોર. ગુરુ, ગરુ, ગરોડા એમ શબ્દ પડતો ગયો છે. દક્ષ-શિવના સસરા દક્ષ પ્રભુપતિના યજ્ઞમાં શિવનું અપમાન થવાથી પાર્વતી બળી મુઆં ને મહાદેવે આવી યજ્ઞનો નાશ કર્યો હતો.

મહાત્મા ગાંધીજી : પ્રિટોરિયા જતાં

કૃથલિક-ક્રિશ્ચિયનધર્મના પંથો : રોમન કથલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને જૂનું અર્થ (દેવળ). જમેઉધાર-આવક જમેમ અને ખર્ચ ઉધારખાનુએ નોંધાય છે. પ્રોમિસરી નોટ. મુદતબંધ પૈસા ભરવા માટે લખી આપેલું ખત. ભાતીગર-કાળો, ગોરો નહીં તે. રંગદ્વેષ-આમરીના રંગ માટે માનવમાનવોમાં તિરસ્કાર હોય છે.

વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ : પ્રોફેસર કાશીરામ સેવકરામ દવે

જન્મ-પ્રમાણિક. વિરાહ-નિર્મળ.

જયસુખલાલ મહેતા : સ્વર્ગસ્થ ભાઈ રણજિતરામ

અનુનગીતા-ધનાભક્તનું કાવ્ય. લાવાનો રસ-જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી નીકળતો ધગધગતો રસ. મીઠીબાઈ-જીમની માત્ર મીઠી જ વાણી. રણજિતરામ કંડુનું સત્ય કહી દેતા. કુદલક-છાછરા. બરધરી-ભટ્ટુંદરિ, અહીં ભેખ ધરનાર.

હતાત્રેય કાલેલકર : દેશાંતરમાં ગુજરાતીએ.

સમરસ- એક સરખો રસ લે તે. એતાપ્રેતા-સેજભેજ.

કનૈયાલાલ મુનશી : વિદ્યાર્થી સુદર્શન

નાનો ત્ર્યંબક-વાંકનેર આર્યહિતવર્ધક નાટક મંડળીના સ્થાપક ને સફળ અભિનેતા, ત્ર્યંબકલાલ દેવશંકર રાવલ. ફ્રાઈડરિક્સે કવિ-એ. કે. ફ્રાઈડરિક્સના પ્રશંસક કવીશ્વર દલપતરામ. પૅન ઇસ્લામ-ઈસ્લામનું સંગઠન. ખીલાફત-ખલીફની ગાદી.

નિર્વિકારિતા-ઈદ્રિયવશપણું. હિમવાન ગૌરીશંકર-ધવલગિરિ અથવા ગૌરી-શંકર એ શિખર ઉપરથી પર્વત ગૌરીશંકર કહેવાય છે. તક્ષશિલા-પંનખનું પ્રાચીન વિદ્યાધામ. ભીષ્મ-શાંતનુ ને ગંગાનો પુત્ર, બ્રહ્મચારી, ઔર્વ-ભૃગુઓ. આ તક્ષશિલા ના...હવું-કૌટિલ્યની સરખામણી ભીષ્મ ને ઔર્વ સાથે લેખક કરે છે. કૌશિક-વિશ્વામિત્ર. વિદિ-સલાહનાં કહેણું. નારાયણ હેમચંદ્ર-જાણીતા ગુજરાતી લેખક. એમણે બંગાળીમાંથી સંખ્યાબંધ ભાષાંતરો કર્યાં હતાં. ત્રાતા-રક્ષક. જૈહર-મુસલમાન યુગમાં હિન્દુ પુરુષો યુદ્ધમાં ખપી જતા તે પહેલાં સ્ત્રીવર્ગ ચિતા ખડકી બળી મળતો. રેકૉટ-સર વૉલ્ટર રેકૉટ. રેકૉટલેડના પ્રસિદ્ધ નવલકાર ને કવિ. એમની એક નવલકથા આઈવેનહો હતી તેમાં સુંદર સ્ત્રીજાતિના રક્ષણ ને પ્રેમ અર્થે યુવકો પ્રાણપાંપણ કરતાં પણ ડરતા નહીં એ વર્ણન છે. કુએડરો-મુસલમાનોના જુલમથી ખ્રિસ્તિઓના તીર્થ જીરુસલેમને બચાવનારા યુરોપીય ધર્મવીરો. પ્લેક નાઇટ-એડવર્ડ ત્રીજોનો પુત્ર.

ધનસુખલાલ મહેતા : બહાદુરીનો બદલો

જિનિંગ પ્રેસ-૩ પીલી તેની ગાંસડીઓ બાંધવાનું કારખાનું. કુપહો-અચળ પદ, ધોળ. ચતુરંગી-ચાર અંગની-હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને અંગ્રેજોની. લવિષ્યનો નર્ઈ-જાણીતો ક્રિકેટખેલાડી લક્ષ્મીદાસ નર્ઈ. ફરહાદ-શીરીનના પ્રેમમાં ફના થનાર પ્રેમી. હતાશ-નિરાશ. સડક-મૂઢ. ધરખમ-બળવાન. રાઠોડી-સખ્ત. વિદુદ્વેગે-વિજળીની ઝડપથી. હસ્તધૂનન- શોકહુંડ. વ્યક્ત કરી-દર્શાવી. વિજેતા-જીતનાર. આમન્યા-મર્યાદા, માનવૃત્તિ.

ગૌરીશંકર ભેષી : દોસ્તી

તુરગ-ઘોડો. ગામેલી-ભાયાત. દરબાર-ઠાકોર. છપ્પનનો દુકાળ-વિક્રમ સર્વત્ર ૧૯૫૬ સને ૧૯૦૦ નો. અમલકસુખા-અશીશુનાં પાન. ભય-બાથ. નિઃશબ્દ-શૂન્યહીન. વ્યોજિત-કરડાગીના બોલ. અત્યાગ્રહ-હઠ. વિહ્વળ-ગભરાયેલા. વ્યગ્ર-ભેચેન. આશ્વાસન-દીકારો. સંસારના ઘાટ-સંસારના પ્રસંગ. અરેરાટી-દયા. રણચંદ્રી-રણક્ષેત્રમાં લડનારી ભયંકર દેવી, ખૂની.

અખાલાલ પુરાણી : ફૂલ

અપરિમેય-માપી ન શકાય એવો. સાહજિક-કુદરતી. બનાવ. આવિર્ભાવ-પ્રગટતા. યથાર્થ-વાસ્તવિક. સંભાર-સામગ્રી. પાર્થિવ-સ્થૂલ. ડા. જગદીશચંદ્ર બોઝ-બંગાળના વૈજ્ઞાનિક. જીવનપ્રદ-ચેતન આપનાર. સંચય-સંગ્રહ. દ્રવે છે-રસથી ઝમે છે. અભાવ-ગેરહાજરી. કૃત્રિમ-બનાવટી. અભીપ્સા-ઇચ્છા. ઉદાત્તતા સ્વભાવનું ઉન્નતપણું, ઉદારતા. વિસર્જન-ત્યાગ, વિદાયગીરી. વિશિષ્ટ-ખાસ, સવિશેષ. સંસર્ગ-પરિચય. સંગોપન-રક્ષણ. સંવર્ધન-ઊછેર, વાતસલ્ય-ખાલક પ્રત્યેનો પ્રેમ. ઇષ્ટ-ઈચ્છનીય.

જ્યોતીન્દ્ર દવે : મૂખ્યાંમોનો વિષય

કુતૂહલપ્રિય-નહું જાણવાની ઇચ્છાવાળી. ન્યાય-લોકોક્તિ, કહેતી. મૂખંતરો-મૂખ્યાંમોથી બીજા, ડાહ્યા, સામયિકો-વર્તમાનપત્રો, માસિકો વગેરે. પૃચ્છા-તપાસ, વ્યક્તિ-ફેલાવો. સાર્વત્રિક-જ્યાં ત્યાં, બધે. ઉદાસીન-બેદરકાર.

ચંદ્રવદન મહેતા : લિખારીઓનું માળિયું

‘છાંટો દયા’-‘નાગાખાવા’ નાટકની પ્રસ્તાવના. રૂપવિધાન-વેષવિધિ. બરકત-લાભ. પાવરધો-કુશળ. લિખાસ-પહેરવેશ. ભોળવે-નીચવે, અગર-સુખડ, ચંદન, અગર. સાંપડે-મળે, વિમાસી-વિચાર કરી. પરસ્તાન-સ્વર્ગ.

